

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ



МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 59



Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями: 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 3 від 10.11.2022 р.

Видавничча рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р тех. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **К. В. Громовенко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Я. В. Петруненко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж



Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua



ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА



*Грекул-Ковалик Т. А.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

*Донченко О. П.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

«ПРАВО СИЛИ» ЧИ «СИЛА ПРАВА»: ДЕНИС КВІТКОВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ САМОВИЗНАЧЕНІСТЬ

Анотація. У статті досліджено державно-правові «міркування» неординарної особистості, ім'я якої сьогодні мало кому відоме, практично, зовсім невідоме, навіть, у Чернівцях – на його малій батьківщині. А між іншим, це був адвокат, публіцист, активний громадський діяч, лідер націоналістичного руху на Буковині, «апостол» української державності. Мова йде про Дениса Квітковського, який стояв у витоків становлення нашої державності, нашої національної ідентичності, демократії, свободи, справедливості та рівності. Він один із перших долучився до процесу самовизначення України першої половини ХХ ст. – періоду, коли водночас так багато було досягнуто і так багато втрачено й нереалізовано. Вивчення досвіду даного історичного етапу українського державотворення вбачається надзвичайно важливим і, навіть, повчальним для нас сьогодні в умовах російської агресії та повномасштабної війни.

Уся публіцистична спадщина Д. Квітковського з дзеркальною точністю відбиває життя та мрію українського емігранта, відданого патріота своєї Батьківщини, що прагнув розбудувати своє власне життя, не втративши своєї національної особистості. Він належав до тієї когорти мігрантів, які покинули рідну землю не для кращого життя, а, в першу чергу, через політичні переслідування. Саме тому, перед кожним з таких інтелігентів стояло питання: як не заплутатися в життєвій буденності, а залишитися вірним своїм політичним ідеалам.

Загалом, Д. Квітковський дивився на українську проблему як частину світової проблематики, й тому він цікавився всім, що могло б бути корисним для української справи. Для нього не було байдужим те, що відбувалося в Асамблеї Організації об'єднаних націй, Вашингтоні, Парижі, Лондоні й Москві. Він у лабіринті світових подій дошукувався можливостей, як вплести українське питання в загальнолюдську і світову політику. Водночас, де б не був Д. Квітковський, завжди і всім він стверджував, що немає права забувати свою Батьківщину, тому все своє подальше життя присвятив боротьбі за українську державність та її ідеали.

У кожній статті Д. Квітковського яскраво прослідковується безмежна турбота за долю цілого українського народу задля пришвидшення відродження української держави, збереження її цілісності та недоторканості. Д. Квітковський до кінця свого життя залишився вірним девізу: «Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї». І як боляче та сумно це б не звучало,

але ці слова зі стовідсотковою точністю відбивають реалії нашого часу.

Ключові слова: Денис Квітковський, право нації, «право сили», «сила права», українська державність, українська самовизначеність.

Постановка проблеми. Кожна держава у своїй історії має славні сторінки, на яких виховує підростаюче покоління, тому досвід становлення та розвитку незалежної України, процес виборювання українцями права на національну визначеність й ідентифікацію як ніколи актуальний сьогодні в умовах повномасштабної війни.

Дослідження життя, публіцистичної діяльності, державницьких «міркувань» борця за визнання української національності Дениса Квітковського вбачається досить актуальним і важливим для осмислення та популяризації досвіду національно-визвольних змагань українців першої половини минулого століття для розбудови і становлення української політично-свідомої нації сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувану нами історичну особистість і державотворчі процеси в Україні в першій половині ХХ ст. у своїх працях аналізували публіцисти, науковці, доктори історичних наук та ін. Основним теоретичним підґрунтям нашого дослідження стала наукова розвідка під авторством І. Семенюка та передмовою О. Добжанського «Най живе їх слава, слава Заставчечини» [9]. З-поміж 35 велетів-особистостей краю, досліджених на сторінках книги, знайдемо й відомості про Д. Квітковського, про його життєвий шлях і боротьбу за визнання українського народу. Цінне пізнавальне значення мають публікації Я. Одовічука та Н. Фещук [10; 11]. Важливе місце серед джерел нашого дослідження зайняли й інтернет-ресурси енциклопедичного характеру [2]. Про університетське навчання Д. Квітковського, а також його академічне товариське життя дізнаємося з наукових напрацювань Т. Грекул-Ковалик й І. Торончука [3–5]. Однак, комплексного дослідження сьогодні немає.

Мета роботи полягає у дослідженні державно-правових «міркувань» і патріотичного досвіду боротьби за природне право українців на національне самовизначення адвоката, публіциста та громадського діяча Дениса Квітковського.

Виклад основного матеріалу. Денис Квітковський народився 22 травня 1909 р. в селі Слобідка (сьогодні – село

Горішні Шерівці Горішньошеровецької територіальної громади Чернівецької області) у багатодітній родині православного дяка Василя та Єлисавети [9, с. 254]. Крім нього в сім'ї виховувалися старші брат Євген і сестри Ольга та Маруся, а також молодша Єлисавета.

Народну школу Д. Квітковський закінчив у Садгорі, а після продовжив навчання в україномовній Гімназії у Чернівцях (1929 р.). Вищу освіту здобув на юридичному факультеті Чернівецького університету ім. Короля Карла II (1929–1933 рр.), а в 1934 році закінчив студії докторату [3, с. 7]. Одразу після навчання розпочав практикувати спільно з чернівецьким адвокатом А. Вусиком [11].

Варто зауважити, що роки навчання Д. Квітковського на факультеті співпали з масовим посиленням руху спротиву через румунський окупаційний режим [1, с. 517], через свідому румунську денационалізацію українського народу [9, с. 255]. Остеронь він бути не зміг, тому став одним із найактивніших його учасників, адже у нього ніколи не зникало бажання забути про своє походження, зрєктися своєї національності, припинити боротьбу за свою Україну, за її незалежність і самоствердження.

За роки університетського навчання Д. Квітковський проявив себе активним учасником студентського життя та входив до ряду проукраїнських академічних організацій [2]. Зокрема, був членом академічного Козацтва «Чорноморе», де постійно проходилися курси з української історії (викладав проф. Т. Бриндзан). Дещо пізніше разом з іншими активними студентами заснував товариство «Залізник» [7]. Водночас, відмітимо, що незважаючи на переслідування та утиски румунського окупаційного режиму, ідеологічне студентське товариство «Залізник», засноване Д. Квітковським, було не тільки новою організаційною формою студентського товариства, але й заклало підґрунтя українському націоналістичному рухові на Буковині.

Паралельно навчанню, Д. Квітковський займався ще й журналістикою. Його статті друкувалися в українських чернівецьких періодичних виданнях і в «Студентському Шляху» у Львові. Він належав до молодшої генерації свідомих людей, вихованої після Першої світової війни під румунською окупацією, і яка не підкорилася процесу насильної румунізації, що проходила тоді на Буковині.

З січня 1934 р. на Буковині почала виходити газета «Самостійність», основоположниками якої були Л. Гузар, П. Григорович і Д. Квітковський, останній з яких був головним редактором [11]. Саме він доклав значних зусиль для висвітлення на сторінках свого видання актуальних і проблемних питань українського державотворення. З-під пера головного редактора появлялися численні проукраїнські статті під різними псевдонімами: Д. Квітка, Д. Слобідський або ж однією з букв його імені. Статті часто підлягали цензурі, як частково, так і повністю, адже їхній зміст не відповідав румунізаторській політиці уряду. В 1956 р. Д. Квітковський писав: «Самостійність» – це перший часопис на Буковині, що бачить своє основне завдання в пропагуванні ідеї української державності й своїм духовним настановленням сягає далеко поза межі маленької Буковини. ...«Самостійність» внесла в українське життя на Буковині новий дух» [1, с. 650]. Загалом, часопис виховував читацьку аудиторію на прикладах рідної історії, висвітлював найрізноманітніші питання, без яких не могла відбутися самостійна держава, а «без самостійної української держави не буде спокою в світі», стверджували редактори видання [10, с. 129].

Однак, уже в березні 1937 р. румунська влада заборонила друк газети «Самостійність». Офіційною підставою стало «засвістання» румунського гімну під час відкриття Шевченківського концерту 25 березня того ж року, зорганізованого товариством «Кобзар», і ствердження того, що це видання та її засновники мали на це вплив. Редакторів газети та студентів після цього заарештували і через місяць відбувся політичний процес над шістьма обвинуваченими, хоча їхня вина не була доказана. Серед обвинувачених був і Д. Квітковський. Його разом з однодумцями засудили від 2 до 5 років позбавлення волі. Покарання всі відбували у в'язниці в глибині Румунії [7]. Крім позбавлення волі, Д. Квітковського позбавили ще й громадянських прав, у тому числі, права бути членом адвокатської палати та займатися адвокатською діяльністю. Після відбуття покарання (грудень 1938 р.), йому вдалося поновити ці права в судовому порядку.

Наближалася знову війна, яка потрясла і Буковинський край. Прийшла нова дійсність: на зміну румунській владі розпочалася суцільна радянщина. Розуміючи і передбачаючи кроки радянської влади, у 1940 р. Д. Квітковський разом з дружиною Марією та маленьким сином Остапом покинули свій рідний край і переїхали до Бухаресту, а через рік – у Берлін [9, с. 264].

Під час Другої світової війни, в західній Європі був журналістом і редагував українські там видання. На вершині своєї діяльності в 1943 р. Д. Квітковський був арештований німцями та засуджений до позбавлення волі. Покарання відбував у в'язниці Потсдаму, неподалік Берліна. Лише після закінчення війни, вийшов на волю і продовжив займатися журналістикою, а також науково-педагогічною діяльністю у Вищій економічній школі Мюнхена на посаді доцента, викладаючи вексельне право. Недовгою була «європейська» осліпість Д. Квітковського: в 1949 р. мігрував за океан у США, де і прожив до кінця своїх днів. У міграції він важко працював на фабриці по виготовленню автомашин, щоб утримати свою родину. Хоча за освітою Д. Квітковський вже і був юристом, паралельно студіював право, адже американська система права суттєво відрізняється від європейської, і за кілька років став адвокатом (1955 р.) [2]. Крім, адвокатської діяльності продовжив займатися і публіцистикою: друкувався в українських періодичних виданнях США, Канади та Франції. І хоча фізично перебував на чужині, але думками і серцем – в Україні. Будучи дуже прив'язаним до свого рідного краю, Д. Квітковський уважав, що на чужині треба допомогти всім усвідомити те, що Буковина – це українська земля і ніхто немає права зазіхати на її територіальну цілісність та ідентичність.

Д. Квітковський помер, не дочекавшись вільної України. Сталося це у Детройті (США, штат Мічиган) 15 березня 1979 р. через хворобу серця, а чин поховання відбувся на українському цвинтарі Св. Андрія у Бавнд Бруці (штат Нью-Джерсі). Справу Д. Квітковського продовжила його дружина, яка до кінця свого життя (1994 р.) підтримувала Україну й українців.

Д. Квітковський завжди переймався питаннями незалежності України, де б він не був [9, с. 267]. Досить часто Д. Квітковського та його однодумців звинувачували у розпалюванні ненависті до жидів, москалів, поляків. Та це була відверта брехня і маніпуляції. «Ми ненавидимо нікого, ми лише любимо Україну. Ми хочемо для неї те, що належить 40-мільйонній нації, що заселює одні з найбагатших земель» [10]. Саме така національно-патріотична позиція проглядається в усіх науко-

во-публіцистичних дописах Д. Квітківського, який свої думки називав «мої міркування».

Беззаперечно цікавими та надзвичайно актуальними для українського сьогодення видаються нам думки Д. Квітківського про «найбільш диявольський і найжорстокіший експеримент в історії людства» [8]. Мова йде про створення «советського народу» й «советської людини», а якщо провести паралель у XXI ст., то сміливо можна читати «російського народу». Автор стверджує, що після завершення Другої світової війни та перемоги над гітлерівською Німеччиною, радянська влада всіма можливими засобами і методами терору, насильства, залякування й обману прагнула об'єднати найрізноманітніші етнічні групи й цілі народи на сході Європи в один — «советський народ». У цьому напрямку, як у 40-х рр. XX ст., так і сьогодні, працював і активно продовжує працювати величезний державний і провладний партійний апарат, а вся «праця» детально побудована на простудійованій психології мас, перекручуванні історичних фактів, замовчуванні правди тощо. Все, що відбувалося майже століття тому, мало на меті викоринити з душі, пам'яті й свідомості народів їх історично-національне минуле, культурно-духовні й расові особливості, їхню історичну традицію, тобто все те, що робить з народів самостійні національні одиниці. Автор статті врешті підсумовує, що в СРСР відбувався процес вбивства національної душі поодиноких народів, задля створення з них т. зв. «советського народу». А чи не таку ж ціль переслідує сьогодні росія в Україні?

Автор закликав українців не втратити своєї національної індивідуальності, а докласти всіх зусиль і «кинути в гру всю нашу національну енергію, щоб не допустити до успіху цього експерименту». Загалом, у цій боротьбі, стверджував Д. Квітківський, повинні бути однаково зацікавлені всі народи сходу Європи: фіни, естонці, литовці, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, болгары, угорці, румуни, українці та всі інші народи Кавказу й Азії, що опинилися під прямим пануванням СРСР, або знаходяться у сфері його впливу. А перед українцями, вважав він, стоїть історичне завдання — об'єднати їх усіх до боротьби і повести до перемоги. Пророчі слова Д. Квітківського сьогодні стають реальністю: весь світ зараз з Україною.

Ще одним завданням, яке поставив Д. Квітківський перед українським народом полягало у привертанні уваги цілого світу на незаперечний факт: якщо «москві й її прислужникам удасться перетопити народи європейського сходу з його периферіями в один моноліт — у «советський народ», — тоді ніяка сила в світі не устоїть перед наступом цього велетня на здобуття цілого світу» [8]. Передумовою ж успішної боротьби українців автор вбачав об'єднання в одне національне тіло, в один бойовий легіон, який ставить перед собою єдину мету — порятунок Батьківщини.

Незламна позиція Д. Квітківського щодо права українського народу на національно-державну визначеність проглядається і в статті «Право на самовизначення». «За яку Україну ми боремося? Самостійну, ні від кого незалежну національну державу, чи за культурну автономію української нації в рамках іншої держави? ... Але, щоб Україна добилася до такого статусу, ми і тільки ми мусимо за це боротися. Бо тільки ми можемо доказати світові, що ми є, і, що ми є ми, що ми є українці, збірна національна індивідуальність, відмінна від усіх інших подібних збірних індивідуальностей — народів. Ми і тільки ми можемо запропонувати світові нашу автентичну, правдиву, несфальшовану метрику нашого народження як нації,

доказати наше існування як дорослої уже, здібної до самостійного життя національної громади. Це тяжка, затяжна й, мабуть навіть кривава боротьба. Але без неї нам не обійтися» [12].

Великої уваги заслуговують і «міркування» Д. Квітківського про «право сили» та «силу права», «свободу нації», «національну індивідуальність» тощо.

Автор у публікації «Боротьба за українську ідею» роздумує над неминучим переходом людського співжиття від «права сили» до «сили права», адже, в житті кожного індивіда у суспільстві та суспільства загалом, упорядковуючою силою має бути лише право (закон). На думку, Д. Квітківського, «право сили» блискуче, однак фатально для себе, проповідували німці й деякі інші народи (росія у наш час), а потрібно боротися за те, щоб джерелом сили було тільки право, тобто «сила права».

Право ж повинно базуватися на ключових своїх принципах: справедливості, рівності, свободі. «Свобода — це найвище добро одиниці й збірних одиниць, якими тепер є нації. Поневолення ... — це тиранія, порушення права, тому святий обов'язок усіх — поборювати їх. Зброя, що підіймається проти насильства — свята» [6]. У такому розумінні історична боротьба українців за свою особисту й національну свободу — законна і відповідає усім засадам права. «Ми не хочемо нікого поневолювати, ми хочемо тільки досягти тієї самої свободи, якою користуються всі інші вільні народи. В нас немає ненависти до нікого, ми живемо любов'ю до свого й хочемо жити і співпрацювати з іншими народами на основі рівності прав і обов'язків. За це, і тільки за це право йде наша боротьба» [6]. І знову маємо можливість переконатися в українській національній особливості: як у минулому столітті, так і сьогодні українці прагнуть бути собою та жити у вільній державі, тому свою національну індивідуальність захищають від усяких насильницьких намірів здеформувати її чи знищити. Це і є найбільшим природним правом усіх народів. І лише той, «хто стоїть на цих засадах права й справедливості, зрозуміє нашу боротьбу, схвалить її і допоможе нам вибороти наше право, бо цим він спричиниться до затвердження в світі сили права й справедливого ладу» [6]. І нас розуміють, нас підтримують у цілому світі, бо «ідеї українського націоналізму, ... перемогли й закріпилися в українській душі не внаслідок гвалтовного накидання їх українській нації, а внаслідок вищої якості їх, внаслідок правильності їх» [6].

Загалом, вся спадщина Д. Квітківського пронизана безмежною турботою за долю цілого українського народу, збереження цілісності та недоторканості української держави. У кожній його статті яскраво прослідковується основний девіз його життя: «Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї». І як боляче та сумно це б не звучало, але ці слова зі стовідсотковою точністю відбивають реалії нашого часу. Д. Квітківський завжди був противником поневолення і рабства не тільки власного народу, але і всіх народів, у чому і проявлялася вся суть української визвольної боротьби і політики. І сьогодні суть боротьби українського народу залишається незмінною: українці хочуть вільної, незалежної, демократичної, правової, єдиної української держави.

Література:

1. Буковина — її минуле й сучасне / під ред. Д. Квітківського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж—Філадельфія—Детройт : Зелена Буковина, 1956. 965 с.

2. Герасимова Г. П. Квітковськый Денис Васильович. Енциклопедія історії України. Т. 4 : Ка-Ком. Київ : «Наукова думка», 2007. 528 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Kvitkovsky_D
3. Грекул-Ковалик Т. А. Розвиток юридичної освіти та науки на Буковині (1875–2015 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів, 2018. 21 с.
4. Грекул-Ковалик Т. А. Розвиток юридичної освіти та науки на Буковині (1875–2015 рр.) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Чернівці, 2018. 258 с. URL : https://old.lpnu.ua/sites/default/files/dissertation/2018/10938/dysertaciya_na_zdobuttya_naukovogo_stupenyu_kandydata_nauk_grekul-kovalyk_t.a.pdf
5. Грекул-Ковалик Т. А., Торончук І. Ж. Організаційно-правові основи створення та діяльності студентських товариств у Чернівецькому університеті (1918–1940 рр.) : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 31 серпня 2012 р. С. 9–11.
6. Квітка Д. Боротьба за українську ідею. *Український бюлетень інформації*. Р. 1. Ч. 2. 1946.
7. Квітковська М. Денис Квітковський. *Час*. Чернівці. 1992, Ч. 23 (3439).
8. Кирильчук Д. Советський народ. *Український бюлетень інформації*. Ч. 1. 1946.
9. Най живе їх слава, слава Заставнеччини : іст.-біогр. нарис / Іван Семенюк ; [передм. О. В. Добрянського]. Чернівці : Друк Арт, 2020. 639 с.
10. Одовічук Я. Українська журналістика Буковини. Перерваний політ. URL : <https://zbruc.eu/node/63235>
11. Фещук Н. *Адвокат* із Чернівців, який очолив ПУН. URL : <https://zbruc.eu/node/46974>
12. ЦДАЗУ, ф. 59, оп. 1, спр. 62. Стаття Дениса Квітковського-Квітки «Право на самовизначення». 16 лютого 1969 р. арк. 43.

Hrekul-Kovalyk T., Donchenko O. «The law of force» or «the force of law»: Denys Kvitkovskiy on Ukrainian self-determination

Summary. The article examines the state-legal «reflections» of an extraordinary personality, whose name is known to few today, practically, completely unknown, even in Chernivtsi – in his small homeland. Among other things, he was a lawyer, a publicist, an active public figure, a leader of the nationalist movement in Bukovina,

an «apostle» of Ukrainian statehood. We are talking about Denys Kvitkovskiy, who stood at the origins of our statehood, our national identity, democracy, freedom, justice and equality. He was one of the first to join the process of self-determination of Ukraine in the first half of the 20th century – a period when so much was achieved and so much was lost and unrealized at the same time. Studying the experience of this historical stage of Ukrainian state-building is considered extremely important and even instructive for us today in the conditions of Russian aggression and full-scale war.

The entire journalistic legacy of D. Kvitkovskiy reflects the life and dreams of a Ukrainian emigrant, a devoted patriot of his Motherland, who sought to build his own life without losing his national identity. He belonged to that cohort of migrants who left their native land not for a better life, but primarily because of political persecution. That is why each of these intellectuals faced the question of how not to get confused in everyday life, but to remain faithful to their political ideals.

In general, D. Kvitkovskiy perceived the Ukrainian problem as a part of world problems, and therefore he was interested in everything that could be useful for the Ukrainian case. He was not indifferent to what was going on in the United Nations Assembly, Washington, Paris, London and Moscow. In the labyrinth of world events, he searched for opportunities to integrate the Ukrainian issue into universal and world politics. At the same time, no matter where D. Kvitkovskiy was, he always claimed to everyone that he had no right to forget his Motherland, therefore he dedicated his entire subsequent life to the struggle for Ukrainian statehood and its ideals.

The boundless concern for the fate of the entire Ukrainian people is vividly traced in every article of D. Kvitkovskiy in order to speed up the revival of the Ukrainian state and preserve its integrity and inviolability. D. Kvitkovskiy remained faithful to the motto: «You will win the Ukrainian state, or you will die fighting for it» until the end of his life. And no matter how painful and sad it sounds, these words reflect the realities of our time with a hundred percent accuracy.

Key words: Denys Kvitkovskiy, the law of the nation, «the right of force», «the force of law», Ukrainian statehood, Ukrainian self-determination.

*Дашковська Н. К.,
аспірантка кафедри права Європейського союзу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мурога*

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Анотація. Протягом двадцятого століття надання соціальних послуг стало основним напрямком діяльності урядів розвинутих індустріальних країн. Але зростаюча гострота екологічних проблем змусила деяких аналітиків припустити, що виникнення так званої «екологічної держави», яка ставить екологічні питання в основу соціальної діяльності, сприятиме комплексному вирішенню багатьох проблем сьогодення.

Ключовою концептуальною категорією статті є поняття «екологічна держава», яке пов'язано з емпіричним розвитком систем національного екологічного управління, що виникло в промислово розвинених країнах протягом останньої третини двадцятого століття. Підкреслено вагомі підстави стверджувати значущість держави для аналізу екологічної політики. Держави структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію, підтримують правові межі регулювання суспільних відносин і застосовують значні економічні та адміністративні ресурси через оподаткування та використання бюрократичного апарату.

У сфері довілля системи національного регулювання залишаються основою практики екологічного менеджменту, що була створена за останні півстоліття. Звичайно, те, як функціонують екологічні держави та що вони роблять, залежить від складних взаємодій між різними суб'єктами, які розвиваються з часом.

Екологічна держава ґрунтується на визнанні того, що екологічні системи є критично важливими для довгострокового суспільного добробуту, і що їх охорона та покращення потребують свідомого та постійного регулювання з боку державної влади.

Поняття «екологічна держава» описує механізми, які формуються в розвинених країнах, де екологічно орієнтоване втручання держави в суспільні процеси визнається легітимним обов'язком державної влади. Це стосується державних програм, спрямованих контролювати вплив соціуму на довкілля та коригувати моделі еколого-соціальної взаємодії з метою уникнення екологічних ризиків і підвищення екологічних цінностей в процесі правового регулювання суспільних відносин.

Визначення правового змісту екологічної держави передбачає характеристику чотирьох аспектів, якими вона представлена в правовому просторі: як система правового регулювання, як адміністративний апарат, як сукупність ідей та експертних знань, а також як майданчик для вирішення конфліктів та прийняття рішень щодо складних екологічних питань.

Зосередженість на пошуку найкращої моделі державного управління довіллям забезпечує продуктивний погляд на розуміння екологічної політики, розвиток держав у більш широкому плані як трикутника відносин між державою, суспільством та навколишнім середовищем, що допомагає міцно утвердити поняття «екологічна держава»

як дослідницьку перспективу в правознавстві та суміжних дисциплінах.

Ключові слова: соціальна держава, екологізація держави, екологічна політика, екологічна безпека, екологічна держава.

Вступ. Останніми роками більшість учених-екологів і захисників навколишнього середовища характеризують суверенну державу як неефективну за реалізацію політики екологічного руйнування довкілля. Проте, держава як провідна політична інституція, залишається гарантом вирішення складних екологічних проблем сучасного світу та забезпечення глобального правопорядку, тому екологізація держави є необхідним кроком до екологізації внутрішньої та міжнародної правової політики. Держави структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію суспільства, підтримують правові межі, що забезпечуються відповідними санкціями, і використовують значні економічні та адміністративні ресурси через оподаткування та бюрократичний апарат. У сфері довілля системи національного регулювання залишаються основою практики екологічного менеджменту, створеного за останні півстоліття.

Стан розробки проблеми. Зважаючи, що сучасна юридична наука розглядає екологічну державу переважно крізь призму конституційно-правової концепції, окремі питання правової природи, зміст та функції екологічної держави розглядали такі науковці, як О. С. Головащенко, А. І. Мірошніченко, Н. Ф. Реймерс, В. Ф. Нестерович, О. В. Скрипнюк, Ю. М. Тодика, Р. Штайнберг та ін.

В західній політико-правовій думці існує наукова традиція, яка поставила державу, національні політичні процеси та установи в центр загальнотеоретичних досліджень, зокрема, системи національного екологічного управління досліджував Л. Лундквіст, порівняльну екологічну ефективність Л. Скрагте та Д. Фьоріно, зв'язки держави і суспільства Дж. Драйзек, нормативні основи космополітичної зеленої держави Р. Екерсли, Дж. Барри, паралелі та взаємодію між довіллям та державою добробуту Дж. Медоукрофт, І. Гоф та інші.

Метою статті є визначення правової природи та сутності екологічної держави з урахуванням міжнародно-правових стандартів.

Викладення основного матеріалу. Наукові дискусії щодо появи «зеленої» держави загального благоденства, або «екодержави», почалися ще наприкінці 80-х років ХХ століття, коли сталося злиття зростаючої екологічної тривоги суспільства і кризи держави загального благоденства [1, р. 3]. Канадський вчений Дж. Мідоукрофт визначає екологічну державу як «урядові програми, спрямовані контролювати екологічний вплив та коригувати моделі соціально-екологічної взаємодії, щоб

уникнути екологічних ризиків та підвищити екологічні цінності» [2, с. 3]. На його думку сутність екологічної держави зумовлена визнанням того, що екологічні системи мають вирішальне значення для довгострокового соціального добробуту та що їх захист та зміцнення вимагають свідомого та безперервного коригування з боку державної влади [2, с. 6].

Поняття «державна загального добробуту» широко використовується для характеристики держави, яка, продовжуючи керувати економічною системою, що заснована на ринкових відносинах і приватній власності, бере на себе значну відповідальність за надання соціальних послуг своєму населенню. Сенса перетворення держави загального добробуту в екодержаву полягає в необхідності управління екологічними ризиками, що виникають під час періодичних ризиків ринкової економіки та пом'якшуються програмами соціального забезпечення.

Заклики вчених до «інтеграції екологічної політики» з кінця 1980-х років XX століття відображають уявлення про те, що екологічні перспективи повинні бути глибше інтегровані в галузеву політику (транспорт, сировинна промисловість, енергетика, сільське господарство тощо) кожної держави [3]. Хоча на певному рівні ці нові механізми правового регулювання та охорони навколишнього середовища виявилися надзвичайно успішними – очищення окремих територій від токсичних відходів, покращення якості повітря та води тощо – нові проблеми, такі як втрата біорізноманіття, забруднення морського простору пластиком, викиди твердих частинок, евтрофікація поверхневих вод, викиди CO₂ продовжують створювати небезпеку навколишньому середовищу [4].

Дослідники М.Кох та М.Фріц стверджують, що соціальна політика повинна не тільки усунути нерівність і конфлікти, які можуть виникати в процесі переходу до більш стійких моделей виробництва і споживання, але й сформулювати їх таким чином, щоб забезпечити синергію з екологічними цілями прийнятими для електорату [5, р. 25]. Держава загального добробуту є багатообіцяючою моделлю, що використовує ефективні механізми подолання соціальних ризиків, регулювання соціальних конфліктів та забезпечення «справедливих» прибутків виробничої діяльності суспільства. І. Гоф стверджує, що держави соціал-демократичного благоденства були піонерами у розробці всебічної екологічної політики, включаючи пом'якшення наслідків зміни клімату та передбачає, що ця перевага може бути збереженою і надалі [6].

В сучасній юридичній науці використовуються різноманітні поняття, що визначають зміст екологічної держави, зокрема «зелена держава» [7], «екологічна держава» [8], «державна навколишнього середовища» [9], «екодержавна» [2] та «еко-соціальна держава» [5] та інші. Проте загально визнане поняття виявляється дискусійним, оскільки різні аналітики наділяють зазначений термін різним правовим змістом та емпіричними асоціаціями. Поняття «екологічна держава» найбільш узгоджується з тим, як державне втручання в проблеми забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку суспільства та самореалізації особистості визначено в політичній практиці держави.

Поняття «екологічна держава» описує механізми, які формуються в розвинених країнах, де екологічно орієнтоване втручання держави в суспільні процеси визнається легітимним обов'язком державної влади. Це стосується державних програм, спрямованих контролювати вплив соціуму на довкілля

та коригувати моделі соціо-екологічної взаємодії з метою уникнення екологічних ризиків і підвищення екологічних цінностей в процесі правового регулювання суспільних відносин.

Екологічна держава ґрунтується на визнанні того, що екологічні системи є критично важливими для довгострокового суспільного добробуту, і що їх охорона та покращення потребують свідомого та постійного регулювання з боку державної влади. І все ж екологічна держава не обов'язково передбачає всебічну «екоцентричну» правову політику, яка ставить за головну мету захист природних систем та екологічних цінностей власними силами.

В ідеї екологічної держави закладено розуміння обмежень щодо впливу суспільства на навколишнє середовище з метою запобігти підризу основ економічного та соціального добробуту людини, що є основною метою екологічної держави. Суспільство і природа взаємодіють на багатьох рівнях, і держава може діяти (і фактично діє) для реалізації різноманітних екологічно важливих для суспільства цілей. Іншими словами, інститути екологічної держави можуть забезпечити вигоди, пов'язані з використанням навколишнього середовища – підвищення добробуту людини та/або добробуту екосистем – понад той мінімум, який необхідний для уникнення соціально-екологічної катастрофи.

Для виконання таких завдань екологічна держава повинна виконувати наступні функції:

- здійснювати моніторинг стану довкілля, фіксувати закономірності соціо-екологічної взаємодії та прогнозувати розвиток подій у майбутньому;
- приймати рішення, пов'язані з оцінкою ризиків, визначенням бажаних екологічних результатів, узгодженням екологічних цілей з іншими суспільними цілями, а також розподілом соціальних витрат;
- впроваджувати ефективні стратегії управління за допомогою політичних інструментів, фінансувати та легітимізувати свою діяльність.

Екологічні держави демонструють різні форми інституціоналізації з різноманітними адміністративними структурами, політичними партіями та коаліціями, політичними пріоритетами та проблемними сферами, в тому числі, розколами, протиріччями та альтернативними моделями нормативно-правового обґрунтування рішень. Екологічні держави можуть бути більш-менш міцними і більш-менш вкоріненими в певні суспільні практики, коаліції, дискурси і норми. Вони демонструють багатоманітні моделі взаємодії екологічних практик з іншими сферами діяльності суспільства і можуть бути достатньо успішними у формулюванні та реалізації конкретних екологічних програм [10].

Визначення правового змісту екологічної держави передбачає характеристику чотирьох аспектів, якими вона представлена в правовому просторі: як система правового регулювання, як адміністративний апарат, як сукупність ідей та експертних знань, а також як майданчик для вирішення конфліктів та прийняття рішень щодо складних екологічних питань [10].

Екологічна держава забезпечує створення системи правового регулювання взаємодії суспільства з довкіллям, що охоплює низку законів та підзаконних актів екологічного спрямування. Такі нормативні акти визначають правові механізми природокористування, контролю за забрудненням довкілля, регулювання утилізації відходів, видобутку природних

ресурсів, будівництва і експлуатації промислових об'єктів енергетичної та транспортної інфраструктури, а також правові засоби захисту навколишнього середовища. Екологічна держава пропонує суспільству низку політичних і правових ініціатив, пов'язаних з оподаткуванням і видатками, за допомогою яких здійснюється координація індивідуальної та колективної поведінки суб'єктів правовідносин, що мають екологічні наслідки.

Іншим аспектом визначення екологічної держави є наявність спеціалізованого адміністративного апарату, що включає національні міністерства та агенції з питань охорони навколишнього середовища, парламентські комітети екологічної спрямованості, а також експертні та дорадчі органи, які успішно функціонують в більшості демократичних країн світу. Природоохоронний апарат управління держави діє як на регіональному, так і на місцевому рівнях. Важливість цього виміру екологічної держави не слід недооцінювати – створена адміністративна структура в уряді екологічної держави, яка представлена кваліфікованими кадрами державних службовців з чіткою відповідальністю за охорону навколишнього середовища, забезпечує безперервність управління екологічними проблемами за межами циклу «питання-увага-рішення» [9, с. 40].

Наступний вимір правового змісту екологічної держави включає ідейні аспекти екологізації правової освіти громадян і має два напрямки. По-перше, держава виступає поширювачем (і генератором) екологічних ідей, дискурсів і цінностей. Від розробки програм дошкільної освіти до запуску загальнонаціональних рекламних кампаній багато урядів намагаються переконати громадян усвідомлювати екологічні наслідки своїх дій. По-друге, держава, фінансуючи наукові дослідження вузькоспеціалізованих державних установ відіграє ключову роль у створенні системи знань про стан екосистем та наслідки взаємодії людини і довкілля як у межах національних кордонів, так і на міжнародному рівні.

Нарешті, екологічна держава є платформою вирішення екологічних конфліктів і центром для прийняття важливих рішень. Спеціалізовані екологічні інституції визначають загальнонаціональний вектор для проведення консультацій, лобіювання та переговорів щодо визначення нагальних проблем і прийняття термінових рішень, а також розробки та реалізації екологічної політики держави. Іншими словами, екологічна держава постає як інституційна структура, в межах якої екологічні цінності можуть дискутуватися як всередині країни, так і за її межами. В екологічній сфері, на відміну від інших, політичні інтереси формуються таким чином, щоб врахувати питання безпеки навколишнього середовища, якими би уразливими не були суттєві екологічні зобов'язання [11, р.161]

Висновок. Конструкція екологічної держави введено в сферу сучасної наукових досліджень. Екологічна держава сприймається як політична організація, яка системно впроваджує екологічні вимоги в усі сфери життєдіяльності суспільства, здійснює ефективну екологічну політику, реалізує забезпечення екологічної безпеки, гарантування екологічних прав людини і виступає як протиположним ризикам постіндустріального суспільства. Складові сутнісного виміру екологічної держави тісно пов'язані між собою, є результатом вирішення політичного конфлікту та розвитку соціальних практик в промислово

розвинених країнах. Бюрократичні структури, регулятивні способи втручання та ідеологічне обґрунтування вперше були сформульовані в країнах з ринковою економікою та представницькими демократичними політичними системами як майданчик для дебатів з питань безпеки навколишнього середовища.

Отже, зосередженість на пошуку найкращої моделі державного управління довкіллям забезпечує ефективний погляд на розуміння екологічної політики, розвиток сучасної держави у більш широкому напрямку через взаємодію відомого трикутника «держава, суспільство, довкілля», що у кінцевому рахунку, допомагає визначити поняття «екологічна держава» як дослідницьку перспективу в правознавстві та суміжних дисциплінах.

Література:

1. Dente, B. Towards Sustainability: Instruments and Institutions for the Ecological State, paper presented at the Fifth Workshop of the EU Concerted Action «The ecological state – towards a new generation of environmental policies and institutions», 28 November – 1 December 1996, Sevilla, Spain.
2. Meadowcroft, J. From welfare state to Ecostate, in J. Barry and R. Eckersley (eds.), *The State and the Global Ecological Crisis*, Cambridge, MA: MIT Press, 2005, p.3-23. https://www.researchgate.net/publication/228386982_From_welfare_state_to_ecostate (дата звернення: 21.12.2022)
3. Lenschow, A., Newig, J., and Challies, E., Globalizations limits to the environmental state? Integrating telecoupling into global environmental governance. *Environmental Politics*, Published online: 07 Aug 2015. Pages 136-159 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09644016.2015.1074384>(дата звернення: 21.12.2022)
4. Durant, R.F., Fiorino, D.J., and O'Leary, R., *Environmental governance reconsidered. Challenges, choices, and opportunities*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004. 536 pages.
5. Koch, M., and Fritz, M. Building the Eco-social State: Do Welfare Regimes Matter? *Journal of social Policy*, June 2014, p. 1 – 25 https://www.researchgate.net/publication/271947966_Building_the_Eco-social_State_Do_Welfare_Regimes_Matter (дата звернення: 21.12.2022)
6. Gough, I., *Welfare states and environmental states: a comparative analysis*. *Environmental Politics*, 2016. 25 (1). https://eprints.lse.ac.uk/63153/1/Gough_Welfare_states_and_environmental_states_CC.pdf (дата звернення: 21.12.2022)
7. Dryzek, J.S., et al., *Green states and social movements: environmentalism in the United States, United Kingdom and Norway*. 2003. Oxford: Oxford University Press. 240 pages.
8. Lundqvist, L.J., A green fist in a velvet glove: the ecological state and sustainable development. *Environmental Values*, 2001. 10 (4), p. 455–472. https://www.researchgate.net/publication/5013931_A_Green_Fist_in_a_Velvet_Glove_The_Ecological_State_and_Sustainable_Development (дата звернення: 21.12.2022)
9. Downs, A., Up and Down With Ecology The “Issue-Attention Cycle”, *The Public Interest* 28, 1972. p. 38–50. https://fbaum.unc.edu/teaching/articles/Downs_Public_Interest_1972.pdf (дата звернення: 21.12.2022)
10. Andreas Duit, Peter H. Feindt & James Meadowcroft *Greening Leviathan: the rise of the environmental state?*, *Environmental Politics*, 2016. 25:1, p. 1-23 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09644016.2015.1085218> (дата звернення: 21.12.2022)
11. Feindt, P.H. and Oels, A., Does discourse matter? Discourse analysis in environmental policy making. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 2005. 7 (3), p. 161–173. <https://d-nb.info/1262242894/34> (дата звернення: 21.12.2022)

Dashkovska N. Legal nature that essence of an environmental power: the legal theoretical characteristic

Summary. During the twentieth century, the provision of social services has become a major focus of governments in developed industrial countries. But the growing severity of environmental problems has led some analysts to suggest that the emergence of the so-called "ecological state", which puts environmental issues at the heart of social activities, will contribute to a comprehensive solution to many of today's problems.

The key conceptual category of the article is the concept of "ecological state", which is associated with the empirical development of national environmental management systems that emerged in industrialized countries during the last third of the twentieth century. The author emphasizes the good reasons to assert the importance of the state for the analysis of environmental policy. States structure political, economic and social interaction, maintain legal boundaries for the regulation of social relations, and apply significant economic and administrative resources through taxation and bureaucracy.

In the field of environment, national regulatory systems remain the basis of environmental management practices that have been established over the last half century. Of course, how environmental states function and what they do depends on complex interactions between different actors that evolve over time.

The ecological state is based on the recognition that ecological systems are critical to long-term societal well-being, and that their protection and enhancement require conscious and ongoing regulation by public authorities.

The concept of "ecological state" describes the mechanisms that are being formed in developed countries, where environmentally oriented state intervention in social processes is recognized as a legitimate duty of the state authorities. This concerns state programs aimed at controlling the impact of society on the environment and adjusting the models of environmental and social interaction in order to avoid environmental risks and increase environmental values in the process of legal regulation of social relations.

The definition of the legal content of the ecological state involves the characterization of four aspects by which it is represented in the legal space: as a system of legal regulation, as an administrative apparatus, as a set of ideas and expert knowledge, as well as a platform for conflict resolution and decision-making on complex environmental issues.

The focus on finding the best model of state environmental management provides a productive perspective on understanding environmental policy, the development of states in a broader plan as a triangle of relations between the state, society and the environment, which helps to firmly establish the concept of the "ecological state" as a research perspective in law and related disciplines.

Key words: social state, ecologization of the state, environmental policy, environmental safety, ecological state.

*Дем'янчук Т. Д.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії внутрішніх справ*

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИПРАВНИХ УСТАНОВ УРСР

Анотація. У статті визначаються основні типи кримінально-виконавчих установ УРСР, а також характеризуються нормативно-правові акти та політика радянської держави у сфері виконання покарань. Система виконання покарань радянського періоду була невід'ємною складовою революційної ідеології і складалася як специфічний елемент правоохоронної діяльності держави. Встановлено, що кримінально-виконавча система УРСР з самого початку задумувалася, як інструмент терору, адже радянське керівництво з одного боку офіційно оголошували те, що закінчення громадянської війни дозволяло відмовитися від методів позасудової розправи й вирішувати всі питання в судовому порядку, а з іншого – численними секретними наказами, нормами надзвичайного законодавства, органи виконання покарань наділялися нетиповими каральними функціями, а градація осіб, що відбували покарання здійснювалася не на підставі важкості вчиненого ним правопорушення, а так званої політичної благонадійності. Основний перелік виправних установ визначався виправно-трудовим законодавством, зокрема Виправно-трудовим кодексом 1925 р. та 1970 р. Обидва вони були рецепцією загальносоюзного законодавства. Окрім того, з початку 1930-х і аж до середини 1950-х рр. основний масив виправно-трудових установ акумулювався в системі ГУЛАГу. Як наслідок існували дві паралельні системи виправно-трудових колоній та виправно-трудових таборів, які підпорядковувалися різним владним інституціям. Виправно-трудовий характер виховного процесу осіб, що відбували покарання обґрунтовувався кількома причинами. По-перше, потребою утримання самих установ. По-друге, соціально-економічною ситуацією в країні. У 1960-х рр. в умовах лібералізації суспільних відносин, радянські законодавці починають відмовлятися від виправно-трудового підходу в системі виконання покарань, однак виправно-трудовий кодекс 1970 р. не врегулював засоби виконання покарань не виправно-трудового характеру. Як наслідок, впродовж 1983-1989 рр. існувало дві окремі галузі законодавства, що регулювали виконання кримінальних покарань: 1) виправно-трудове законодавство; 2) законодавство про виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. Встановлено, що кримінально-виконавча система УРСР, яка являла собою сукупність органів виконання покарань, норми права й державну політику у сфері боротьби зі злочинністю, була інструментом тоталітаризму, адже її першочерговим завданням була боротьба з противниками влади, придушення політичного інакодумства, національно-правових ідей народів союзної держави.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, тоталітарна система, УРСР, відбування покарань, норми права.

Постановка проблеми. Система виконання покарань радянського періоду була невід'ємною складовою революційної

ідеології і формувалася як специфічний елемент правоохоронної діяльності держави. Кримінально-виконавча система УРСР, яка являла собою сукупність органів виконання покарань, норми права й державну політику у сфері боротьби зі злочинністю, була інструментом тоталітаризму, адже її першочерговим завданням була боротьба з противниками влади, придушення політичного інакодумства, національно-правових ідей народів союзної держави. Одночасно, радянська кримінально-виконавча система ніколи не виступала місцем де дотримувалися права людини, а фізичні розправи, трудово-виправні заходи, незаконне позбавлення волі (розстріли в'язнів у західноукраїнських тюрмах впродовж червня-липня 1941 р.), каральна психіатрія, тощо, стали її основними методами й атрибутами.

Можна констатувати, що кримінально-виконавча система УРСР з самого початку задумувалася, як інструмент терору, адже радянське керівництво з одного боку офіційно оголошували те, що закінчення громадянської війни дозволяло відмовитися від методів позасудової розправи й вирішувати всі питання в судовому порядку, а з іншого – численними секретними наказами, нормами надзвичайного законодавства, органи виконання покарань наділялися нетиповими каральними функціями, а градація осіб, що відбували покарання здійснювалася не на підставі важкості вчиненого ним правопорушення, а так званої «політичної благонадійності». Як наслідок, у березні 1928 р. була прийнята постанова «Про каральну політику та стан місць ув'язнення», у якій в'язнів поділяли на «соціально чужих» та «соціально близьких». Тобто, особи, що вчиняли політичні злочини, згідно радянського законодавства становили більшу небезпеку для суспільства як серійні вбивці.

З огляду на зазначене, науково актуальною видається потреба аналізу основних типів кримінально-виконавчих установ, які діяли на території УРСР, визначення методів і підходів до практичної реалізації системи виконання покарань, її ідеологічного змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження кримінально-виконавчої системи радянського періоду, зокрема УРСР здійснюється в кількох площинах. По-перше, в межах вивчення кримінального і кримінально-виконавчого права аналізується система покарань. По-друге, в межах вивчення історико-правових особливостей становлення й розвитку пенітенціарної системи виокремлюються як закономірності розвитку окремих інституцій так і специфіка їх функціонування. По-третє, в межах вивчення радянської тоталітарної системи характеризуються особливості функціонування окремих інституцій, зокрема силових, які були інструментами терору. Однозначно можна стверджувати, що в наш час, історико-правове дослідження кримінально-виконавчої системи УРСР має відбу-

ватися в умовах відмови від стереотипних установок сформованих ще в радянську епоху. Єдиною проблемою на шляху до цього може бути закритість та обмеженість джерельної бази, адже не всі архівні справи силових органів влади відкриті для публічного доступу, а окремі з них знаходяться зараз в архівних установах країни агресорки.

Загалом, методологічною основою нашого дослідження стали праці Ф. Ахмаєєвої, І. Богатирьова, І. Малиновського, Н. Пиндюриної, В. Россіхіна, А. Степанюка, Ю. Фоміча, О. Шкута та ін.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення основних типів кримінально-виконавчих установ УРСР, а також характеристика нормативно-правових актів та політики радянської держави у сфері виконання покарань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед дослідників немає усталеної думки стосовно того, який нормативно-правовий акт доцільно вважати першим в процесі формування нової кримінально-виконавчої системи. Окремі вчені, вважають, що такою можна вважати прийняту у квітні 1919 р. постанову Народного комісаріату юстиції «Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції», що і поклато початок формуванню нової радянської кримінально-виконавчої системи. Однак, ще у січні 1918 р. було ухвалено Постанову «Про тюремні робочі команди» [1, с. 62], у відповідності до якої, з працездатних ув'язнених створювалися команди для виконання необхідних державних робіт. І. Малиновський вважає, що початком формування пенітенціарної системи УРСР варто вважати прийняття 18 квітня 1920 р. постанови Народного комісаріату юстиції УРСР «Про відміну розподілу місць ув'язнення на розряди за тяжкістю покарання і про перейменування їх в будинки примусових робіт», у якій вказувалося, що «всі тюрми та місця ув'язнення на території УРСР перейменовуються на будинки примусових громадянських робіт» [4, с. 15]. Такий підхід у системі виконання покарань, був актуальним до розпаду СРСР, а «позбавлення волі стало найбільш вживаним видом покаранням, яке обов'язково поєднувалося з виправно-трудовим впливом на засуджених з метою пристосування їх до спільного колективного життя» [9, с. 150-151]. У 1921 р. усі каральні відділи на місцях було перейменовано на виправно-трудова [5, с. 269]. Це був не перший нормативний акт, що вказував на виправно-трудова характер системи виконання покарань.

Однак, до 1925 р. ця система була перехідного типу, і тільки після прийняття «Виправно-трудова кодексу» 1925 р. започатковано суто радянську модель установ виконання покарань. Після 1925 р. і аж до початку Другої світової війни, у пенітенціарній системі УРСР відбулася низка змін принципового характеру, які були обумовлені не стільки потребою її вдосконалення, як економічними та соціальними змінами у суспільно-політичному житті країни. Окрім того, утвердження культу особи Сталіна, масові репресії й ідеологізація усіх сфер суспільства, призвели до того, що до середини 1930-х рр. та частина «соціально чужих» елементів, які ще не були розстріляні, стали широко використовуватись як робоча сила у спеціальних таборах ОГПУ, а згодом ГУЛАГу. Число ув'язнених виправних таборів збільшилося за рахунок так званих «шкідників», «диверсантів», «шпигунів», «ворогів народу», «буржуазних націоналістів» й зрештою усіх противників радянської влади, які публічно виступили проти держави. Як наслідок, мало

місце різке зростання наповнюваності місць позбавлення волі, яке було результатом масових політичних репресій держави проти власного населення. За таких умов, командно-адміністративна система, до якої належали й пенітенціарні установи тільки посилювалася, адже мусіла забезпечувати стабільність тоталітарного режиму. В цьому контексті варто погодитися з думкою В. Россіхіна, що процес становлення радянської держави супроводжувався формуванням специфічної пенітенціарної системи, на яку покладалися два основні завдання «виправлення злочинців шляхом морального перевиховання й ізолювання від суспільства класових «контрреволюційних» елементів» [7]. При цьому дослідник справедливо зауважує, що акцент здійснювався саме на другому підході, адже владі було важливо ізолювати усіх противників влади, так званих «інакомислячих» [7].

Основний перелік виправних установ визначався виправно-трудова законодавством. В УРСР перший Виправно-трудова кодекс було прийнято у 1925 р., а другий – 1970 р. Обидва вони були рецепцією загальносоюзного законодавства. Окрім того, з початку 1930-х і аж до середини 1950-х рр. основний масив виправно-трудова установ акумулювався в системі ГУЛАГу.

Так, у прийнятому 1925 р. Виправно-трудова кодексі визначалося сім типів виправно-трудова установ: будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих ув'язнених – лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх правопорушників, ізолятори спеціального призначення [11, с. 79]. Трудова характер виховного процесу осіб, що відбували покарання обґрунтовувався кількома причинами. По-перше, потребою утримання самих установ. По-друге, соціально-економічною ситуацією в країні. Однозначно, що дешева робоча сила ув'язнених, яких експлуатували без дотримання будь-яких трудова, соціальних і навіть санітарних норм, була оправданою з ідеологічної і практичної точок зору.

Окрім того, Виправно-трудова кодексом 1925 р. передбачалося встановлення заходів «соціального захисту», які поділялися на три групи: судово-виправні, медико-педагогічні та медичні. Одночасно вказувалося, що ці заходи не повинні реалізовуватися через принцип «кар», не повинні завдавати фізичних страждань особам, що відбувають покарання чи принижувати їх гідність. Однак така норма була винятково декларативною і на практиці під заходами «соціального захисту» розумілося, що саме фізична праця є основним засобом соціалізації ув'язнених і недопущення вчинення ними нових злочинів. З огляду на сьогоднішній день, вирішальний вплив трудова підходу до соціалізації осіб, що відбували покарання видається дискусійним і малоефективним, але в першій половині ХХ ст. й в умовах радянської правової дійсності він був ефективним.

Однією із статей кодексу вказувалося, що «виправно-трудова вплив на ув'язнених повинен був проводитися шляхом подальшого вдосконалення і максимального розвитку замість тюрем, що залишилися від минулого часу, мережі трудова сільськогосподарських, ремісничих і фабричних колоній та перехідних виправно-трудова домів [8, с. 160]. Такі заходи були більш ніж ефективними. Пovoєнна статистика свідчить, що станом на липень 1945 р. в СРСР функціонувало понад 650 промислових підприємств де використовувалася праця ув'язнених, а 95% з них приймали участь у соцзмаганні. З них, 45% виконували

трудова норма від 125 до 200%, а ще 10% – понад 200%. Тому можна стверджувати, що радянська політика у кримінально-виконавчій сфері досягла поставленої мети. З одного боку, вдалося повністю ліквідувати опозицію і максимально придушити розвиток національних рухів у союзних республіках, зокрема й УРСР, а з іншого – вирішити великі економічні завдання.

Лібералізація суспільних відносин в другій половині 1950-х рр. мала наслідком перегляд норм виправно-трудового і кримінального законодавства. У березні 1953 р. була проведена грандіозна за своїми масштабами і не виправдана за цілями амністія. Однак на волю вийшли не особи звинувачені в політичних злочинах, які не становили суспільної небезпеки, а ув'язнені, що відбували покарання за карні злочини, в тому числі амністували і злочинців-рецидивістів. Основними змінами в кримінально-виконавчій системі стало відновлення подвійного підпорядкування органів внутрішніх справ МВС Радам депутатів трудящих; впровадження принципів відбування покарання за місцем скоєння злочину або проживання засудженого (на практиці ця норма не завжди дотримувалася і часто українців, яких звинувачували у політичних злочинах висилали відбувати покарання в установи інших радянських республік); на виконкомі місцевих Рад покладалася відповідальність за працевлаштування звільнених із місць ув'язнення; відновлювалася участь громадськості у діяльності в системі виправлення та перевиховання засуджених та здійснення контролю за ними.

Зрештою, в радянській державі розпочалася нова хвиля кодифікації основних галузей права. Так, у 1969 р. прийнято Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, на основі яких розроблялися і затверджувалися республіканські кодекси [9, с. 156]. Як наслідок, 23 грудня 1970 р. Президією Верховної Ради УРСР було затверджено новий «Виправно-трудова кодекс». Його основним нововведенням стала повна трансформація виправно-трудова установ, які створювали на підставі попереднього кодексу 1925 р.

Новий Виправно-трудова кодекс складався з восьми розділів у яких було 135 статей [10]. Основні види виправно-трудова установ були наведені у ст. 12, якою зокрема передбачалося, що основним видом виправно-трудова установ, які виконували покарання у вигляді позбавлення волі визначалися: виправно-трудова колонії, тюрми і виховно-трудова колонії. Перші дві установи призначалися для утримання засуджених до позбавлення волі, які досягли повноліття, а виховно-трудова колонії – для неповнолітніх [3]. Самі виправно-трудова колонії, згідно ст. 13 поділялися на «колонії-поселення для осіб, які вчинили злочини з необережності, колонії-поселення для осіб, які вчинили умисні злочини, колонії загального режиму, посиленого режиму, суворого режиму, особливого режиму» [3].

Новий кодекс регламентував систему виконання покарань у виді позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі [11, с. 80]. Статтею 7 Виправно-трудова кодексу 1970 р. основними засобами виправлення і перевиховання засуджених визначалися: «режим відбування покарання, суспільно-корисна праця, виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання» [3]. Певним позитивом можна вважати те, що визначені кодексом засоби виправлення і перевиховання застосовувалися винятково з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи засудженого, а також поведінки засудженого і його ставлення

до праці [3]. На жаль, ця норма мала винятково декларативний характер і для радянської держави другої половини 1970-х рр. коли в командно-адміністративній системі запроваджено принципи «неосталінізму», по відношенню до осіб, які відбували покарання застосовувалися зовсім не гуманні дії. Особливо популярними стали застосування лікувальної психіатрії, засоби морального тиску на ув'язненого чи членів його родини. Зрештою, є чимало прикладів смерті в'язнів у радянських колоніях навіть у 1980-х рр.

Основним недоліком кодексу 1970 р. було неврегульованість засобів виконання покарань не виправно-трудова характеру. Останні були врегульовані «Про затвердження Положення про порядок і умови виконання в Українській РСР кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудова впливу на засуджених» прийнятим у 1984 р. Цим нормативним актом врегульовано виконання таких видів покарань, як: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; штрафу; громадської догани; конфіскації майна; позбавлення військового або спеціального звання; звільнення з посади; покладання обов'язку відшкодувати заподіяні збитки [6].

Однак, навіть прийняття вищевказаної постанови не вирішило комплекс проблем, що існували у кримінально-виконавчій системі, а навіть поглибили її. Більше того, так само, як у 1920-х рр. функціонувало дві системи виконання покарань, так само у 1983-1989 рр. існувало дві окремі галузі законодавства, що регулювали виконання кримінальних покарань: 1) виправно-трудова законодавство; 2) законодавство про виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудова впливу на засуджених [2, с. 47].

Висновки. Таким чином, в умовах утвердження радянської влади, відбулося становлення нового типу кримінально-виконавчої системи, яка з самого початку задумувалася не як орган перевиховання осіб, що вчинили правопорушення, а інструмент боротьби з противниками влади. Хоч виправно-трудова підхід до перевиховання ув'язнених осіб не був новим для тогочасної Європи, більшовики надали йому власних специфічних форм, які з одного боку нівелювали будь-які права осіб, що відбували покарання, а з іншого – допомагали промисловості розвиватися за рахунок безкоштовної робочої сили. Стосовно основного типу кримінально-виконавчих установ, то можна спостерігати певну еволюцію, адже Виправно-трудова кодексом 1925 р. передбачалося функціонування семи типів: будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих в'язнів – лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх правопорушників, ізолятори спеціального призначення, а кодексом 1970 р. – три: виправно-трудова колонії, тюрми і виховно-трудова колонії. Одночасно, після ліквідації у 1956 р. системи ГУЛАГу, можна говорити про поступову відмову від винятково виправно-трудова підходу.

Одночасно, слід констатувати, що попри детальний аналіз кримінально-виконавчої системи, важливо дослідити основні форми і способи порушення прав осіб, що відбували покарання, а також реабілітації жертв тоталітаризму.

Література:

1. Ахмадеев Ф. Х., Катаев Н. А., Хабабулин А. Г. Становление и развитие органов советской милиции и исправительно-трудова учреждений. Уфа, 1993.

2. Богатирьов І. Г. Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 312 с.
3. Виправно-трудоий кодекс Українсько Радянської Соціалістичної Республіки 1970 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text>.
4. Малиновський І. О. Радянські поправчо-трудоі установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / За ред. В.О. Попелюшка. Острого: видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 306 с.
5. Пиндюрина Н. Соблюдение революционной законности в исправительно-трудоовых учреждениях (октябрь 1917 г. – 1920 г.). *Труды ВШ МВД СССР*. 1957. № 2. С. 267-285.
6. Про затвердження Положення про порядок і умови виконання в Українській РСР кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудоого впливу на засуджених : Закон УРСР від 07.12.1984 р. № 8075-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1124.
7. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.). Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. 368 с.
8. Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937 гг.). Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 372 с.
9. Степанюк А. Х. Историчний досвід становлення в Україні установ виконання покарань закритого типу. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 2. С. 148-159.
10. Фоміч Ю. Ю. Виправно-трудоий кодекс УРСР. https://leksika.com.ua/12150324/ure/vipravno-trudoviy_kodeks_ursr
11. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 482 с.

Demianchuk T. Historical and legal analysis of the main types of penal institutions of the Ukrainian SSR

Summary. The article defines the main types of penal institutions of the Ukrainian SSR, as well as characterizes the normative legal acts and policy of the Soviet state in the field of execution of punishments. The system of execution of punishments of the Soviet period was an integral part of the revolutionary ideology and was formed as a specific element of law enforcement activities of the state. It was

established that the criminal-executive system of the Ukrainian SSR was conceived from the very beginning as an instrument of terror, because the Soviet leadership, on the one hand, officially announced that the end of the civil war made it possible to abandon the methods of extrajudicial execution and resolve all issues in court, and on the other hand, numerous secret orders, norms of emergency legislation, the bodies of execution of punishments were endowed with atypical punitive functions, and the gradation of persons serving punishment was carried out not on the basis of the gravity of the offense committed by them, but on the basis of the so-called political benevolence. The main list of correctional institutions was determined by correctional and labor legislation, in particular the Correctional and Labor Code of 1925 and 1970. Both of them were the reception of all-Union legislation. In addition, from the beginning of the 1930s until the mid-1950s, the main array of correctional labor institutions was accumulated in the Gulag system. As a result, there were two parallel systems of correctional labor colonies and correctional labor camps, which were subordinated to different authorities. The correctional-labor nature of the educational process of persons serving a sentence was justified by several reasons. First, the need to maintain the institutions themselves. Secondly, the socio-economic situation in the country. In the 1960s, in the conditions of the liberalization of social relations, Soviet legislators began to abandon the correctional-labor approach in the system of execution of punishments, however, the Correctional-Labor Code of 1970 did not regulate the means of execution of punishments of a non-corrective-labor nature. As a result, during 1983-1989 there were two separate branches of legislation regulating the execution of criminal punishments: 1) correctional and labor legislation; 2) legislation on execution of punishments not related to measures of correctional and labor influence on convicts. It was established that the criminal-executive system of the Ukrainian SSR, which was a set of bodies for the execution of punishments, legal norms and state policy in the field of fighting crime, was a tool of totalitarianism, because its primary task was the fight against opponents of the government, suppression of political dissent, national-legal ideas peoples of the union state.

Key words: criminal enforcement system, totalitarian system, Ukrainian SSR, serving sentences, legal norms.

*Афанасьєва М. В.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕКОНСТИТУЦІЙНИМИ АКТАМИ: ТЕОРІЯ, СУДОВА ПРАКТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теоретичних і практичних аспектів та перспективного законодавства щодо порядку відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами. Проаналізовано практику Верховного Суду за 2022 рік з розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам, а також проєкт закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) [1], запропонований в остаточній редакції перед другим читанням.

Окремо розглянути такі питання: правова природа та дія в часі рішень Конституційного Суду України щодо визнання актів неконституційними, юрисдикційна належність, суб'єктний склад та предмет доказування у справах щодо відшкодування шкоди, строк звернення до суду та порядок справляння судового збору у цій категорії справ.

Розгляд теоретичних питань дослідження, виходить з тези, що за своєю правовою природою визнання Конституційним Судом України неконституційності закону, інших актів або їх окремих положень вказує на те, що такі суперечили нормам Основного Закону з моменту їх прийняття. З дня прийняття рішення Конституційним Судом України неконституційні акти лише втрачають чинність. Відшкодування шкоди, завжди відбувається внаслідок вже прийнятого та застосованого в минулому неконституційного акту. В такому випадку йдеться про ретроспективну відповідальність держави перед особою, а не про ретроспективну дію в часі рішення Конституційного Суду України.

Правозастосовна практика Верховного Суду свідчить, що висновки щодо застосування частини третьої статті 152 Конституції України ще потребують забезпечення сталості та єдності. Висновки Верховного Суду неоднакові як в межах однієї юрисдикції, так і між різними юрисдикціями. Така ситуація обумовлена зокрема відсутністю законодавчого регулювання порядку відшкодування шкоди, як то передбачено частиною третьою статті 152 Основного Закону.

Розроблення проєкту закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) спрямовано, зокрема на усунення прогалів в регулюванні порядку відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами. Аналіз перспективного законодавства свідчить, що проєкт закону частково розв'язує неоднозначні питання, але не містить системного підходу до вирішення цього завдання. Також законодавчих змін потребує і Закон України «Про судовий збір», доцільно передбачити, що за подання позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі неконституційними актами та діями судовий збір не справляється.

Ключові слова: відшкодування шкоди, верховенство права, неконституційні акти, рішення Конституційного Суду України, ретроспективна відповідальність.

Постановка проблеми: «...Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність. Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної, а має певні ознаки юридичної відповідальності держави за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» (Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року у справі №1-22/2001) [2].

Закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо було порушено встановлену Конституцією України процедуру їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (частина перша статті 152 Конституції України). Неконституційними актами та діями завдається матеріальна та моральна шкода, фізичним або юридичним особам і держава взяла на себе зобов'язання відшкодувати таку шкоду (частина третя статті 152 Конституції України).

Зазначені конституційні положення передбачають компенсаційний механізм, який дозволяє особі відновити порушене державою право шляхом відшкодування шкоди, але законодавче регулювання порядку відшкодування не встановлено. На практиці з цього приводу виникає неоднакове застосування конституційної норми.

Мета статті дослідити теоретичні підходи, перспективне законодавство та судову практику Верховного Суду за 2022 рік щодо застосування частини третьої статті 152 Конституції України про відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії та практики відшкодування шкоди завданої неконституційними актами досліджувалися такими вітчизняними вченими, як: Ю.Г. Барабаш та Г.В. Берченко (2021) [3], В. М. Бесчастний та В.І. Запорожець (2020) [4], А.А. Єзеров (2020) [5], О.В. Пушняк (2020) [6], Д.С. Терлецький (2019) [7] та іншими. Судова практика, зокрема Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду, останніх років з питання застосування положень частини третьої статті 152 Конституції України та процесуальні аспекти, пов'язані з цією категорією справ, потребують додаткового дослідження. Актуалізує зазначену тематику і розгляд парламентом проєкту закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533), який передбачає регулювання особливостей відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. Неконституційний акт своїм існуванням порушує конституційний пра-

впорядок і конституційні права та свободи осіб. Завдання Конституційного Суду України полягає у відновленні конституційного правопорядку шляхом визнання такого акту неконституційним та втрати ним чинності. Постає питання відновлення порушених конституційних прав та свободи, а також компенсації завданої особам матеріальної та моральної шкоди.

Конституція України частиною третьою статті 152 передбачила право фізичних та юридичних осіб на відшкодування від держави шкоди, завданої дією та застосуванням до них актів, визнаних неконституційними. Відшкодування шкоди відбувається в судовому порядку, але, за відсутності якісного законодавчого регулювання, на практиці виникає низка запитань.

Проаналізуємо практику Верховного Суду за 2022 рік щодо розгляду цієї категорії справ та застосування частини третьої статті 152 Конституції України, а також перспективне законодавство, спрямоване на усунення прогалин в законодавчому регулюванні порядку відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами.

Розглянемо аргументацію застосовану Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у постановках по справі №240/10144/20 від 28 квітня 2022 року [8] та по справі №140/4408/20 від 14 вересня 2022 року [9], які були відкриті за позовами до Держави Україна про відшкодування матеріальної шкоди, завданої законами, що визнані неконституційними.

Верховний Суд з посиланням на частину другу статті 152 Конституції України та статтю 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» зазначає, що закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Тобто, Верховний Суд резюмує що, за загальним правилом, рішення Конституційного Суду України змінює законодавче регулювання лише для правовідносин, що матимуть місце з дати ухвалення рішення.

Ці аргументи стосовно справ про відшкодування шкоди завданої неконституційними актами, є такими, що не стосуються предмету спору. Шкода завдана неконституційним актом, виникає у період, коли акт діяв та ще не був визнаний неконституційним, тобто в минулому, оскільки не можна заподіяти шкоду неконституційним актом після того, як він за рішенням Конституційного Суду України втратив чинність. Відшкодування шкоди, завжди відбувається внаслідок вже прийнятого та застосованого в минулому до особи неконституційного акту. В такому випадку йдеться про ретроспективну відповідальність держави перед особою, а не про ретроспективну дію в часі рішення Конституційного Суду України.

За своєю правовою природою визнання Конституційним Судом України неконституційності закону, інших актів або їх окремих положень вказує на те, що такі суперечили нормам Основного Закону з моменту їх прийняття. Ухвалення Рішення Конституційного Суду України не створює юридичного факту неконституційності, таким рішенням лише визнається наявність чи відсутність такого факту, який виник в момент прийняття неконституційного акту. З дня прийняття рішення Конституційним Судом України неконституційні акти лише втрачають чинність.

На підтримку вказаного, можна навести пункт 3 резолютивної частини рішення Конституційного Суду України від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 (по справі про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України), за яким Суд визнав Тимчасовий регламент Верховної Ради України, таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) з моменту набрання ним чинності [10].

Верховний Суд у постановках у справі №240/10144/20 від 28 квітня 2022 року та у справі №140/4408/20 від 14 вересня 2022 року на підтримку своєї аргументації посилається також на правові позиції, викладені у низці постановок Верховного Суду, а саме: від 05 грудня 2018 року у справі №453/686/15-а (справа про визнання неправомірними дій суб'єкта владних повноважень при виплаті пенсії за вислугу років та зобов'язання вчинити певні) [11]; від 19 листопада 2018 року у справі №755/4893/18 (755/18431/15-а) (справа про визнання незаконними дій Управління Пенсійного фонду України та зобов'язання припинити дії щодо утримання з пенсії) [12]; від 19 лютого 2021 року у справі № 808/1628/18 (справа про визнання протиправними дій Головного управління Пенсійного фонду України та зобов'язання вчинити певні дії) [13]. Слід зазначити, що висновки у вказаних постановках Верховного Суду не стосуються застосування частини третьої статті 152 Конституції України, ця норма навіть не згадується в них. Більш того, у зазначених справах не було вимог до держави про відшкодування шкоди, завданої неконституційним актом, тобто правовідносини не можна вважати подібними.

Окрім того, в обох постановках колегії суддів посилаються на постанову Великої Палати Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі №4819/49/19 (провадження № 13-76зв/20) [14], але і ця справа також не є подібною, оскільки вона про перегляд за виключними обставинами, а не про відшкодування шкоди, завданої неконституційним актом. І так само як і в попередніх справах, частина третя статті 152 Конституції України не застосовувалась Великою Палатою до спірних правовідносин.

Юрисдикційна приналежність спорів. Конституція України у частині третій статті 152 передбачає, що шкода, завдана актами та діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

У рішенні від 7 жовтня 2009 року № 25-рп/2009 Конституційний Суд України зазначив, що «...позитивним обов'язком держави є прийняття відповідного закону, який має визначити порядок та умови такого відшкодування» (абзац п'ятий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини), та звернув увагу Верховної Ради України на необхідність прийняття такого закону (пункт 3 резолютивної частини) [15].

У рішенні від 7 квітня 2021 року у справі № 3-333/2018(4498/18) Конституційний Суд України знову наголосив, що «...з метою реального поновлення у правах громадян України, ... держава зобов'язана розробити порядок (юридичний механізм) відшкодування шкоди, якої вони зазнали внаслідок дії ...» [16] норми закону, визнаної цим рішенням неконституційною.

Але закон, який би встановлював такий порядок, так і не прийнято. Тому норму частини третьої статті 152 Конституції України потрібно застосовувати безпосередньо, ґрунтуючись на положеннях частини другої статті 8 Основного Закону.

Оскільки на законодавчому рівні не визначено чіткого та послідовного порядку, то натепер юрисдикційна приналежність спорів щодо відшкодування шкоди, завданої актами, визнаними неконституційними, вирішується за загальними правилами розмежування справ між юрисдикціями.

Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у постанові від 10 червня 2021 року у справі №400/4436/20 [17] дійшов висновку про публічно-правовий характер позову про відшкодування шкоди, завданої неконституційним актом, обґрунтовуючи це тим, що спір, який виник між сторонами у справі, стосується права позивача на отримання соціальної виплати, що є предметом розгляду адміністративними судами.

Разом з тим з такою правовою позицією не погодилась колегія суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у постанові від 19 жовтня 2022 року №295/15069/21-ц [18], мотивуючи незгоду тим, що при зверненні до суду, позивачі у справі №400/4436/20, обґрунтовували свої вимоги заподіянням шкоди дією закону, який визнано неконституційним, а не неправомірністю дій суб'єктів владних повноважень. У цих справах суб'єкти владних повноважень діяли відповідно до закону, який надалі визнаний неконституційним, що не перетворює цей спір у публічно-правовий. Тому Колегія суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду передала цю справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду. Яка своєю чергою ухвалою від 16 листопада 2022 року вирішила повернути справу на розгляд колегії суддів, оскільки нею вже висловлена правова позиція щодо юрисдикції спору в подібних правовідносинах і спір належить до юрисдикції адміністративного суду. Велика палата зазначила, що при визначенні предметної юрисдикції спору суд має враховувати правовий висновок, викладений у постанові Великої Палати Верховного Суду у справах № 14-556цс19, № 14-599цс18 та 14-261цс19.

Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у постанові по справі № 340/2839/20 від 3 листопада 2022 року [19], також сформовано висновок щодо застосування частини п'ятої статті 21 Кодексу адміністративного судочинства України. Колегія суддів зазначила, що заявлення вимог про протиправність рішення суб'єкта владних повноважень в одному провадженні з вимогами про відшкодування шкоди, як того вимагає частина п'ята статті 21 Кодексу адміністративного судочинства України, у випадку стягнення шкоди, завданої внаслідок прийняття закону, який надалі визнаний неконституційним, не є обов'язковим, оскільки протиправність такого рішення (тобто неконституційність закону) вже встановлена Конституційним Судом України і не потребує додаткового розгляду в порядку адміністративного судочинства.

Суб'єктний склад у справах щодо відшкодування шкоди. Позивачами у справах про відшкодування шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними, є фізичні або юридичні особи, яким така шкода завдана. Своєю чергою, відповідно до статті 152 Конституції України така шкода відшкодується державою.

У зв'язку з особливою формою представництва держави у вигляді множинності осіб, які виступають від її імені, заходи щодо стягнення шкоди повинні бути спрямовані на конкретний державний орган, уповноважений виступати у цих відноси-

нах від імені та в інтересах держави, але конкретного порядку та органу уповноваженого на відшкодування шкоди за частиною третьою статті 152 Конституції України на законодавчому рівні не закріплено.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 27 листопада 2019 року по справі №242/4741/16-ц [20] визначила, що належним відповідачем у справах про відшкодування шкоди є саме держава. Держава бере участь у справі як відповідач через відповідні органи державної влади, зазвичай, орган, діями якого завдано шкоду.

Окремо слід зазначити, що хоча відшкодування шкоди здійснюється коштом Державного бюджету України, разом із тим, залучення або ж незалучення до участі у таких категоріях спорів Державної казначейської служби України чи її територіального органу не впливає на правильність визначення належного відповідача у справі, оскільки відповідачем є держава, а не Державна казначейська служба України чи її територіальний орган (постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 листопада 2019 року у справі №242/4741/16ц) [20].

Предмет доказування у справах щодо відшкодування шкоди. Частина третя статті 152 Конституції України вказує на два види шкоди, що може бути завдана та, відповідно, надалі відшкодована: майнова та моральна.

Під час розгляду справ про відшкодування шкоди, як правило, встановлюються: факт неправомірних дій, наявність шкоди, причинний зв'язок між неправомірними діями та заподіяною шкодою, вина суб'єкта. Однак предмет доказування у справах про відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами, має свої особливості. Зокрема, в такій категорії справ неконституційність акта вже встановлена рішенням Конституційного Суду України та не потребує доведення, також не встановлюється судом і вина окремих посадових чи службових осіб органів публічної влади. Тому позивач має підтвердити доказами розмір завданої матеріальної чи моральної шкоди та наявність причинно-наслідкового зв'язку між неконституційним актом і завданою шкодою.

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду в постанові у справах №380/8155/21 від 28 листопада 2022 року; №160/6785/20 від 28 листопада 2022 року; №460/1156/21 від 28 листопада 2022 року; №200/2302/21-а від 01 грудня 2022 року; №500/2792/21 від 01 грудня 2022 за позовами до органів прокуратури відмовив у задоволенні касаційної скарги, у зв'язку з відсутністю підстав для застосування положень частини третьої статті 152 Конституції України через недоведення позивачем наявності майнової шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між нею та протиправною бездіяльністю відповідача. Але слід звернути увагу, що в категорії справ про відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами відповідачем є держава, а не конкретний суб'єкт владних повноважень і шкода завдається не бездіяльністю суб'єкта, який державу представляє, а самим неконституційним актом, під час його дії та застосування до особи. Саме такого висновку дійшов Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у постанові від 10 листопада 2022 року по справі №340/2736/20 [21], частково задовольняючи касаційну скаргу позивачки, яка звернулась до суду із позовом про відшкодування Державою матеріальної шкоди, спричиненої прийняттям норми права всупереч Конституції України.

Проектом закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) [1], запропонованим головним комітетом в остаточній редакції перед другим читанням, передбачається, що склад матеріальної шкоди, завданої актами та діями, які визнані неконституційними, визначається відповідно до статті 22 Цивільного кодексу України та включає, зокрема, кошти (чи грошовий еквівалент майна), які особа не отримала, втратила чи сплатила у зв'язку з дією та застосуванням до неї актів, визнаних неконституційними (крім випадків, якщо існують інші способи для отримання чи повернення таких коштів і майна) (частина третя статті 64 проекту закону).

Проект закону не визначає склад моральної шкоди, але передбачає, що шкода відшкодовується із застосуванням загальних положень Цивільного кодексу України щодо відшкодування шкоди в частині, не врегульованій цим Законом (частина перша статті 64 проекту закону). Зокрема відповідно до статті 23 Цивільного кодексу України, моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі. Моральна шкода відшкодовується у грошовому еквіваленті, а її розмір визначається судом.

Окремо звернемо увагу, що проект закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) [1], серед вимог до рішення Конституційного Суду України передбачає, що у мотивувальній частині рішення зазначаються, зокрема порядок виконання рішення та/або особливості порядку відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними (пункт 5 частини четвертої статті 56 проекту закону). Хоча такі приклади вже існують в практиці Конституційного Суду України в резолютивній частині рішення від 7 квітня 2021 року у справі № 3-333/2018(4498/18) Суд зазначив, що громадяни України, на яких поширюється дія статті 54 Закону № 796 (яка цим рішенням визнана неконституційною), мають право на відшкодування шкоди, якої вони зазнали внаслідок дії частини третьої статті 54 Закону № 796 в редакції Закону №76 [22].

Більш того, проектом закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) пропонується, що Суд у своєму рішенні може визначити особливості порядку відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними, зокрема щодо кола осіб, які мають право на відшкодування, порядку доказування завданої шкоди, граничного розміру відшкодування тощо. У такому разі відшкодування шкоди в судовому порядку здійснюється з урахуванням рішення Суду (частина четверта статті 64 проекту Закону) [1].

Строк звернення до суду у справах щодо відшкодування шкоди. Оскільки натеper на законодавчому рівні не встановлено чіткого та послідовного порядку, то строк звернення до суду у такій категорії справ визначається загальними вимогами кожної юрисдикції. Наприклад, якщо справа пов'язана з відшкодуванням шкоди у вигляді неотриманої частини заробітної плати, то для осіб, які перебувають на публічній службі, це буде строк, передбачений Кодексом адміністративного судочинства України, а для інших категорій працівників – строк, передбачений Кодексом законів про працю.

Слід звернути увагу, що проектом закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) [1], передбачено встановлення єдиного строку позовної давності за вимогами про

відшкодування шкоди, завданої застосуванням актів і діями, що визнані неконституційними, який становить один рік і обчислюється з дня ухвалення рішення Суду. Більш того, встановлюється додаткова умова, за якої така шкода може бути відшкодована – якщо її було завдано не пізніше трьох років до дня ухвалення рішення Суду. Але це обмежувальне положення, як передбачається, не буде застосовуватися до суб'єкта права на конституційну скаргу, за конституційною скаргою якого ухвалено відповідне рішення Суду (частина п'ята статті 64 проекту закону) [1].

Справляння судового збору у справах про відшкодування шкоди за частиною третьою статті 152 Конституції України. Закон України «Про судовий збір» передбачає випадки, коли за подання позовних заяв судовий збір не справляється. Зокрема, за подання позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів публічної влади, їх посадовими та службовими особами, судовий збір не справляється. Однак аналогічного положення щодо подання позовних заяв про відшкодування шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними, Закон України «Про судовий збір» не передбачає. Тому при поданні таких позовних заяв необхідність сплати судового збору слід визначати залежно від категорії позивача та природи спірних правовідносин. Це можуть бути пільгові категорії осіб, передбачені Законом України «Про судовий збір» – військовослужбовці, особи з інвалідністю, учасники бойових дій та інші особи, які звільняються від сплати судового збору в усіх інстанціях або категорії справ, які звільняються від судового збору.

Висновки. Реальне поновлення у правах фізичних та юридичних осіб, яким завдано шкоди неконституційними актами, потребує розробки та впровадження ефективного законодавчого порядку відшкодування шкоди. Відсутність такого закону призводить до правової невизначеності. Аналіз рішень Верховного Суду за 2022 рік свідчить, що висновки щодо застосування частини третьої статті 152 Конституції України, неоднакові і судова практика на шляху забезпечення сталості та єдності. Правові позиції відрізняються різними теоретичними підходами до розуміння правової природи рішень Конституційного Суду України, їх дії в часі, визначення юрисдикції спорів про відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами, предмету доказування в цій категорії справ.

Проект закону «Про конституційне провадження» (реєстр. №4533) спрямований, зокрема на усунення прогалин в регулюванні порядку відшкодування шкоди, частково розв'язує неоднозначні питання, але не містить системного підходу до вирішення цього завдання. Також законодавчих змін потребує і Закон України «Про судовий збір», доцільно передбачити, що за подання позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі неконституційними актами та діями судовий збір не справляється.

Література:

1. Порівняльна таблиця до проекту Закону України про конституційне провадження, реєстраційний №4533 Порівняльна таблиця (Друге читання) (10.09.2021). – URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/917765>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції

- України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 року у справі №1-22/2001. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text>
3. Барабаш Ю., Берченко Г. Ефективність індивідуальної конституційної скарги як засобу захисту прав особи в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 9-21. URL: <https://csu.gov.ua/library/efektyvnist-individualnoyi-konstytutsiynoyi-skargy-yak-zasobu-zahystu-prav-osoby-v-ukrayini>
 4. Бесчастний В. М., Запорожець В. І. Інститут конституційної скарги в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 9-20. URL: <https://csu.gov.ua/library/institut-konstytutsiynoyi-skargy-v-ukrayini-suchasnyy-stand-ta-perspektyvy-rozvytku>
 5. Єзеров А. Конституційна скарга і виключні обставини для перегляду справ. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/153161-konstitutsiyna-skarga-i-viklyuchni-obstavini-dlya-pereglyadu-sprav>
 6. Пушняк О.В. До питання про дію в часі рішень Конституційного Суду України. URL: https://legallactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2183%3A28112020-22&catid=270%3A1-122020&Itemid=333&lang=en
 7. Терлецький Д. Хід конем. Відшкодування збитків, отриманих від неконституційних актів. URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/hod-konem-vozmeschenie-uscherba-ot-nekonstitutsionnyh-aktov>
 8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 28 квітня 2022 року по справі №240/10144/20. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=104112802&red=10000355ea8402b1d2bec95f43f9546e2e3c&d=5>
 9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 14 вересня 2022 року по справі №140/4408/20 URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=106243157&red=1000039a1b9732784dc82568ae6fb7556fd709&d=5>
 10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-08#n44>
 11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05 грудня 2018 року по справі №453/686/15-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78325763>
 12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 листопада 2018 року по справі №755/4893/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77968276>
 13. Постанова Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 19 лютого 2021 року по справі №808/1628/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95010526>
 14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі №4819/49/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081749>
 15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини першої статті 49, другого речення статті 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text>
 16. Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року №76-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text>
 17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10 червня 2021 року по справі №400/4436/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97565413>
 18. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року №295/15069/21-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107011713>
 19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 03 листопада 2022 року по справі № 340/2839/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107105474>
 20. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 27 листопада 2019 року по справі №242/4741/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87640679>
 21. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10 листопада 2022 року по справі №340/2736/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107249524>
 22. Рішення Конституційного Суду України Другий Сенат від 7 квітня 2021 року у справі № 3-333/2018(4498/18) за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text>

Afanasieva M. Reimbursing for damage inflicted by unconstitutional acts: theory, case law and prospective legislation

Summary. The article is devoted to the study of theoretical and practical aspects and prospective legislation regarding the procedure for reimbursing of damage inflicted by unconstitutional acts. The practice of the Supreme Court for the year 2022 in considering cases regarding reimbursing of damage inflicted to individuals and legal entities was analysed, as well as the draft of the law "On Constitutional Proceedings" (reg. No. 4533).

Considered the following issues: the legal nature and temporal validity of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the recognition of acts as unconstitutional; jurisdiction, subject composition and the subject of proof in disputes regarding damage compensation, the term of appeal to the court and the procedure for paying the court fee in this category of cases.

Consideration of the theoretical issues of the study proceeds from the thesis that, by its legal nature, the recognition by the Constitutional Court of Ukraine of the unconstitutionality of a law indicates that such laws were contrary to the norms of the Constitution of Ukraine from the moment they were adopted. From the date of adoption of the decision by the Constitutional Court of Ukraine, unconstitutional acts lose their force. Reimbursing of damage always occurs due to an unconstitutional act, that was in force in the past. In this case, we are talking about the retrospective responsibility of the state to the person, and not about the retrospective action at the time of the decision of the Constitutional Court of Ukraine.

The law-enforcement practice of the Supreme Court shows that the court decisions in which the third part of Article 152 of the Constitution of Ukraine is applied still need to ensure constancy and unity. Judicial decisions of the Supreme Court vary both within the same jurisdiction and between different jurisdictions. This situation is due to the lack of legislative regulation of the procedure for reimbursing of damage, as

provided for by part three of Article 152 of the Constitution of Ukraine.

The development of the draft law “On Constitutional Proceedings” (registration No. 4533) is aimed, in particular, at fill gaps in the regulation of the procedure for reimbursement of damage inflicted by unconstitutional acts. An analysis of the prospective legislation shows that the draft law partially resolves controversial issues, but does not contain a systematic

approach to solving this problem. Legislative changes also require the Law of Ukraine “On the court fee”, it is advisable to provide that no court fee is charged for filing a claim for reimbursing damage caused to a person by unconstitutional acts and actions.

Key words: reimbursing pecuniary and non-pecuniary damage, the Rule of law, unconstitutional acts, the decision of the Constitutional Court of Ukraine, retrospective liability.

*Шеремета С. А.,**аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

БЕЗПОСЕРЕДНЄ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ СУДАМИ: ДОСВІД КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Анотація. У статті з'ясований досвід конституціоналізації безпосереднього застосування конституції судами у країнах Європи. Досліджуючи питання прямої дії норм Конституції України, неможливо оминати зарубіжний досвід, передусім країн Європи. Окрім очевидного прагнення до вступу до ЄС, фактом є те, що Україна тяжіє до континентальної сім'ї правових систем, у нас діє спеціалізований орган конституційного контролю – Конституційний Суд України. Це означає, що питання співвідношення спеціалізованого конституційного контролю із діяльністю судів загальної юрисдикції виникають також у багатьох європейських країнах. Досвід цих країн є вкрай важливим для побудови оптимальної моделі застосування судами Конституції України і прямої дії її норм. Зарубіжний досвід переконує у значній поширеності закріплення в конституціях загальних положень про верховенство конституції та/або пряму дію її норм (Швейцарія, Туреччина, Литва, Болгарія). Причому в деяких випадках підкреслюється аспект прямої дії саме щодо прав людини (ФРН, Португалія, Сербія). До речі саме це питання (можливість поширення прямої дії на весь текст або лише на норми про права людини) активно дискутується в Україні, тому подальше вивчення зарубіжного досвіду у цьому відношенні може стати в нагоді. Використовується й інший варіант формулювання прямої дії в конституції: формулювання загального правила із згадкою про можливі винятки (застереження) в окремих випадках (Польща), що актуально, передусім, для соціальних прав (Албанія).

Найбільший інтерес становить регулювання ситуацій, пов'язаних із безпосереднім застосуванням конституції судами і можливістю незастосування закону, зупинення провадження і звернення до конституційного суду. Значні повноваження щодо незастосування закону з мотивів неконституційності судам надаються у Фінляндії. У Чорногорії, Косово суд може ініціювати розгляд справи у конституційному суді. У Туреччині, Албанії, Словенії, Литві суд може зупинити розгляд і звернутися до конституційного суду. У Словенії конституційний суд може навіть зупинити дію самого акта, щодо якого ініційоване питання про конституційність. Деякі європейські країни (наприклад, Естонія), що належать до особливої моделі конституційного контролю, що відрізняється від континентальної (європейської або кельзенівської), цілком органічно також надають на рівні конституції судам широкі повноваження щодо оцінки конституційності законів.

Ключові слова: конституція, пряма дія, правосуддя, Конституційний Суд, права людини, зупинення провадження.

Постановка проблеми. Досліджуючи питання прямої дії норм Конституції України, неможливо оминати зарубіжний досвід, передусім країн Європи. Окрім очевидного прагнення до вступу до ЄС, фактом є те, що Україна тяжіє до континен-

тальної сім'ї правових систем, у нас діє спеціалізований орган конституційного контролю – Конституційний Суд України. Це означає, що питання співвідношення спеціалізованого конституційного контролю із діяльністю судів загальної юрисдикції виникають також у багатьох європейських країнах. Досвід цих країн є вкрай важливим для побудови оптимальної моделі застосування судами Конституції України і прямої дії її норм.

Дослідження застосування судами норм конституції здійснювали такі вчені, як: Ю.Г. Барабаш, І.Е. Берестова, Г.В. Берченко, Д.Грім, С.П. Головатий, Л.І. Летнянчин, Ф.Люшер, С.П. Погребняк, С.В. Різник, М.В. Савчин, Т.М. Слінько, О.О. Уварова, А.Шайо, та інші. Водночас наша мета – охопити якомога більше європейських країн і їх конституцій, щоб зробити висновки про загальні закономірності і тенденції.

Метою статті є з'ясування досвіду конституціоналізації безпосереднього застосування конституції судами у країнах Європи. Завданнями статті є: 1) висвітлення різних підходів до застосування конституції судами та прямої дії її норм у країнах Європи; 2) з'ясування випадків, коли пряма дія норм конституції тлумачиться звужено; 3) встановлення тенденцій в сфері регулювання зупинення провадження і звернення до конституційного суду при виникненні сумнівів у конституційності закону загальними судами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зарубіжний досвід конституційного регулювання застосування конституції судами досить різноплановий. Переважно йдеться про загальні положення про вищість конституції або зв'язаність правами людини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 35 Конституції Швейцарії 1999 року «той, хто виконує державні завдання, зв'язаний основними правами і зобов'язаний сприяти їх здійсненню» [1, с. 24]. Відповідно до ч. 2 ст. 194 Конституції Республіки Сербія конституція є найвищим правовим актом Республіки Сербія [2, с. 109].

Відповідно до ст. 11 Конституції Турецької Республіки положення конституції є фундаментальними правовими нормами, обов'язковими для виконання законодавчими, виконавчими та судовими органами, адміністративними органами влади та іншими установами та особами. Закони не повинні суперечити положенням конституції [3, с. 263].

Відповідно до ст. 6 Конституції Литовської Республіки конституція є цілісним актом, який застосовується безпосередньо. Кожен може захищати свої права, посилаючись на Конституцію. Ст. 7 оголошує недійсним будь-який закон або інший акт, який суперечить Конституції [4, с. 37].

Частини 1 і 2 ст. 5 Конституції Болгарії передбачають, що: «Конституція – вищий закон, й інші закони не можуть їй суперечити. Норми Конституції мають безпосередню дію» [5, с. 19].

Безпосереднє застосування може обмежуватися спеціальними застереженнями. Так, у Конституції Польщі (ст. 8) йдеться про те, що: «1. Конституція є верховним правом Республіки Польща. 2. Припис Конституції застосовуються безпосередньо, якщо у Конституції не сказано інше» [6, с. 154].

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 4 Конституції Республіки Албанія «Конституція – найвищий закон в Республіці Албанія. Положення Конституції виконуються безпосередньо, крім випадків, коли Конституція передбачає інше». Конституція Республіки Албанія [7, с. 205]. Це «інше» досить яскраво можна продемонструвати на прикладі т.з. «соціальних цілей» (таку назву має глава V частини другої Конституції Албанії). По суті йдеться про соціальні права, як про них часто прийнято говорити. Водночас Конституція прямо передбачає (ч. 2 ст. 59), що досягнення соціальних цілей безпосередньо через суд не допускається. Закон визначає умови і способи, що дають можливість вимагати їх досягнення.

У деяких випадках йдеться про пряму дію лише в аспекті прав людини. Так, у Основному Законі ФРН ст. 1 (3) вказано: «Нижченаведені основоположні права мають складати основу законодавчої, виконавчої і судової діяльності як норми прямої дії [8, с. 110]. Частина 1 ст. 18 Конституції Португалії закріплює: «Конституційні положення про права і свободи та їх гарантії є нормами прямої дії та є обов'язковими для державних і приватних установ» [9, с. 172].

Конституція Сербії також робить акцент на правах людини (а також на правах національних меншин). Відповідно до ст. 18 Конституції Сербії права людини та національних меншин, які гарантовані Конституцією здійснюються безумовно та безпосередньо. Конституція гарантує і безпосередньо реалізує права людини і права національних меншин, які гарантовані загальноприйнятими нормами міжнародного права, ратифікованими міжнародними договорами і законами. Закон може передбачати спосіб реалізації цих прав тільки в тому випадку, якщо це прямо передбачено Конституцією або необхідно для здійснення конкретного права в силу його природи, в силу якого закон за жодних обставин не може впливати на сутність відповідного гарантованого права [2, с. 25]. Тут ми яскраво бачимо наскільки ідея збереження сутності основного права, що пішла із Основного Закону ФРН (ч. 2 ст. 19), тісно пов'язана із прямою дією конституції, співвідношенням конституційного (суб'єктивного) права і його законодавчого регулювання (обмеження).

Як це не дивно, на відміну від Конституції України, в конституціях багатьох країн детально врегульована ситуація (не)застосування судом закону, щодо якого є сумніви у його конституційності. Наприклад у § 106 і 107 Конституції Фінляндії сказано: «У разі, якщо при розгляді справи судом застосування положень закону вступає у явне протиріччя з Конституцією, суд зобов'язаний віддати перевагу положенням Конституції... У випадку, якщо норма постанови чи іншого підзаконного акту знаходиться протиріччі з Конституцією або іншим законом, її застосування судом або іншим органом влади не допускається» [10, с. 170].

Відповідно до ч. 2 ст. 150 Конституції Чорногорії процедура в Конституційному Суді для оцінки конституційності може бути ініційована судом [11, с. 318]. Відповідно до ст. 152 Конституції Турецької Республіки якщо суд, який розглядає справу, вважає, що застосований закон або президентський указ є неконституційним, або якщо він переконаний у істотності і обґрунтованості позову про неконституційність, поданого однією зі сторін, він відкладає розгляд справи до прийняття

Конституційним судом рішення по даному питанню. Якщо суд першої інстанції не переконаний в істотності заяви про неконституційність, то така заява разом з рішенням суду розглядається компетентним апеляційним органом. Конституційний Суд приймає рішення з цього питання та оголошує своє рішення протягом п'яти місяців з моменту отримання заяви. Якщо протягом цього строку рішення не буде прийнято, суд першої інстанції закінчує розгляд справи відповідно до чинних законодавчих положень. Однак якщо суд першої інстанції отримує рішення Конституційного суду до моменту винесення остаточного рішення по суті справи, то суд першої інстанції зобов'язаний його виконати. Жодна заява про неконституційність не може подаватися стосовно одного й того самого законорачого положення до закінчення десяти років після його опублікування в офіційному вісник, що отримало рішення Конституційного Суду про відхилення заяви по суті [3, с. 362].

Відповідно до ч. 8 ст. 113 Конституції Республіки Косово у разі невпевненості у відповідності оскаржуваного закону Конституції суди мають право направляти до Конституційного Суду петиції про відповідність Конституції закону при судочинстві, якщо рішення суду залежить від відповідності оскаржуваного закону Конституції [12, с. 175].

Відповідно до ч. 2 ст. 145 Конституції Республіки Албанія якщо суд встановив, що закони суперечать Конституції, він не застосовує їх. У цьому випадку суд перериває судовий процес і направляє запит до Конституційного Суду. Рішення Конституційного Суду є обов'язковим для усіх судів [7, с. 255].

Відповідно до ст. 156 Конституції Республіки Словенія (процедура оцінки конституційності) якщо суд в процесі розгляду дійде висновку, що закон, який підлягає застосуванню, є неконституційним, він повинен призупинити розгляд і порушити провадження у Конституційному суді. Судовий процес триває після винесення рішення Конституційним Судом [13, с. 65]. Причому відповідно до ст. 161 конституційний суд може на період розгляду питання про конституційність або законність акту призупинити його дію повністю або в певній частині до прийняття остаточного рішення на умовах і в порядку, встановлених законом [13, с. 68].

Відповідно до Конституції Литовської Республіки Суду наділені правом звернення до конституційного суду щодо законів та інших прийнятих Сеймом актів (ч. ст. 106) [4, с. 74]. А відповідно до її ж ст. 110 суддя не може застосовувати закон, який суперечить Конституції. У тих випадках, якщо є підстави припускати, що закон або інший правовий акт, який повинен бути застосований у конкретній справі, суперечать Конституції, суддя зупиняє розгляд цієї справи і звертається до Конституційного Суду з проханням винести рішення про відповідність цього закону або іншого правового акта Конституції [4, с. 76].

Відповідно до ч. 2 ст. 15 Конституції Естонської Республіки суд стежить за дотриманням Конституції і визнає, що не відповідають Конституції будь-який закон, інший правовий акт або дія, якими порушуються встановлені Конституцією права і свободи або які іншим чином суперечать Конституції [14, с. 106]. Відповідно до ч. 1 ст. 152 Конституції Естонської Республіки суд при розгляді судової справи не застосовує жодних законів або інших правових актів, що суперечать Конституції [14, с. 150]. Водночас треба розуміти, що для Естонії характерна особлива модель конституційного контролю, що відрізняється від континентальної (європейської або кельзенівської).

Висновки. Отже, зарубіжний досвід переконує у значній поширеності закріплення в конституціях загальних положень про верховенство конституції та/або пряму дію її норм (Швейцарія, Туреччина, Литва, Болгарія). Причому в деяких випадках підкреслюється аспект прямої дії саме щодо прав людини (ФРН, Португалія, Сербія). До речі саме це питання (можливість поширення прямої дії на весь текст або лише на норми про права людини) активно дискутується в Україні (про що ми вже раніше писали [15]), тому подальше вивчення зарубіжного досвіду у цьому відношенні може стати в нагоді. Використовується й інший варіант формулювання прямої дії в конституції: формулювання загального правила із згадкою про можливі винятки (застереження) в окремих випадках (Польща), що актуально, передусім, для соціальних прав (Албанія).

Найбільший інтерес становить регулювання ситуацій, пов'язаних із безпосереднім застосуванням конституції судами і можливість незастосування закону, зупинення провадження і звернення до конституційного суду. Значні повноваження щодо незастосування закону з мотивів неконституційності судам надаються у Фінляндії. У Чорногорії, Косово суд може ініціювати розгляд справи у конституційному суді. У Туреччині, Албанії, Словенії, Литві суд може зупинити розгляд і звернутися до конституційного суду. У Словенії конституційний суд може навіть зупинити дію самого акта, щодо якого ініційоване питання про конституційність. Деякі європейські країни (наприклад, Естонія), що належать до особливої моделі конституційного контролю, що відрізняється від континентальної (європейської або кельзенівської), цілком органічно також надають на рівні конституції судам широкі повноваження щодо оцінки конституційності законів.

Література:

1. Конституція Швейцарської Конфедерації. *Конституції країн світу: Швейцарська Конфедерація, Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 16-93.
2. Конституція Республіки Сербія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 19-116.
3. Конституція Турецької Республіки. *Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки*. Київ: ОВК, 2021. С. 257-403.
4. Конституція Литовської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ: ОВК, 2022. С. 35-100.
5. Конституція Болгарії. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 17-67.
6. Конституція Республіки Польща. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща*. Київ: ОВК, 2021. С. 151-231.
7. Конституція Республіки Албанія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 203-270.
8. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. *Конституції країн світу: Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція*. Київ: ОВК, 2021. С. 109-245.
9. Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. К.: ОВК, 2021. С. 165-319.
10. Конституція Фінляндської Республіки. *Конституції країн світу: Швейцарська Конфедерація, Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 125-179.

11. Конституція Чорногорії. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 271-322.
12. Конституція Республіки Косово. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 118-202.
13. Конституція Республіки Словенія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021. С. 21-22 с. 65.
14. Конституція Естонської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ: ОВК, 2022. С. 101-160.
15. Шеремета С. А. Пряма дія норм Конституції України: основні підходи *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 37-40.

Sheremeta S. Direct effect of the constitution by courts: experience of constitutionalization in European countries

Summary. The article clarifies the experience of constitutionalization of the direct application of the constitution by courts in European countries. Investigating the issue of the direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine, it is impossible to bypass the experience of foreign countries, primarily of European countries. In addition to the obvious aspiration to join the EU, the fact is that Ukraine gravitates towards the continental family of legal systems, we have a specialized body of constitutional control – the Constitutional Court of Ukraine. This means that the issue of the correlation of specialized constitutional control with the activity of courts of general jurisdiction also arises in many European countries. The experience of these countries is extremely important for building an optimal model of the application of the Ukrainian Constitution by the courts and the direct effect of its norms. Foreign experience proves the widespread adoption of general provisions in constitutions about the supremacy of the constitution and/or the direct effect of its norms (Switzerland, Turkey, Lithuania, Bulgaria). Moreover, in some cases, the aspect of direct effect specifically regarding human rights is emphasized (Germany, Portugal, Serbia). By the way, this very issue (the possibility of extending direct effect to the entire text or only to norms on human rights) is actively discussed in Ukraine, so further study of foreign experience in this regard may be useful. Another version of the formulation of direct effect in the constitution is used: the formulation of a general rule with a mention of possible exceptions (provisions) in individual cases (Poland), which is relevant, first of all, for social rights (Albania).

Of greatest interest is the regulation of situations related to the direct application of the constitution by the courts and the possibility of non-application of the law, suspension of proceedings and appeal to the constitutional court. Courts are given significant powers to strike down a law on grounds of unconstitutionality in Finland. In Montenegro, Kosovo, the court can initiate the consideration of the case in the constitutional court. In Turkey, Albania, Slovenia, Lithuania, the court can stop the proceedings and turn to the constitutional court. In Slovenia, the constitutional court can even suspend the act itself, in respect of which the question of constitutionality has been initiated. Some European countries (for example, Estonia), which belong to a special model of constitutional control, which differs from the continental (European or Kelsen) model, quite organically also provide courts with broad powers to assess the constitutionality of laws at the level of the constitution.

Key words: constitution, direct effect, justice, Constitutional Court, human rights, suspension of proceedings.

*Тюра Ю. І.,**кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗІ СТВОРЕННЯ, ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті акцентовано увагу на тому, що сьогодні однією з передових інформаційних технологій є штучний інтелект. Ці технології відкривають значні можливості для прискорення досліджень, творчості та організації діяльності у всіх сферах. Штучний інтелект стає підґрунтям розвитку нашого майбутнього, оскільки його застосування активно впливає на всі аспекти людського життя: здоров'я і медицину, комунікацію, освіту, економічну діяльність, транспорт, спорт та ін. Створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту визначено Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні від 2 грудня 2020 р. як напрям діяльності у сфері розвитку новітніх інформаційних технологій в нашій країні. Наголошено, що адміністративно-правове регулювання є необхідною умовою функціонування всіх сфер як державного, так і суспільного життя. Діяльність із впровадження та використання технологій штучного інтелекту також потребує урегулювання з боку держави.

Досліджено суб'єктів адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні. Констатовано, що ефективність розвитку технологій штучного інтелекту у нашій державі потребує єдиного управлінського органу, який би міг централізовано, на державному рівні здійснювати контроль, визначати мету, завдання, цілі, принципи, форми та методи діяльності із розробки, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні. Констатовано, що у структурі Міністерства цифрової трансформації України такий орган відсутній, тому пропонується у його складі створити Департамент з розвитку, впровадження та використання штучного інтелекту, котрий у якості основного суб'єкту адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні здійснюватиме виключно публічне адміністрування відповідної діяльності.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, штучний інтелект, суб'єкти адміністративно-правового регулювання, Міністерство цифрової трансформації України.

Постановка проблеми. На сьогодні в Україні за великою кількістю напрямків суспільного життя відбувається застосування технологій штучного інтелекту: державне управління, місцеве самоврядування, національна та громадська безпека (інформаційна та кібербезпека), СМАРТ-інфраструктура, житлово-комунальне господарство, бізнес-процеси та системи, промислове виробництво, електроенергетика, ринок товарів та послуг (клієнто-орієнтовані алгоритми), торгівля, транс-

фертне ціноутворення, банківська справа (управління ризиками; оцінювання, прогнозування та аналітика; чат-боти в мобільних банківських додатках), транспорт (оптимізація управління автомобільним транспортом, розширення засобів круїз-контролю, автопілот) та логістика (покращення продуктивності, зниження простоїв), телекомунікації, медицина (ведення документації, діагностика), освіта, наука, культура та спорт [1]. Але немає жодної сфери державного або суспільного життя, якої б не зачіпали питання адміністративно-правового регулювання [2, с. 193]. У сфері розвитку новітніх інформаційних технологій Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні від 2 грудня 2020 р. визначає галузь штучного інтелекту як напрям діяльності у цій сфері, який забезпечує створення, впровадження та використання технологій штучного інтелекту [3]. У такому разі постає питання про формування квінтесенції, тобто основи, сутності адміністративно-правового регулювання діяльності саме зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні.

Зважаючи на те, що запровадження технологій штучного інтелекту є важливим елементом людської діяльності, що сприяє розвитку суспільства і держави, то правильне з'ясування складових змісту поняття адміністративно-правового регулювання такої діяльності, як створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, буде слугувати гарною основою для подальшого практичного втілення новітніх технологій в нашій державі та розвитку суспільних відносин у цьому напрямку.

Важливим питанням у цьому контексті є визначення того, хто є основним суб'єктом публічного адміністрування діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідженню поняття та сутності адміністративно-правового регулювання у різних галузях суспільних відносин приділяли увагу у своїх наукових працях багато вчених, серед яких можна відмітити Т.Л. Антонову, К.В. Барсукова, Ю.А. Будника, В.В. Галуцька, В.М. Гарашука, А.П. Гетьмана, І.А. Городецьку, В.А. Головка, І.О. Грицай, Р.А. Калюжного, Ю.С. Кіцула, Т.О. Коломоєць, В.А. Лазаренка, Д.В. Мамчура, А.В. Матвійчука, Л.Р. Наливайко, О.Й. Разводовського, А.О. Сидоренка, В.В. Шеховцова, В.Д. Чернія, О.Ш. Чомахавілі та інших.

Метою статті є визначення основного суб'єкту адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-правове регулювання є складним явищем, яке в сучасних умовах трансформаційних перетворень у суспільстві наповнюється новим змістом, а відтак, як наукова категорія, активно досліджується вченими юридичної науки і потребує постійного осмислення [4, с. 61].

В адміністративному праві під суб'єктом адміністративно-правового регулювання розуміється суб'єкт владних повноважень, наділений законом повноваженнями здійснювати публічне адміністрування – надавати адміністративні послуги чи здійснювати виконавчо-розпорядчу діяльність [5, с. 63]. До суб'єктів публічного адміністрування відносять насамперед: органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; суб'єктів делегованих повноважень (у разі коли вони виконують функції органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування) [6, с. 42].

На сьогодні ключовим органом, що уповноважений на здійснення публічного адміністрування діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні є такий орган виконавчої влади, як Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифри).

Мінцифри є «головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтегрованості, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку IT-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті» [7].

Важливе місце серед суб'єктів публічного адміністрування розгляданого виду діяльності займає також Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент), оскільки воно виконує функції Національного органу інтелектуальної власності та уповноважене, зокрема, здійснювати державну реєстрацію винаходів і корисних моделей, видавати патенти на винаходи і корисні моделі. За своєю суттю це є діяльністю з надання адміністративних послуг.

Категорія «адміністративна послуга» може розглядатися, зокрема, крізь призму змістового смислу «послуги» у приватно-правовому розумінні як діяльність, що спрямована на задоволення певних потреб особи, яка звернулася за здійсненням послуги [8, с.15]. Однією з таких потреб є державна реєстрація новостворених винаходів та корисних моделей, що являють собою і технології штучного інтелекту.

Діяльність із впровадження та використання технологій штучного інтелекту також потребує урегулювання з боку держави. На сьогодні така прерогатива належить тим органам виконавчої влади або органам місцевого самоврядування, які безпосередньо впроваджують технології штучного інтелекту у свою діяльність.

Наприклад, Київська міська державна адміністрація, громадськість та AI-розробники працюють над розвитком сто-

личної SMART-інфраструктури, зокрема над впровадженням міських цифрових сервісів на базі штучного інтелекту. Команда проекту «AI for Kyiv» («Штучний інтелект для Києва») проводить дослідження питання етики та дискримінації в розробках сервісів на базі штучного інтелекту у різних сферах та ініціює дискусію про цифрові права людей в Україні. Розробляються оптимальні рішення для покращення якості життя в столиці на основі принципів відкритого доступу до даних, а також інтелектуальної та прозорої трансформації управління містом із використанням сучасних технологій та інновацій [9].

Крім того, 52 станції метро Києва мають близько двохсот камер відеоспостереження, які з поміж іншого оснащені функцією розпізнавання обличчя. Епіцентром нових технологій є перехідні, кінцеві та найбільш завантажені станції. Деякі камери аналізують температуру людей, які планують зайти у київський метрополітен. Дані з камер надходять до поліції, муніципальної варті, державної служби з надзвичайних ситуацій, а також є джерелом статистичної інформації для департаменту охорони здоров'я Київської міської державної адміністрації [1]. А «ПриватБанк запустив перші в Україні біометричні платіжні POS-термінали з технологією FacePay24, яка дозволяє оплачувати покупки обличчям. FacePay24 використовує одну з провідних в світі систем штучного інтелекту із автоматичного розпізнавання обличчя Amazon Rekognition та забезпечує повну безпеку персональних даних клієнтів, включаючи технічні і фізичні контролю, шифрування даних при зберіганні і передачі [10].

Але технології штучного інтелекту так само можуть впроваджувати та використовувати у своїй діяльності і приватні структури: банківські установи, великі промислові підприємства, транспортні компанії тощо.

Однак, ключовим питанням залишається легальність впровадження та використання таких систем: наявність правової бази для їх функціонування в українському законодавстві, умови та необхідність втручання у конкретних обставинах, передбачуваність втручання для пересічних громадян, а також належні запобіжники від зловживань [11].

Крім того, фахівці відзначають необхідність у налагодженні співпраці держави з приватним сектором на правах взаємовигідного партнерства шляхом стимулювання інвестицій та ринку стартапів, шляхом надання з державного бюджету та використання місцевими бюджетами міжбюджетних трансфертів на розвиток технологій штучного інтелекту [1]. Ця діяльність також має бути у сфері належно організованого публічного адміністрування з боку держави.

Хоча висловлена ідея не є новою. Наприклад, автори проєкту Національної стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні 2021-2030 наголошують, що система управління та регулювання штучного інтелекту в Україні повинна забезпечувати стійкий розвиток технологій штучного інтелекту, ефективний контроль над ними. Виконання цих завдань слід покласти на Комітет штучного інтелекту, який пропонується створити [12]. А О.М. Охотнікова також пропонує «створити державний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом – Державний комітет штучного інтелекту, сфера повноважень якого буде виключно спрямована на розвиток нейронних технологій в Україні та їх запровадження в публічне адміністрування земельних відносин» [13, с. 134].

Проте, відповідно до закону України «Про центральні органи виконавчої влади» до переліку таких органів, у першу

чергу, входять міністерства, а також інші центральні органи виконавчої влади: служби, агентства, інспекції, комісії, бюро [14]. Комітети до переліку центральних органів виконавчої влади не входять. Що стосується інших органів, то створення, наприклад, Національного агентства штучного інтелекту, може призвести до того, що його функції та повноваження можуть частково збігатись із функціями та повноваженнями Мінцифри.

А О.В. Білокобильський пропонує створити центральний орган виконавчої влади, що здійснюватиме державну політику в сфері штучного інтелекту – Ради з питань безпеки розробок у сфері штучного інтелекту. Цей орган має об'єднати представників основних зацікавлених сторін: Уряду, наукової спільноти, громадянського суспільства, бізнесу та буде підзвітний Прем'єр-міністру України. Ключова мета цього органу – моніторинг розробок у сфері штучного інтелекту на предмет відповідності пріоритетам, визначеним у Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні, а також «Законі про штучний інтелект» та інших нормативних документах, зокрема пріоритету безпеки та етичних норм і принципів [15, с. 98].

Між тим, на сьогодні в Україні реалізується політика щодо скорочення кількості центральних органів влади. Так, КМУ ініціював реформу зменшення кількості державних службовців. Реформа передбачає, зокрема, зміни у кількості міністерств, їх планують зменшити з 20 до 14 [16]. У рамках цього планується масштабне скорочення державного апарату і бюджетників, ліквідація і скорочення різноманітних державних агентств, служб, управлінь та інспекцій. При чому, Мінцифри планується залишити як окреме міністерство з включенням до його структури Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості [17]. Тому створення Ради з питань безпеки розробок у сфері штучного інтелекту як окремого центрального органу виконавчої влади також виглядає недоречним.

Зважаючи на вищевикладене існує необхідність у створенні у складі Мінцифри Департаменту з розвитку, впровадження та використання штучного інтелекту, який би здійснював виключно публічне адміністрування діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні, і при цьому підпорядковувався центральному органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері розвитку цифрових технологій.

На пропонований Департамент можна покласти, зокрема, виконання наступних завдань: координація діяльності українських і міжнародних вчених, що працюють в Україні над розробками в сфері штучного інтелекту, створення та розвиток майданчика для об'єднання зусиль і забезпечення синергії; попередня оцінка систем штучного інтелекту з високим ризиком для життя громадян і стабільності суспільства на відповідність принципам та етичним нормам, визначеним у Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні; ліцензування розробок у сфері штучного інтелекту з високим ризиком, які стосуються стратегічно важливих напрямів народного господарства; періодичний моніторинг упроваджених систем штучного інтелекту з високим ризиком протягом циклу їх упровадження задля визначення їхнього впливу на суспільство і можливої корекції роботи цих систем; перевірка українських розробок у сфері штучного інтелекту на відповідність європейським стандартам безпеки та захисту даних, приватності, прозорості тощо, співпраця з європейськими та іншими міжнародними регулято-

рами розробок у сфері штучного інтелекту; підготовка пропозицій щодо змін у чинних нормативних документах або щодо прийняття нових нормативних документів у сфері штучного інтелекту з урахуванням постійного розвитку та змін у функціоналі систем штучного інтелекту; моніторинг діяльності органів виконавчої влади щодо імплементації Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні, підготовка пропозицій стосовно вдосконалення процесу імплементації; організація заходів з підвищення кваліфікації для державних посадовців, які працюють із системами штучного інтелекту, а також координація впровадження освітніх програм у сфері штучного інтелекту в українських ЗВО; організація заходів для підвищення обізнаності громадян України стосовно новітніх розробок у сфері штучного інтелекту, а також сприяння підвищенню довіри до таких розробок завдяки впровадженню прозорих стандартів безпеки [15, с. 98-99].

Крім того, виконавчий орган системи управління та регулювання штучного інтелекту в Україні повинен забезпечувати стійкий розвиток технологій штучного інтелекту, ефективний контроль над ними, а його діяльність має ґрунтуватися на базових етичних нормах і принципах: пріоритет добробуту людини (мета забезпечення добробуту людини повинна переважати над іншими цілями розробки та застосування систем штучного інтелекту); заборона на заподіяння шкоди з ініціативи систем штучного інтелекту (за загальним правилом, слід обмежувати розробку та застосування систем штучного інтелекту, здатних цілеспрямовано заподіювати будь-яку шкоду людині); підконтрольність людині (тією мірою, якою це можливо з урахуванням необхідного ступеня автономності систем штучного інтелекту); проєктована відповідність законам (застосування систем штучного інтелекту не повинно свідомо для розробника призводити до порушення правових норм); проєктована безпека даних (при розробці систем штучного інтелекту повинен забезпечуватись достатній рівень особистої та громадської безпеки) [15, с.90].

Висновок. Вищенаведене свідчить, що ефективність розвитку технологій штучного інтелекту у нашій державі потребує єдиного управлінського органу, який би міг централізовано, на державному рівні здійснювати контроль, визначати мету, завдання, цілі, принципи, форми та методи діяльності із розробки, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні. У структурі Мінцифри такий орган відсутній. Тому пропонуємо у складі вищеназваного міністерства створити Департамент з розвитку, впровадження та використання штучного інтелекту, котрий у якості основного суб'єкту адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні здійснюватиме виключно публічне адміністрування відповідної діяльності.

Література:

1. Карпенко О.В. Штучний інтелект як інструмент публічного управління соціально-економічним розвитком: смарт-інфраструктура, цифрові системи бізнес-аналітики та трансферти. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2021/4.pdf
2. Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 566 с.
3. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>

4. Городецька І.А. Сутність адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 1. С. 60–66. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_1_12.pdf.
5. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.
6. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.
7. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoi-t180919>
8. Юнін О.С. Теоретико-правові засади надання послуг працівниками поліції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 13-19.
9. Міська влада, громадськість та розробники підписали меморандум про співпрацю в рамках розбудови столичної розумної інфраструктури. Київська міська рада. Київська міська державна адміністрація : офіційний портал Києва. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/miska_vlada_gromadskist_ta_rozrobniki_pidpisali_memorandum_pro_spivpratsyu_v_ram_kakh_rozbudovi_stolichno_rozumno_infrastrukturi
10. ПриватБанк запустив перші в Україні біометричні pos-термінали. ПриватБанк. URL: <https://privatbank.ua/news/2020/8/10/1270>
11. Чи легально встановлювати на міських вулицях камери із системою розпізнавання облич? Центр демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/kamery-rozpoznavannya-oblych/>
12. Національна стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні 2021-2030: проєкт. Київ, 2021. URL: https://wp.oecd.ai/app/uploads/2021/12/Ukraine_National_Strategy_for_Development_of_Artificial_Intelligence_in_Ukraine_2021-2030.pdf
13. Охотнікова О.М., Корпачова С.В. Штучний інтелект у публічному адмініструванні земельних відносин: проблеми та перспективи. *Часопис Київського університету права*. 2021. №1. С. 132-135.
14. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>
15. Шевченко А.І. та ін. Щодо проєкту стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022 – 2030 рр. *Artificial Intelligence*. 2022 № 1. С. 75-157. URL: https://www.slyusar.kiev.ua/AI_2022-1-1_ua.pdf
16. Скорочення держслужбовців: в чому полягає нова ініціатива Кабміну та чого очікувати? Ліга закон. Повідомлення від 11.11.2022. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/213595_skorochennya-derzhsluzhbovtsv-v-chomu-polyaga-nova-ntsativa-kabmnu-ta-chogo-ochukuvati
17. 14 міністерств замість 20. Скорочення Кабміну – хороша новина. Держави має бути якнайменше. Ліга net. Повідомлення від 10.11.2022. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/opinion/14-ministerstv-vmesto-20-ti-sokraschenie-kabmina-horoshog-osudarstva-doljno-byt-minimum>

Tiuria Yu. Some aspects of research of subjects of administrative and legal regulation of activities related to the creation, implementation and use of artificial intelligence in Ukraine

Summary. The article focuses that one of the most advanced information technologies today is artificial intelligence. These technologies open up significant opportunities for accelerating research, creativity and organizing activities in all areas. Artificial intelligence is becoming the foundation of our future, as its application actively affects all aspects of human life: health and medicine, communication, education, economic activity, transport, sports, etc. The creation, implementation and use of artificial intelligence technologies is defined by the Concept of the Development of Artificial Intelligence in Ukraine from December 2, 2020 as a direction of activity in the field of development of the latest information technologies in our country. It was emphasized that administrative and legal regulation is a necessary condition for the functioning of all spheres of both state and social life. Activities related to the implementation and use of artificial intelligence technologies also require regulation by the state.

Subjects of administrative and legal regulation of creation, implementation and use of artificial intelligence in Ukraine were studied. It was established that the effectiveness of the development of artificial intelligence technologies in our country requires a single management body that could centrally, at the state level, exercise control, determine the purpose, tasks, goals, principles, forms and methods of development, implementation and use of artificial intelligence in Ukraine. It was established that there is no such body in the structure of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, therefore it is proposed to create within it the Department for the Development, Implementation and Use of Artificial Intelligence, which as the main subject of administrative and legal regulation of activities on the creation, implementation and use of artificial intelligence in Ukraine will carry out exclusively public administration of the relevant activities.

Key words: administrative and legal regulation, artificial intelligence, subjects of administrative and legal regulation, Ministry of Digital Transformation of Ukraine.

Чех Л. Л.,

*аспірантка кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Анотація. У статті аналізуються проблеми законодавчого закріплення принципів реалізації провадження у справах про адміністративні правопорушення. Грунтуючись на нормах Конституції України, Конвенції про захист прав людини та основних свобод, Кодексу України про адміністративні правопорушення, практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, автором обґрунтовується позиція, що принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення різною мірою закріплюються у нормативно-правових актах, що становлять законодавство про адміністративні правопорушення як безпосередньо, так і опосередковано.

Мета статті полягає у дослідженні сучасних проблем законодавчого закріплення принципів реалізації провадження у справах про адміністративні правопорушення.

В рамках дослідження застосовувалися загальнонаукові та спеціальні методи пізнання (нормативний, порівняльно-правовий, теоретичний аналіз та узагальнення), системний та функціональний підходи.

У статті проводиться компаративний аналіз поглядів на поняття та правову природу принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення. Автор підкреслює важливість принципів реалізації провадження у справах про адміністративні правопорушення. Звертає увагу на відсутність у юридичній науці єдиного підходу до розуміння сутності принципів, описує недоліки окремих підходів. Обґрунтовує власну позицію щодо термінологічного визначення поняття принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, правової природи принципів. У роботі сформульовано авторське визначення поняття принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, виділено їх характерні ознаки в адміністративно-юрисдикційному процесі.

Зроблено висновок про те, що зміст принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення формується за допомогою системного тлумачення положень Конституції України, Європейської конвенції з прав людини, КУпАП, практики Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини. Автор констатується, що, незважаючи на існування різних способів закріплення принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, найбільша ефективність їх реалізації та застосування буде досягнута лише при відображенні принципів у спеціальному розділі КУпАП.

Підсумовано, що регулюючий вплив вимог, які містяться у принципах провадження у справах про адміністративні правопорушення, залежить від наявності законодавчо встановлених процесуальних гарантій реалізації цих принципів у процесі притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності.

Ключові слова: принципи; система принципів; поняття принципів; провадження у справах про адміністративні правопорушення; адміністративне правопорушення; законодавство про адміністративні правопорушення.

Постановка проблеми та її актуальність. У юридичній науці принципи є однією з найважливіших категорій, що визначають концептуальні засади і суть права, характеризують рівень правової свідомості, необхідні для правильного розуміння та застосування норм чинного законодавства. Поняття принципів лише з погляду здається простим і однозначним. У науці немає єдиного підходу до розуміння сутності принципів, що підтверджується варіативністю визначень поняття, яке розглядається.

Традиційно у філософському та науковому дискурсі принципи виступають як основоположні, фундаментальні, світоглядні ідеї, на яких побудована будь-яка діяльність або теорія. Юридична наука використовує термін «принцип» на всіх рівнях правового регулювання.

Можемо констатувати, що вчення про принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення у сучасній юридичній науці ще не набуло належного розвитку. Фундаментальні роботи з цієї проблематики донині відсутні, незважаючи на систему принципів, що детермінують названу адміністративно-юрисдикційну діяльність та виступають концептуальною основою теорії адміністративного права.

Значна кількість авторів визначає принципи такими дефініціями, як вихідні та загальні ідеї, положення тощо, проте субстантивні ознаки, що виділяються ними, є різними. У зв'язку з цим питання термінологічного визначення принципів та проблем їх законодавчого закріплення при реалізації провадження у справах про адміністративні правопорушення є актуальними та потребують додаткового вивчення та аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний вплив на дослідження принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснили наукові праці таких учених: В. Авер'янова, Н. Армаш, О. Бандурки, Ю. Битяка, І. Голосніченка, І. Голяченка, В. Іванцова, Д. Калайнова, М. Ковалів, С. Комісарова, С. Петкова, О. Яреми, Х. Ярмакі та інших.

Мета статті полягає у дослідженні сучасних проблем законодавчого закріплення принципів реалізації провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Виклад основних положень. Принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення ґрунтуються на конституційних засадах державного управління, проте при

цьому відображають специфіку провадження у справах про адміністративні правопорушення.

У науці відсутній єдиний підхід щодо способу закріплення принципів, правового середовища їх існування. З цього приводу можна виділити дві основні точки зору. Відповідно до першої, принципи неодмінно мають бути закріплені в позитивному законодавстві, інакше вони не мають обов'язкового характеру. Інші дослідники, не враховуючи формально-юридичний підхід, вважають, що принципами можуть вважатися й не закріплені в законі вихідні положення та керівні ідеї [1, с. 23].

У юридичній науці можуть висловлюватися і обґрунтовуватися різні наукові ідеї, пов'язані з тим чи іншим видом діяльності, яка регулюється нормами права, але орієнтування практичних працівників на їхнє застосування може призвести до внесення певного хаосу та дезорганізації в такій діяльності.

Правовий принцип як керівна ідея відрізняється від наукових та філософських принципів тим, що завжди знаходить своє конкретне вираження в нормі або нормах права, ідея, яка не зафіксована нормою права, не може стати правовим принципом.

На нашу думку, визнання принципами положень, які не мають законодавчого закріплення, неминуче призведе до невизначеності системи правового регулювання, буде суперечити інтересам суспільства і применшувати авторитет правової норми. Не закріплені в законодавстві принципи виступають як доктринальні ідеї або принципи не правового характеру, на основі яких виникли чинні принципи права, що надалі можуть бути удосконалені або сформовані нові.

На основі динамічних перетворень політичного, соціально-економічного та суспільного розвитку суспільства змінюються й норми законодавства. Для своєчасної його реконструкції необхідні науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства, основу яких мають складати прогресивні ідеї, що базуються на теоретичних дослідженнях у відповідних сферах. Таким чином, слід розмежовувати правові засади провадження у справах про адміністративні правопорушення, закріплені в законодавстві про адміністративні правопорушення та відповідні доктринальні принципи (принципи не правового характеру), що існують у науці адміністративного права.

Ще одним дискусійним питанням є те, в якій формі має здійснюватися закріплення принципів у чинному законодавстві. Так, принципи повинні формулюватися в окремій правовій нормі, як правило, що носить назву принципу, або міститься в структурній частині нормативно-правового акту, присвяченого принципам. В той же час, принципи можуть мати опосередковане закріплення, що передбачає виведення того чи іншого принципу з тлумачення правової норми, чи сукупності правових норм. Принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення не можуть існувати поза формально-юридичних меж, проте така фіксація, на нашу думку, можлива за допомогою як текстуального, так і смислового способів закріплення.

У першому випадку принципи закріплюються в окремій правовій нормі, наприклад, ст. 248 КУпАП (принцип рівності), ст. 249 КУпАП (принцип відкритості) [2].

Разом з тим не можна забувати про те, що не всі принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення прямо закріплені в положеннях закону, що дозволяло б зробити

однозначний висновок про їхнє існування. Отже, можливий і смисловий спосіб фіксації правових принципів, що наочно демонструють такі положення КУпАП як ст. 252 (принцип свободи оцінки доказів, принцип безпосереднього дослідження доказів) та інших.

Незважаючи на різні способи закріплення принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення, безумовно, найбільша ефективність їх сприйняття та застосування з метою правильної організації провадження буде досягнута тільки при закріпленні принципів у вигляді норм, що містяться в спеціальній главі КУпАП. Частково така позиція підтримується деякими науковцями, які пропонують в КУпАП закріпити перелік принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення [3; 4; 5; 6].

В той же час, наголошується, на відсутності необхідності виокремлювання традиційних для адміністративного процесу принципів: законності, недискримінації (рівності учасників провадження перед законом), охорони інтересів держави й особи, оскільки вони є складниками принципу верховенства права [7, с. 30].

Зв'язуючи правові принципи з необхідністю обов'язкового безпосереднього, чи опосередкованого закріплення у чинному законодавстві, слід зупинитися на співвідношенні поняття з категорією «норма права».

З аналізу робіт, присвячених цьому питанню можна виділити два основні підходи: позитивістський та інтегративний. Відповідно до першого, правові принципи є видами норм права, так звані норми-принципи, що отримали законодавче закріплення. В свою чергу, прихильники протилежної точки зору обґрунтовують позицію, за якою правові засади виступають самостійними засобами правового регулювання суспільних відносин, тобто формами права [8; 9; 10; 11; 12].

На нашу думку, принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення є різновидом норм права, оскільки мають такі схожі основні ознаки як:

- є офіційним вираженням волі держави і охороняються силою її примусу;
- являють собою владну загальнообов'язкову вимогу, розраховану на необмежену кількість застосувань щодо індивідуально невизначеного кола осіб;
- формально визначені у законодавстві про адміністративні правопорушення, до якого крім КУпАП належать Конституція України, загальновизнані принципи та норми міжнародного права (наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950), за допомогою текстуального і смислового способів закріплення. Однак, не можна не виокремити або (не виділити) особливе положення правових засад як нормативних утворень. Якщо норми права мають конкретизований характер, то принципи права є нормативними узагальненнями найвищого рівня, стислий, концентрований вираз змісту права, свого роду «згустки» правової матерії.

Правові принципи, як правило, не містять у собі конкретних правил поведінки, вимоги можливої та належної, дозволеної та забороненої поведінки учасників суспільних відносин. Специфіка правових принципів виявляється у їх первинності стосовно «простих» норм права.

Змістом правових норм є правила поведінки суб'єктів правових відносин, у той час як за допомогою правових принци-

пів реалізується ідеальний образ бажаної правової дійсності. Правові принципи на відміну від норм права мають змістовно вищий рівень узагальнення нормативних розпоряджень і абстрактний характер.

Відсутність у правових принципів яскраво вираженої внутрішньої структури як гіпотези, диспозиції та санкції лише підкреслюють їх особливе становище і визначальну роль у системі правових норм. Правові принципи виступають як своєрідні орієнтири, основоположні вимоги, що позначають правильну з погляду розвитку держави і суспільства парадигму правового регулювання, поведінки суб'єктів, застосування та вдосконалення правових норм, впливають на суб'єктів правозастосування, налаштовуючи їх правосвідомість відповідно до закріплених у них змісту [10, с. 8].

Так, принципи права можуть виступати як норми, що відображають й багато в чому сформували правосвідомість юриста, зазвичай, ще на стадії його професійної освіти, визначають конкретні методи, правила, свого роду «межі або грані», під час проведення ним юридичної оцінки та «передбачають» її практичні результати в оцінці фактів і подій, що покладаються (або, навпаки, не можуть бути покладеними) в основу регулювання конкретних правовідносин.

Разом з тим, у деяких випадках, наприклад, при виявленні прогалин нормативно-правового регулювання правові засади можуть використовуватися безпосередньо для вирішення суспільних відносин у сфері провадження у справах про адміністративні правопорушення. Це твердження підтверджується практикою Конституційного Суду України, що обґрунтовує прийняті рішення дією правових принципів. Таким чином, правові засади провадження у справах про адміністративні правопорушення мають пріоритетне регулятивне значення стосовно норм права, що мають їм відповідати.

Щодо питання правової природи принципів у науковій літературі сформувалися такі погляди. Деякі автори розглядають принципи з позиції об'єктивності, тобто їх детермінованості рівнем політичного, соціально-економічного, суспільного розвитку, правосвідомості. З цієї точки зору кожному історичному періоду властиві свої правові принципи, що виражають закономірності такого розвитку, які становлять суспільний інтерес. При цьому в історично перехідні епохи принципи права часто випереджають реформаторську діяльність законодавця і формуються як політичні гасла, ідеї, відповідно до яких модернізується юридична практика [13, с. 131].

Інші дослідники вказують на суб'єктивний характер принципів, що виражається в тому, що виникнення принципів пов'язане з цілеспрямованою діяльністю держави, в ході якої законодавець вправі на свій розсуд визначати положення, що набувають статусу принципів, і тим самим спрямовувати подальше вдосконалення політичної та соціально-економічної системи відповідно з потребами та закономірностями суспільного розвитку на певному етапі [14, с. 207].

Ми вважаємо, що правова природа принципів є об'єктивно-суб'єктивною, оскільки, з одного боку, вони відображають розвиток суспільства, рівень правового захисту прав особистості, а з іншого – є результатом діяльності держави в рамках існуючої правової політики, що безсумнівно свідчить про їх суб'єктивний характер та залежність від волі законодавця.

Наприклад, у зв'язку зі зростанням динаміки дорожнього руху такий, здавалося б, незаперечний для публічно-правових

галузей права принцип як презумпція невинності був видозмінений.

КУпАП доповнений статтями 14¹ та 14², які регламентують порядок притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в разі їх фіксації працюючими в автоматичному режимі спеціальними технічними засобами, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобами фото- і кінозйомки, відеозапису власників (співвласників) транспортних засобів. Законодавцем сформульовано виняток із загального правила визначення суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення, яке виражається, по суті, у формулюванні принципу провини власника (власника) транспортного засобу.

Значимість принципів у механізмі правового регулювання провадження у справах про адміністративні правопорушення безпосередньо залежить від наявності та ефективності процесуальних гарантій їх здійснення, які можна охарактеризувати як законодавчо закріплені правові способи (засоби) забезпечення реалізації принципів на різних стадіях провадження, що відображаються в правомочності учасників, в обсязі їхніх прав, обов'язків, відповідальності, гарантіях захисту прав та законних інтересів.

Висновки. Отже, принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення – це обумовлені об'єктивними та суб'єктивними факторами закріплені в законодавстві про адміністративні правопорушення вимоги до організації провадження у справах про адміністративні правопорушення, що визначають його основи та необхідні для з'ясування змісту інших правових норм.

Систему принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення можна визначити як структурно впорядковану єдність закріплених у законодавстві про адміністративні правопорушення або виокремлених з його змісту взаємозалежних і взаємодіючих фундаментальних вимог, які мають власну якісну визначеність та значення для правильної реалізації провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Література:

1. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22-28.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.12.2022)
3. Юридична відповідальність: напрями реформування / уклад.: С. В. Петков, Н. О. Армаш, Д. П. Калянов. Київ : КНТ, 2019. 100 с.
4. Іванцов В.О. Принципи провадження у справах про адміністративні правопорушення: систематизація та розкриття змісту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). Том 3. С. 137-141.
5. Ярмак Х.П. Взаємодія суб'єктів провадження у справах про адміністративні правопорушення. Стан та перспективи розвитку адміністративного права України: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет конференції, м. Одеса, 28 жовтня 2022 р. Одеса: ОДУВС, 2022. С. 13-16.
6. Kubaienko A., Okhrimenko I., Kryzhanovska O., Kisliutsyna I., hryshchenko M. The police competence to ensure the rights and freedoms of Citizens in modern society. *Cuestiones Políticas* (2021) Vol. 39 Núm. 69. P. 164-181 <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.09>
7. Ковальова О.В. Принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. №3. С. 26-31.

8. Братасюк М.Г. Співвідношення принципів і норм права крізь призму форм раціональності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. №1. С. 384-387.
9. Братасюк М.Г. Співвідношення загальних принципів та норм права в основних типах праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 60-71.
10. Братасюк М.Г. Принципи та норми права в контексті самовизначення людини-особистості як суб'єкта права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Випуск 2 (10). С. 5-10.
11. Поляничко А. О. До питання про принципи та норми права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2013. Вип. 22. Т.1 Ч.1. С. 71-73.
12. Станько І.Я. Окремі аспекти співвідношення принципів та норм права в правовій системі України. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Вип. 30 (м. Тернопіль, 11 березня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 5-21.
13. Комісаров С.А. Принципи провадження у справах про проступки проти публічного порядку: особливості в умовах антитерористичної операції. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 2. С. 129-134.
14. Голяченко І.П. Загальна характеристика принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. №12. С. 206-212.

Chekh L. Problems of legal entrenchment of the principles ensuring the proceedings in the cases of administrative offences

Summary. The paper analyzes the problems of the legal entrenchment of the principles ensuring the proceedings in the cases of administrative offences. Being guided by the norms of the Constitution of Ukraine, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the Code of Ukraine of Administrative Offences and the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court, the author substantiates the position that the principles of the proceedings in the cases of administrative offences are differently state in the regulatory and legal acts making the legislation of administrative offences, both directly and indirectly.

The purpose of the paper is to study current problems of the legal entrenchment of the principles ensuring the proceedings in the cases of administrative offences.

Within the frame of the study the general scientific and special cognition methods (normative, comparative legal, theoretical analysis and generalization) have been applied as well as the system and functional approached.

The paper contains a comparative analysis of the views upon the notion and legal origin of the principles used in the proceedings in administrative offences. The author emphasizes importance of the principles guiding the proceedings in the administrative offences and draws attention to the fact that legal science has no unified approach to understanding of the essence of said principles, and describes the drawbacks of certain approached. The author also substantiates the own position pertaining to the terminological definition of the principles applied in the administrative offence cases and the legal origin of these principles. The paper presents the author's definition of the principles of proceedings in the cases of administrative offences and outlines their characteristic features in the administrative and jurisdictional process.

The conclusion is that the contents of the principles applied in the cases of administrative offences is formed with the aid of a system interpretation of the provisions contained in the Constitution of Ukraine, European Convention for Human Rights, Administrative Offences Code of Ukraine and the practices of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court. The author ascertains that, despite existence of diverse methods to entrench the principles of proceedings in the cases of administrative offences, the maximum effectiveness of their implementation and application will be achieved only in case they are entrenched in a special section of the Code of Administrative Offences of Ukraine.

It is concluded that the regulatory impact of the requirements contained in the principles applied in the proceedings in the administrative offences cases depends on presence of the legally established procedural guarantees that said principles are implemented in the process of bringing the offender to administrative responsibility.

Key words: principles; system of principles; notion of principles; proceedings in the cases of administrative offences; administrative offence; legislation on administrative offences.

*Гуйван П. Д.,**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,**докторант**Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України*

ВІДНОСИНИ З ПОСТАВКИ: СУТНІСНІ ТА ТЕМПОРАЛЬНІ ВИМІРИ. Ч. 2. НАЛЕЖНЕ ТА СВОЄЧАСНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ

Анотація. Дана наукова стаття присвячена дослідженню питання про часові параметри необхідних взаємодій учасників цивільно-правових відносин при реалізації договору поставки. Наголошується, що в силу специфіки відносин даний вид купівлі-продажу має певні відмінності у правовому регулюванні, що повинно бути враховано. Але, на жаль, у досліджуваній сфері продовжують діяти вже морально застарілі акти, часто нормування відбувається за розсудом суду, що сутнісно не вірно. Специфіка правового регулювання взаємин з поставки товарів має регулювати не тільки тривалість, а й систематичність та періодичність їхнього характеру, адже перехід права власності від постачальника до покупця внаслідок передачі товару, як правило, відбувається частинами упродовж декількох разів. В договорі може бути передбачено поставку товарів окремими партіями, поставка також може відбуватися на основі замовлень, що надаються покупцем у межах договірних обсягів по мірі виникнення потреби. Часові характеристики відповідних вчинків контрагентів слід точно обумовити, аби не припуститися різнобачень. Є своя специфіка і у визначенні моменту переходу права власності на товар. Він визначається з урахуванням часу на прийняття, огляд товару та складання приймально-здавального акту, а також перебування його в дорозі у володінні транспортувальника. Учасникам поставки досить вдало допомагає застосування міжнародних уніфікованих правил ІНКОТЕРМС, але їх використання має бути узгоджено сторонами. Окремого ретельного унормування потребує правова ситуація з достроковою поставкою товару. В статті розглянуте питання про перебіг позовної давності за вимогами, що впливають з поставки товарів неналежної якості. Шестимісячний строк давності, якщо договором чи законом передбачена обов'язковість прийомки товару за кількістю чи якістю, будь-які вимоги, що стосуються кількості, асортименту, якості товару, починають за давніюватися від часу складання подібного акту, а коли він не був вчасно складений – від моменту, коли це потрібно було зробити.

Ключові слова: перехід права власності, прийняття товару по кількості і якості.

Постановка проблеми. Продовжуючи підняте у попередній публікації питання щодо актуальних механізмів регулювання взаємодій при правовому опосередкуванні поставки, маємо зазначити, що наразі низка проблемних аспектів у відповідних договорах виникає на стадії їхнього виконання. І тут, як у краплі води, наглядно віддзеркалюються всі ті проблеми, що пов'язані з відсутністю новітнього адекватного законодавства у досліджуваній царині. В Україні акти бувшого Радян-

ського Союзу застосовуються в тій частині, де вони не суперечать сутності відносин та новітній правовій базі. Таке правило було запроваджене постановою Верховної Ради ще 1991 року. Але, попри значний час у сфері поставки не були напрацьовані в усіх її проявах новітні підходи, тож контрагенти часто мусять керуватися застарілими актами. Звісно, їх використання носить обмежений характер, а використання цих правових документів в якості аргументації при вирішенні судових спорів є не дуже переконливим (тут правозастосовна практика не завжди одноманітна), та маємо те, що маємо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питання відносин при виконанні договору поставки були розглянуті у працях таких вчених, як Красавчиков О.О., Кузнецова Н.С., Луць В.В., Шишка Р.Б., Мамутов В.К., Сергієнко В.В., та інші. Разом з тим, часові виміри цих матеріальних взаємин практично не досліджені. Науковці, як правило, включають з'ясування темпоральних особливостей поставки в Прокрустове ложе загальних закономірностей договору купівлі-продажу. А це, враховуючи специфіку відносин, по суті і по формі невірно. Дійсно, іноді подібна уніфікація правових регуляторів може виявитися доцільною: наприклад, поширення на поставку окремих темпоральних регуляторів щодо зберігання товару. Так, ми підтримуємо викладену у літературі пропозицію запровадження універсального правила, за яким вводиться необхідність відшкодування шкоди, заподіяної покупцю невиконанням продавцем обов'язків зі зберігання товару протягом визначеного строку, та запропоновано доповнити статтю 701 ЦК України частиною четвертою наступного змісту: «Покупець, у разі невиконання чи неналежного виконання продавцем зберігання товару до спливу обумовленого ним строку, може витребувати відшкодування завданих збитків, якщо продавець не доведе відсутність своєї вини» [1, с. 5]. Але подібна тотожність є не завжди, саме з огляду на особливості відносин при поставці законодавець і виділив її правове унормування в окрему главу. Тож, у даній роботі ставиться мета – дослідити часові координати конкретних вчинків контрагентів і надати їм відповідне та належне юридичне обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Специфіка правового регулювання взаємин з поставки товарів враховує не тільки тривалість, а й систематичність та періодичність їхнього характеру [2, с. 254]. Строки поставки встановлюються сторонами в договорі з урахуванням необхідності ритмічного та безперебійного постачання товарів споживачам, якщо інше не передбачено законодавством, що справедливо вважається проявом латентної функції даного виду договору [3, с. 38], спрямованістю

його на досягнення максимальної саморегуляції. Оскільки при поставці перехід права власності від постачальника до покупця внаслідок передачі товару, як правило, відбувається частинами упродовж декількох разів, то і строки поставки прийнято поділяти на загальні, протягом яких має бути виконаний договір у цілому, та окремі, що опосередковують тривалість певних етапів вчинення відповідних дій за умовами правочину [4, с. 335]. Отже, загальний строк поставки є відрізком часу, в межах якого постачальник зобов'язаний здійснити поставку всієї передбаченої договором кількості продукції, а окремі строки визначають поставку цієї кількості товару частинами, окремими партіями в межах загального періоду поставки, який збігається зі строком дії договору [5, с. 13].

У разі якщо сторонами передбачено поставку товарів окремими партіями, строком (періодом) поставки продукції виробничо-технічного призначення є, як правило, квартал, а виробів народного споживання, як правило, – місяць. Сторони можуть погодити в договорі також графік поставки (місяць, декада, доба тощо) (ч. 3, 4 ст. 267 ГКУ). Також не виключається, що згідно з умовами угоди поставка товарів матеріально-технічного призначення відбуватиметься за вимогою покупця. В цьому разі поставка відбувається на основі замовлень, що надаються покупцем у межах договірних обсягів по мірі виникнення потреби. У договорі вказуються порядок та строки подання подібних замовлень (п. 28 Положення про поставки продукції ...). Такий механізм взаємовідносин, приміром, характерний для учасників постачання запасних частин ремонтного фонду.

Момент виконання договору поставки обчислюється з урахуванням загальних підходів, напрацьованих у теорії та практиці, він, власне, не відрізняється від такого ж моменту за договором купівлі-продажу і визначається часом передачі товару від постачальника до покупця. Утім, маються і певні особливості такої передачі, зумовлені специфічністю взаємин сторін при поставці. Так, згідно з п. 28 Положенням про поставки продукції виробничо-технічного призначення датою виконання обов'язку передати товар на складі одержувача чи постачальника є день складання приймально-здавального акта чи розписки про отримання товару [6]. Необхідно також враховувати і ту обставину, що поставка часто відбувається із залученням перевізника, що призводить до значного розриву у часі між моментами відвантаження та прийняття товару. З огляду на приписи ст. 532 ЦКУ у такій ситуації днем виконання зобов'язання з поставки вважається дата здачі товару органу транспорту чи зв'язку, яка зафіксована на відповідному транспортному документі. З урахуванням викладеного, обов'язок передати майно вважатиметься належно виконаним, якщо здача його перевізнику відбулася упродовж встановленого в договорі періоду, навіть попри те, що покупець отримав товар уже після спливу строку.

У договорі поставки може бути передбачений порядок відвантаження товарів будь-яким видом транспорту, а також вибірка товарів покупцем. У ньому також може бути обумовлено відвантаження товарів вантажовідправником (виготовлювачем), що не є постачальником, та одержання товарів вантажоодержувачем, що не є покупцем, а також оплата товарів платником, що не є покупцем, порядок поставки недоодержаної покупцем у встановлений строк кількості товарів (ст. 267 ГКУ). За згодою сторін у договорі можуть передбачатися інші

моменти та місце виконання зобов'язання (ІНКОТЕРМС).

Умови поставки можуть передбачати, що постачальник має доставити товар не склад чи інше приміщення покупця. Коли вказана умова у договорі відсутня, це означає, що покупець мусить забрати продукцію на складі чи в іншому місці його зберігання. Якщо для передачі товару встановлено не термін, а строк, приймання-передача є належною, коли вона виконана у будь-який час упродовж даного періоду. У разі «самовивозу» постачальник повинен забезпечити наявність товару у обумовленому місці, а покупець здійснити вибірку до закінчення встановленого у договорі строку. Договором також може бути передбачено, що постачальник повідомляє покупця про готовність товару до передачі, а останній має вибрати його протягом певного періоду після отримання повідомлення. Тож, аби уникнути порушення зобов'язання щодо передачі майна, дане повідомлення має бути зроблене завчасно з урахуванням обумовленого періоду для організації покупцем вивозу товару.

Сторони відповідно до умов договору можуть бути зобов'язані вчинити також інші додаткові дії, пов'язані з поставкою товару. Так, згідно з правилами ІНКОТЕРМС серед умов поставок є такі, що покладають на відправника вантажу (постачальника) обов'язок укладення договору страхування вантажу на користь одержувача (покупця) за власний рахунок. Скажімо, умови СІР «Перевезення і страхування оплачені до» передбачають, що на продавця покладається обов'язок укладення за свій рахунок на користь покупця як договору перевезення, так і договору страхування [7]. Відповідно до даної умови ІНКОТЕРМС страхування вантажу в такому випадку здійснюється на умовах мінімального покриття, якщо інше не вказано постачальником та замовником.

Певної особливості законодавець надав такому способу виконання зобов'язання, як дострокова поставка. За правилом ст. 531 ЦКУ дострокове виконання зобов'язання вважається належним за винятком випадків, коли у договорі не вказано інше, або неналежність подібного виконання впливає з акту цивільного законодавства чи сутності відносин. Інакше кажучи, загальне правило не надає факту приймання кредитором дострокового виконання значення кваліфікуючого при встановленні належності чи неналежності дострокового виконання. Натомість у п. 27 Положення про поставки продукції ... вказується, що достроково товар може постачатися лише за згодою покупця, при цьому така продукція може оплачуватися та зараховуватися в рахунок продукції, що підлягає поставці в наступні періоди. Власне, подібна конкретизація змісту дострокового виконання при поставці є доцільною з урахуванням соціального навантаження даних відносин. Проте, вказаний підхід аж ніяк не може розглядатися як зміна презумпцій, закладених до загального правила ст. 531 ЦКУ. Дійсно, покупець іноді під загрозою недоотримання товарів за договором поставки у наступні періоди змушений прийняти продукцію, яка йому ще не потрібна. При цьому він несе додаткові витрати на її зберігання, охорону тощо. Отже, визначальним при вирішенні питання щодо належності дострокової поставки повинен бути не факт прийняття товару, а відповідність подібного виконання сутності відносин та звичаям ділового обороту. Тож, коли дострокова поставка нанесе збитки покупцеві, він має право на їх відшкодування, навіть попри те, що погодився прийняти виконання.

Відтак, перевага при оцінці належності дострокової поставки товарів має надаватися нормативному припису ст. 531

ЦКУ. Скажімо, суб'єкт А зобов'язався поставити суб'єкту Б, який на своїй котельні виробляє теплову енергію, вугілля у 4-му кварталі поточного року. Договір не містить умов про неналежність дострокового виконання даного обов'язку. Тож постачальник надіслав товар у 2-му кварталі і, зважаючи на те, що покупець його прийняв, впевнений у належному виконанні зобов'язання. Між тим, все не так просто. По-перше, закон жодним чином не пов'язує належність дострокового виконання із прийняттям або неприйняттям його кредитором (на відміну, скажімо, від виконання зобов'язання частинами – ст. 529 ЦКУ). Таким чином, не важливо, чому покупець приймав товар, маючи змогу відмовитися від завчасної поставки як неналежної (можливо, приймання було викликане невпевненістю у наступній своєчасній поставці). По-друге, належність виконання тут значною мірою залежить від сутності самого зобов'язання. Іншими словами, чи потрібен вказаний товар покупцеві достроково. Якщо для того, щоб зберігати його останньому прийшлося наймати додаткові приміщення, ставити та оплачувати охорону тощо, то наявність вказаних збитків якраз і свідчить про неналежність виконання. Отже, прийнявши таке неналежне дострокове виконання – поставлену продукцію, покупець має право пред'явити вимоги до постачальника про відшкодування збитків, отриманих внаслідок недотримання строку. Вбачається, що найліпшим способом вберегтися для постачальника від подібних наслідків, що можуть настати в результаті дострокової поставки товару, є укладення додаткової угоди до відповідного договору поставки, у якій змінити строки виконання даного обов'язку. Інша опція – включення у договір поставки умови про можливість дострокового виконання даного зобов'язання. У такому разі покупець не зможе відмовитися від прийняття та оплати такої поставки, та ще й крім того не зможе кваліфікувати її як неналежну [5, с. 98].

Згідно з загальним приписом ст. 712 ЦКУ покупець має належним чином виконати обов'язок щодо прийняття поставленого товару. У літературі свого часу було виказано думку, що правильно організоване і своєчасне прийняття продукції покупцем є реалізацією його кредиторського обов'язку в сенсі ст. 613 ЦКУ [5, с. 66]. Ми не можемо погодитися з цим, бо загальне правило про прострочення кредитора у разі неприйняття належного виконання у нашому випадку застосовуватися не може. Річ у тім, що кредиторські обов'язки породжуються не з взаємодії сторін, а витікають із загально цивілістичного принципу добросовісності, справедливості та розумності. Боржник не має права вимагати такої поведінки від кредитора (а тим більше – притягувати його до відповідальності у разі прострочення), вона встановлюється, виходячи із загальних засад законодавства. У нашій же ситуації прийняття товару є обов'язком покупця, встановленим у правовій нормі ст. 712 ЦКУ. У зобов'язанні щодо прийняття майна покупець є не кредитором, а боржником. Він повинен виконати свій обов'язок – прийняти товар, а вірителем у цьому правовідношенні виступає постачальник, який вправі вимагати виконання цього обов'язку.

Здійснення такого обов'язку покупцем пов'язане з встановленням відповідності отриманого товару умовам угоди та наданим постачальником супровідним документам: сертифікатам якості, транспортним накладним тощо. Саме даний етап є тією дією, котра забезпечує фактичне виявлення підстав для подальшого пред'явлення вимог до постачальника чи транспортної

організації. Справа у тому, що чинне законодавство, що регулює порядок прийняття товару від перевізника, встановлює досить жорсткий порядок та зжаті строки для вчинення відповідних дій. Приміром, це стосується перевірки наявності та недоторканості пломб відправника, відповідності маркувань, справності тари і таке інше. Вантажоодержувач, у разі виявлення пошкодження товару, невідповідності його за кількістю, вагою тощо, має право вимагати складання комерційного акта. Отже, не дотримання порядку приймання вантажів від транспортної організації може ускладнити або навіть унеможливити відшкодування збитків, які отримав покупець від псування чи знищення товару, позаяк він від часу здачі вантажу до перевезення був його власником. З прийняттям товару також пов'язана перевірка кількості і якості продукції, яка проводиться впродовж встановлених строків, упродовж яких покупець має перевірити кількість, комплектність, асортимент та якість товару в порядку визначеному договором, актами законодавства чи звичаями ділового обороту.

При виявленні відхилень він мусить негайно повідомити постачальника про це. Прийняття продукції та товарів покупець проводить на своєму складі, а у випадках, передбачених у договорі, і на складі постачальника. Сторони можуть самостійно встановити порядок здійснення перевірки товару за якістю, комплектністю тощо. Нормативною підставою для подібних дій слугують Інструкція про порядок приймання продукції виробничо-технічного призначення та товарів народного споживання по кількості, затверджена постановою Держарбітражу при Раді Міністрів СРСР від 15 червня 1965 року № П-6. та Інструкція про порядок приймання продукції виробничо-технічного призначення та товарів народного споживання по якості, затверджена постановою Держарбітражу при Раді Міністрів СРСР від 25 квітня 1966 року № П-7. Звісно, дані документи є морально застарілими, але з огляду на нерегульованість чинного українського законодавства у коментованих взаєминах вони мають часткове застосування на території України, якщо не суперечать Конституції, сучасним актам законодавства та умовам конкретного договору [10; 11].

Самостійно вирішується питання про перебіг позовної давності за вимогами, що випливають з поставки товарів неналежної якості. По-перше, регулювання вказаних відносин належить до сфери застосування Господарського кодексу України, яким і встановлено шестимісячний строк давності. По-друге, існують досить специфічні методи виявлення недоліків поставленого товару, від часу такого виявлення і починається перебіг позовної давності. Якщо договором чи законом передбачена обов'язковість прийомки товару за кількістю чи якістю, така прийомка має оформлятися спеціальним документом з зазначенням у ньому всіх виявлених відхилень від умов договору. З огляду на це будь-які вимоги, що стосуються кількості, асортименту, якості товару, починають задавнюватися від часу складання подібного акту, а коли він не був вчасно складений – від моменту, коли це потрібно було зробити [12, с. 12; 13, с. 15].

Договір поставки може бути змінено чи розірвано, як правило, за взаємною згодою сторін. Така зміна чи дострокове розірвання оформляється додатковими угодами, підписаними сторонами, шляхом обміну листами, телеграмами, іншою кореспонденцією. За правилом ч.3 ст. 188 ГКУ сторона договору, яка одержала пропозицію про зміну чи розірвання договору, повинна відреагувати на неї у двадцятиденний строк

після одержання пропозиції, повідомивши другу сторону про результати її розгляду. Даний темпоральний двадцятиденний критерій є спеціальним для усіх господарських відносин, тож правило п.24 Положення про поставку продукції ... про скорочений десятиденний строк для подібного реагування наразі застосуванню не підлягає.

Натомість, даний пункт Положення про поставки продукції ... та пункт 19 Положення про поставки товарів ... запроваджують особливі підстави для одностороннього дострокового розірвання договору, котрі маємо враховувати. Так, одностороння відмова від виконання договору допускається при поставці продукції та товарів з відступами від стандартів по якості, при оголошенні покупця неплатоспроможним, в інших випадках, у тому числі і за відсутності порушень з боку контрагента. У випадку розірвання договору сторона повинна повідомити свого контрагента за 1 місяць. Разом з тим, вказаний строк повідомлення потребує додаткової прискіпливої оцінки. Навряд чи є доцільним застосовувати його при будь-якій з перелічених ситуацій для одностороннього розірвання договору. Тим більш, невдалим виглядає його дотримання при розірванні договору у вигляді реалізації охоронного повноваження особи як наслідок порушення її суб'єктивного права. Та й порівняльний аналіз даного пункту Положення про поставки ... та Господарського кодексу України свідчить про непоширення вказаного місячного строку на відносини, пов'язані з одностороннім розірванням договору внаслідок правопорушення. Так у ч. 8 ст. 268 ГКУ зазначається, що у разі якщо покупець (одержувач) відмовився від прийняття товарів, які не відповідають за якістю стандартам, технічним умовам, зразкам (еталонам) або умовам договору, постачальник (виробник) зобов'язаний розпорядитися товарами у десятиденний строк, а щодо товарів, які швидко псуються, – протягом 24 годин з моменту одержання повідомлення покупця (одержувача) про відмову від товарів. Якщо постачальник (виробник) у зазначений строк не розпорядиться товарами, покупець (одержувач) має право реалізувати їх на місці або повернути виробникові. Товари, що швидко псуються, підлягають в усіх випадках реалізації на місці. Звісно, у наведеній нормі йдеться не про розірвання договору, а про відмову у прийнятті неналежного виконання, що суть різні явища. Але передбачене частинами 5,7, 8 ст. 268 ГКУ право покупця відмовитися від прийняття неякісного товару ніяк не узгоджується з реалізацією інших його повноважень (щодо усунення недоліків, заміни товару) і є самостійним. Більш того, відмова від договору і вимагання повернення сплаченої за товар грошової суми є одним із правомочностей покупця у разі продажу йому товару неналежної якості (п.1) ч.2 ст. 678 ЦКУ). Та й вчинення певних необхідних дій щодо реалізації неприйнятого товару, як у разі відмови від прийняття неналежного виконання, так і у випадку відмови від договору, має відбуватися у розумний строк, встановлений у ч. 8 ст. 268 ГКУ, а не упродовж 1 місяця.

Висновки. Часові аспекти порядку виконання умов договору поставки на сьогоднішній день врегульовані недостатньо. Вони частково нормуються загальними засадами правового інструментарію відносин із купівлі-продажу, частково – шляхом задіяння застарілих і мало-дієвих механізмів попереднього нормативного базису. Наразі вирішення спірних питань віддано на відкуп судам України, котрі, на жаль, у своєму правозастосуванні часто не відрізняються справедливістю та одноманіт-

ністю. Відтак на часі є нормативне закріплення конкретних взаємодій контрагентів при поставці та критеріїв їхньої оцінки, у тому числі – на правомірність і адекватність.

Література:

1. Полуніна О.О. Договір роздрібної купівлі-продажу за цивільним законодавством України. Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. 12.00.03. м. Одеса, 2016. 23 с.
2. Фролова Н.К. Некоторые правовые проблемы совершенствования договора поставки. Бизнес в законе. 2009. № 1. С. 252-256.
3. Пугинский Б.И. Гражданско-правовой договор. Вестник МГУ. Сер. 11. Право. 2002. № 2. С. 38-57.
4. Зобов'язальне право. Теорія і практика. Навчальний посібник / За ред. О.В.Дзери. К.: Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
5. Луць В.В. Строки виконання договорів поставки. Львів: ЛДУ, 1971. 172 с.
6. Положение о поставках продукции производственно-технического назначения, утвержденное постановлением Совета Министров СССР от 25 июля 1988 года № 888. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0888400-88>
7. ІНКОТЕРМС. Міжнародні терміни. URL: <http://ares.ua/incoterms>.
8. Лист Міністерства економіки України № 81-16/71 від 11.10.2005 р. URL: <http://www.uazakon.com/document/fpart37/idx37191.htm>.
9. Постанова Вищого господарського суду України від 09.02.2012 р. по справі № 7/184. URL: http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_3588347.html
10. Катаржинская Н.И. Начальный момент течения сроков исковой давности. Советская юстиция. 1967. №18. С. 12-13.
11. Збірник роз'яснень Вищого господарського суду України / Відп. Ред.: Д.М. Притика. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 302 с.

Guivan P. Supply relations: substantive and temporal dimensions. P. 1. Proper and timely performance of the contract

Summary. This scientific article is devoted to the study of the question of the time parameters of the necessary interactions of the participants in civil-law relations during the implementation of the supply contract. It is emphasized that due to the specificity of the relationship, this type of sale has certain differences in legal regulation, which must be taken into account. But, unfortunately, already morally outdated acts continue to operate in the researched area, often regulation takes place at the discretion of the court, which is essentially not true. The specifics of the legal regulation of relations for the supply of goods should regulate not only the duration, but also the systematicity and periodicity of their nature, because the transfer of ownership from the supplier to the buyer as a result of the transfer of goods, as a rule, occurs in parts over several times. The contract may provide for the delivery of goods in separate batches, the delivery may also take place on the basis of orders provided by the buyer within the contractual scope as the need arises. The time characteristics of the respective actions of the counterparties should be determined precisely so as not to assume differences of opinion. There are specifics in determining the moment of transfer of ownership of goods. It is determined taking into account the time for receiving, inspecting the goods and drawing up the acceptance-handover act, as well as its stay on the road in the possession of the transporter. The participants of the delivery are quite successfully helped by the application of the international unified rules of INCOTERMS, but their use must be agreed upon by the parties. The legal situation with early delivery of goods requires a separate and careful normalization. The article examines the issue of the statute of limitations for claims arising from the delivery of goods of inadequate

quality. The six-month limitation period, if the contract or law stipulates the obligation to accept the goods in terms of quantity or quality, any requirements related to the quantity, assortment, quality of the goods, begin to expire from the time of drawing

up such an act, and when it was not drawn up in time – from the moment when it needed to be done.

Key words: transfer of ownership, acceptance of goods in terms of quantity and quality.

Чупрун Є. В.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕЛІГІЙНИЙ ІМУНІТЕТ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. У праці доводиться, що сфера державно-конфесійних відносин в Україні, яка побудована на конституційному принципі відокремлення церкви та релігійних організацій від держави, має бути врегульована згідно з нормами законодавства Європейського Союзу, загально-визнаними принципами й нормами міжнародного права та міжнародних стандартів.

Нині імунітет свідка поширюється на священнослужителів тільки в частині, яка стосується відомостей, довірених їм лише під час такого таїнства, як сповідь (п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК України). Це обмеження ґрунтується на положенні ч. 5 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якого ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними під час сповіді вірян.

У статті зазначається, що положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників) стосується тільки священнослужителів, які обов'язково повинні офіційно належати до тієї чи іншої релігійної організації (парафії, монастиря тощо), статут якої зареєстрований в установленому законом порядку. Крім того, зазначається, що положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників) стосується не всіх «священнослужителів» або «кліриків», а лише єпископів і пресвітерів, які наділені правом звершувати таїнства, зокрема й таїнство сповіді. Диякони жодних таїнств і обрядів самостійно не відправляють, а лише допомагають у цьому єпископу чи священнику. Наявність права відправлення таїнства сповіді залежить від того, до якого ієрархічного ступеня належить священнослужитель;

Автор доводить, що законодавчий підхід стосовно звільнення священнослужителів від давання показань саме під час сповіді суперечить конституційному принципу рівності всіх перед законом і судом (ст. 24 Конституції України). Відповідно до положень наведеної конституційної норми, заборонено обмеження прав осіб за ознакою релігійної належності. Певним розв'язанням цієї проблеми може бути використання положення п. 1 ч. 1 ст. 69 КПК України 1960 р., відповідно до якого, за загальним правилом, не могли бути допитаними як свідки священнослужителі з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності. Такий підхід дозволяє вирішити виявлені проблеми та протиріччя щодо врегулювання імунітету свідка священнослужителів у цивільному судочинстві.

Ключові слова: свідок, імунітет свідка, імунітет свідка в цивільному судочинстві, особи, які не можуть бути допитані як свідки, священнослужитель, таємниця сповіді, відмова від давання показань.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В чинному цивільному процесуальному законодавстві України

не використовується термін «імунітет», але вважаю, що саме він як найточніше підходить для означення розглядуваної сукупності правових норм. Норми інституту імунітету свідка в цивільному судочинстві містяться в ст. 70 ЦПК України. В доктрині цивільного процесу цей правовий інститут одержав назву «імунітет свідка».

«Імунітет свідка» як поняття має конституційно-правові витоки, адже в ст. 63 Конституції України передбачено, що «особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» [1]. Конституційні засади імунітету свідка впливають з міжнародних стандартів. Так, *Міжнародним пактом про громадянські і політичні права* закріплено, що «кожен має право... не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе» (ч. 3 ст. 14) [2]. Як зазначають В. А. Кройтор і Т. В. Степаненко, з урахуванням подальшого реформування цивільного процесуального законодавства України перед правовою наукою постає завдання необхідності його адаптації до міжнародних та європейських стандартів. Загально-визнані принципи судочинства й норми міжнародного права вимагають забезпечення доступності правосуддя та гарантій права на справедливий судовий розгляд, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Як слушно зазначається в юридичній літературі, дотримання прав і свобод людини і громадянина має стати невід'ємною частиною інтеграційного процесу України до Європи і, відповідно, становлення нашої країни як розвиненої, правової, демократичної держави. Одним з найбільш ефективних шляхів використання можливостей нинішнього розширення Європейського Союзу для України є інтенсифікація нею роботи в напрямі адаптації національного законодавства, зокрема, у галузі прав і свобод людини, до відповідних норм законодавства Європейського Союзу, загально-визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів й розроблення ефективно діючого механізму їх реалізації та захисту [3, с. 64].

Адаптація національного законодавства до відповідних норм законодавства Європейського Союзу, загально-визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів має стосуватися всіх сфер суспільного життя. Однією з важливих і водночас чутливих є сфера державно-конфесійних відносин в Україні, яка побудована на конституційному принципі відокремлення церкви та релігійних організацій від держави. Законодавство України визначає низку обов'язків держави щодо релігійних організацій та обов'язків релігійних організацій перед державою та суспільством. Нині важливими напрямками є подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії та церкви, а також гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі та гуманізму, громадянської

злагоди та співробітництва людей незалежно від їхнього світогляду чи віровизнання. Однією з важливих гарантій реалізації права на свободу совісті, передбаченою ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», є заборона вимагати у священнослужителів відомості, одержані ними при сповіді віруючих [4].

За даними української Вікіпедії, більшість вірян України в опитуваннях називають себе православними (68,8 %), в різний час від третини до половини визнавали себе вірянами Православної Церкви України, яка посідає тим самим перше місце серед українських церков за чисельністю вірян і є найбільшою релігійною організацією в Україні. Крім того, визнають себе вірянами Греко-католицької Церкви 9,6 % населення України та Римо-католицької Церкви – 1,2 % [5]. Тобто християнство є традиційною релігією для України. Відповідно традиційно (як рівні законодавства так і рівні правової науки) це питання розглядається з точки зору саме канонів християнської церкви. Вважаю за необхідне для всебічного розгляду зазначеної проблеми застосовувати комплексний підхід, який повинен не лише базуватися на досягненнях юридичної науки, а й враховувати відповідні норми законодавства Європейського Союзу, загальновизнані принципи й норми міжнародного права та міжнародних стандартів.

Саме тому виникла нагальна потреба в поглибленому науковому дослідженні, а також в аналізі *одного з різновидів імунітету свідка* в цивільному судочинстві – *релігійного імунітету щодо священників*.

Метою статті є визначення сутності *імунітету релігійного щодо священників* як одного з видів імунітету свідка в цивільному судочинстві, враховуючі сучасні тенденції та перспективи реформування судової системи та судочинства України, враховувати відповідні норми законодавства Європейського Союзу, загальновизнані принципи й норми міжнародного права та міжнародних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виокремлення невирішених раніше питань загальної проблеми, яким присвячується ця стаття. Актуальність дослідження цієї проблеми обумовлена й тим, що протягом десятиліть розвитку цивільного судочинства проблема сутності імунітету свідка в цивільному судочинстві у сучасній юридичній літературі ще належно не висвітлена. Серед вчених, які досліджували цю важливу для цивільного судочинства проблему, слід назвати С. В. Васильєва [6], К. В. Гусарова [7], В. А. Кройтора [8;9;10], Н. А. Новікову [11;12], О. І. Сліпченка [13;14], А. С. Штефан [15], М. М. Ясинка [16] та ін. Водночас комплексного поглибленого наукового дослідження *одного різновидів імунітету свідка* в цивільному судочинстві – *релігійного імунітету* – у науці цивільного процесуального права не проводилось.

Слід зауважити, що ця ж проблема в науці кримінального процесуального права отримала більш ґрунтовне дослідження. Зокрема маємо зазначити роботи О. В. Белькової [17], С. Г. Волкотруба [18], В. В. Навроцької [19], О. І. Пристінського [20] та ін.

Вважаємо, що питання правового забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету) як у сучасній юридичній науці взагалі, так і в науці цивільного процесуального права зокрема, потребують свого подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проблеми

державно-конфесійних відносин та праву на свободу думки, совісті та релігії приділено увагу в низці міжнародно-правових актів.

Так, ст. 18 Загальної декларації прав людини, прийнятої та проголошеної резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року, визначає: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [21]. Тобто Організація Об'єднаних Націй (ООН) як глобальна міжнародна організація, декларованою метою діяльності якої є підтримання та зміцнення миру й міжнародної безпеки, а також розвиток співробітництва між державами світу, у Загальній декларації проголошує принципи повної свободи людини на сповідання тієї чи іншої релігії, а також заперечує будь-які обмеження щодо права людини на зміну релігії чи своїх переконань. Крім того, дана норма декларує право людини на сповідання своєї релігії у будь-якій прийнятній для неї формі – чи то у приватному порядку, чи то публічно; як одноосібно, так і разом з іншими однодумцями; шляхом проголошення учення, у богослужінні, а також виконанні релігійних і ритуальних обрядів.

Стаття 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписана 4 листопада 1950 року урядами держав – членів Ради Європи та ратифікована Україною 17 липня 1997 року, «Свобода думки, совісті і релігії» у частині першій фактично повторює правові засади, проголошені у ст. 18 Загальної декларації, а саме: «1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно» [22].

Приєднання України до міжнародно-правових актів у сфері судоустрою та судочинства, які стають частиною національного законодавства, викликає необхідність перегляду вітчизняного законодавства, що регулює всі сфери життя. Зокрема, є потреба звернення в наукових дослідженнях до проблем державно-конфесійних відносин в Україні. У цій праці зроблено спробу акцентувати увагу на дискусійних питаннях правового регулювання наділення священнослужителів правом імунітету свідка.

Згідно з чинним цивільним процесуальним законодавством, не всі категорії осіб можуть бути допитані в цивільній справі як свідки внаслідок наявності в них імунітету. Як зазначається в Юридичній енциклопедії, під імунітетом свідка слід розуміти звільнення в передбачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання у кримінальній або цивільній справі. Імунітет свідка може бути зумовлений виконанням службового чи професійного обов'язку зберігати державну, службову або професійну таємницю [23, с. 670]. Енциклопедія сучасної України зазначає, що імунітет свідка – звільнення у передбачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання у кримінальній, цивільній, адміністративній чи іншій справах [24]. С. В. Васильєв у праці «Енциклопедія цивільного

судочинства: основні інститути та теоретичні засади» вважає, що імунітет свідка – це надане законом право свідка відмовитися від показань в силу родинних або службових обов'язків [25, с. 183]. Н. А. Новікова, не зазначаючи поняття «імунітет свідка», підтримує думку, що імунітет свідка поширюється на тих осіб, яких не можна допитувати та тих осіб, які мають право відмовитися давати показання [12, с. 11]. О. М. Ткаля вважає, що імунітет свідка являє собою особливу форму правового імунітету, що полягає у звільненні певної особи, яка підлягає допиту як свідка, від обов'язку свідчити проти себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, усиновлених, усиновителів, а також у прямій забороні допитувати окремих осіб як свідків, що є гарантією здійснення публічних функцій протидії злочинності й залученням громадськості до процесу вирішення правових спорів [26, с. 5–6]. Перелік майже аналогічних дефініцій поняття «імунітет свідка» можна було б продовжити, але в цьому немає потреби.

Аналіз чинного процесуального законодавства дозволяє зробити висновок про можливість виділення двох форм звільнення особи від обов'язку давати показання в суді. Так, згідно з ч. 1 ст. 71 ЦПК України, фізична особа не має права відмовитися давати показання, крім показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), що може тягнути за собою юридичну відповідальність для нього або членів сім'ї чи близьких родичів. Ця форма привілею в імунітеті свідка спрямована на реалізацію конституційної гарантії відсутності відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ч. 1 ст. 63 Конституції України). Інша форма привілею в імунітеті свідка існує у випадках, коли в силу певного правового статусу особа не може бути допитана як свідок згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без згоди цієї особи (п. 5 ч. 1 ст. 70 ЦПК України). Зокрема, особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв – без згоди дипломатичного представника (ч. 2 ст. 70 ЦПК України). Як слушно зазначає А. С. Штефан, форма заборони допиту в імунітеті свідка пов'язана зі збереженням таємниці, яка охороняється законом, і означає неможливість вимагати від особи давати показання, в ході чого розкриється таємниця [15, с. 88].

Маємо зупинитись на аналізі п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК України, в якій закріплено положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників). Так, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК України *не можуть бути допитані як свідки священнослужителі – про відомості, одержані ними під час сповіді вірян*. Тобто імунітет свідка поширюється на священнослужителів тільки в частині, яка стосується відомостей, довірених їм лише під час такого таїнства, як сповідь. Це обмеження ґрунтується на положенні ч. 5 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якого ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними під час сповіді вірян. С. В. Васильєв слушно відзначає, що метою введення заборони на допит священнослу-

жителів є захист прав не релігійних організацій, а громадян, що сповідують релігію [27, с. 159]. І. Бентам називав закон, який дозволяє допитувати священнослужителя, «актом тиранії над совістю людей». Обґрунтовуючи причини виключення священнослужителів зі свідків, він зауважував, що закон не дає права світській владі домагатися відкриття таємниці сповіді, оскільки «визнання робиться під умовою збереження таємниці, заявленої перед Богом через посередництво священника» [28].

О. В. Негодченко та Г. О. Блінова відзначають, що суб'єктом таємниці сповіді є священнослужитель – особа, котра служить при храмі та має право проводити релігійні обряди як у храмі, так і поза ним [29, с. 105]. С. В. Васильєв неможливість допиту священнослужителів про відомості, що становлять таємницю сповіді, пояснює тим, що не допускається допит священнослужителів з питань, пов'язаних зі сповіддю, безвідносно до їхньої приналежності до того або іншого релігійного об'єднання [27, с. 159]. Тобто автори допускають, що положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників) можуть бути розповсюджені до будь-яких священнослужителів. Вважаю, що це положення потребує певного уточнення. В цьому відношенні є більш обґрунтованою позиція І. О. Пристінського, який вважає, що священнослужитель обов'язково повинен офіційно належати до тієї чи іншої релігійної організації (парафії, монастиря тощо), статут якої зареєстрований в установленому законом порядку [20, с. 23]. Тобто *положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників) стосується тільки священнослужителів, які обов'язково повинні офіційно належати до тієї чи іншої релігійної організації (парафії, монастиря тощо), статут якої зареєстрований в установленому законом порядку*.

Наступним є питання, чи стосуються ці положення всіх священнослужителів, чи тільки окремих осіб. В церкві існує певна ієрархія. *Церковна Ієрархія* (від грец. ієρός – священний і грец. ἀρχή – начальство) – так називаються 3 ступеня священства в християнських церквах: *єпископи, пресвітери і диякони* в їх співвідпорядкованості, і ступені урядової ієрархії священнослужителів. Іноді слово «ієрархія» застосовується до одного ступеня священства – єпископату, а не до нижчих ступенів пресвітерів і дияконів. Подібно до того, як слово «клірики», що стосується всіх трьох ступенів священнослужителів, застосовується переважно до церковнослужителів і до дияконів і пресвітерів, але не до єпископів. Тому в церковній літературі та церковних актах нерідко зустрічається вираз «клірики і єпископи», хоча з точки зору канонічного права єпископи також належать до числа кліриків [30].

Як відзначає І. О. Пристінський, не всі «священнослужителі» або «клірики», а *лише єпископи та пресвітери наділені правом звершувати таїнства, зокрема й таїнство сповіді. Диякони жодних таїнств та обрядів самостійно не відправляють, а лише допомагають у цьому єпископу чи священнику. Наявність права відправлення таїнства сповіді залежить від того, до якого ієрархічного ступеня належить священнослужитель*. Як факт належності до ієрархічного ступеня, так і факт належності до релігійної організації повинні підтверджуватися відповідними офіційними документами. Такими документами, зокрема, можуть бути журнали Священного Синоду та указ (для єпископів), а також посвідчення про рукопокладення у пресвітерський сан та указ (для священників) [20, с. 23].

Перелік відомостей, щодо яких священнослужителі не можуть бути допитані як свідки, обмежений лише даними, які отримано під час сповіді (п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК України). У зв'язку із зазначеним постає питання, наскільки правильним є законодавчий підхід стосовно звільнення священнослужителів від давання показань саме під час сповіді. Маємо зазначити, що на цю проблему звернула увагу дослідниця В. В. Навроцька у своїй науковій статті «Свідоцький імунітет священнослужителя у кримінальному судочинстві» [19]. При цьому вчена відзначила, що в попередньому кримінальному процесуальному законодавстві це питання було врегульовано ширше. Зокрема, у п. 1 ч. 1 ст. 69 КПК України 1960 р. [31] було зазначено, що не підлягають допиту як свідки священнослужителі стосовно інформації, яка стала їм відомою при здійсненні професійної діяльності. Схоже положення свого часу містилося й у Статуті кримінального судочинства. Там було передбачено не допускати священників до свідчень стосовно визнань, зроблених їм на сповіді чи при поданні іншої духовної допомоги [32, с. 307]. Вважаємо, що таке звернення на цю проблему буде доречним і з погляду науки цивільного процесуального права.

Як слушно зазначає В. В. Навроцька, далеко не всі релігійні течії та напрями визнають таємницю сповіді та таїнство покаяння. Приміром, протестантизм (на відміну від католицизму та православ'я) не визнає містичного змісту церковних таїнств. У більшості протестантських течій здійснюється тільки причастя та хрещення. Причому вони розглядаються лише як символічні обряди, що не надто відрізняються від решти. Певно, за таких обставин некоректно та неправильно стверджувати про те, що у протестантських напрямках таємниці сповіді надається таке ж значення, що й у православних і католицьких течіях [19, с. 91]. Підтримуємо позицію В. В. Навроцької, що це питання слід тлумачити з огляду на принцип рівності усіх перед законом і судом. Згідно зі ст. 24 Конституції України, усі рівні перед законом і судом. Відповідно до положень наведеної конституційної норми, заборонено обмеження прав осіб за ознакою релігійної належності [19, с. 91]. З огляду на положення ЦПК України (п. 2 ч. 1 ст. 70), не підлягає допиту як свідок священнослужитель стосовно обставин, що стали відомі йому зі сповіді. Проте, як уже зазначалось, сповідь як одне із таїнств церкви, передбачене та відоме лише християнським конфесіям. Це ж надає переваги в цивільному судочинстві вірянам саме цих конфесій. Стосовно ж вірян інших віросповідань (юдаїзму, ісламу, буддизму тощо), наразі це питання законодавцем не вирішено взагалі.

Певним розв'язанням цієї проблеми може бути використання положення п. 1 ч. 1 ст. 69 КПК України 1960 р., відповідно до якого, за загальним правилом, не могли бути допитаними як свідки священнослужителі з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності [31]. Випадки та способи надання релігійних послуг можуть бути розмаїтими й невизначеними, та є частиною професійної діяльності священнослужителів будь-яких конфесій. Такий підхід дозволяє вирішити виявлені проблеми та протиріччя щодо врегулювання імунітету свідка священнослужителів у цивільному судочинстві. Крім того, відповідні зміни до цивільного процесуального законодавства дозволять цим приписам відповідати положенням ст. 24 Конституції України, які зазначають, що всі рівні перед законом і судом [1]. Відповідно до положень наведеної конституційної норми, заборонено обмеження прав осіб за ознакою релігійної належності.

Виникає питання, чи можуть священнослужителі з приводу зазначених довірених відомостей бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості. Чинний ЦПК України такого положення не містить. Разом з тим, ч. 3 ст. 65 КПК України передбачено, що священнослужителі з приводу зазначених довірених відомостей можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості, у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється в письмовій формі за підписом особи, що довірила зазначені відомості [33]. Вважаємо доцільним аналогічне правило закріпити й у ЦПК України.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямі. Вищенаведене дає можливість сформулювати такі висновки:

1) сфера державно-конфесійних відносин в Україні, яка побудована на конституційному принципі відокремлення церкви та релігійних організацій від держави, має бути врегульована відповідно до норм законодавства Європейського Союзу, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів і передбачати розроблення ефективно діючого механізму їх реалізації та захисту;

2) імунітет релігійний щодо священників є одним з видів імунітету свідка. Нині імунітет свідка поширюється на священнослужителів тільки в частині, яка стосується відомостей, довірених їм лише під час такого таїнства, як сповідь (п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК України). Це обмеження ґрунтується на положенні ч. 5 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якого ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними під час сповіді вірян;

3) положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників) стосуються тільки священнослужителів, які обов'язково повинні офіційно належати до тієї чи іншої релігійної організації (парафії, монастиря тощо), статут якої зареєстрований в установленому законом порядку;

4) положення про забезпечення таємниці сповіді (релігійного імунітету щодо священників) стосується не всіх «священнослужителів» або «кліриків», а лише єпископів і пресвітерів, які наділені правом звершувати таїнства, зокрема й таїнство сповіді. Диякони жодних таїнств та обрядів самостійно не відправляють, а лише допомагають у цьому єпископу чи священнику. Наявність права відправлення таїнства сповіді залежить від того, до якого ієрархічного ступеня належить священнослужитель;

5) законодавчий підхід стосовно звільнення священнослужителів від давання показань саме під час сповіді суперечить конституційному принципу рівності всіх перед законом і судом. Згідно зі ст. 24 Конституції України, усі рівні перед законом і судом. Відповідно до положень наведеної конституційної норми, заборонено обмеження прав осіб за ознакою релігійної належності. Певним розв'язанням цієї проблеми може бути використання положення п. 1 ч. 1 ст. 69 КПК України 1960 р., відповідно до якого, за загальним правилом, не могли бути допитаними як свідки священнослужителі з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності. Такий підхід дозволяє вирішити виявлені проблеми та протиріччя щодо врегулювання імунітету свідка священнослужителів у цивільному судочинстві.

Щодо перспектив подальших наукових досліджень цієї проблеми, то доречно зазначити, що одночасно питання щодо сповіді та додержання її таємниці вивчалися також фахівцями

у сфері церковного права та богослов'я, відповідно, цікаво було б дослідити це питання комплексно. В абз. 2 п. IX.2. Соціальної концепції Української православної церкви з цього приводу зазначено, що «навіть з метою допомоги правоохоронним органам священнослужитель не може порушувати таїну сповіді або іншу таємницю, що охороняється законом (наприклад, таємницю усиновлення)» [34].

Література:

- Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 24.08.2022).
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : ратифіковано Указом Президії Верхов. Ради УРСР від 19.10.1973 № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 24.11.2022).
- Кройтор В. А., Степаненко Т. В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки. Збірник наукових статей. Право. Економіка. Гуманітаристика*. Харків, Харківський економіко-правовий університет. 2005. № 1. С. 64–77.
- Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
- Релігія в Україні. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 24.11.2022).
- Васильєв С. Імунітет свідетеля в гражданском судопроизводстве Украины. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 3. С. 40–43.
- Гусаров К. В. Некоторые проблемы правового статуса свидетеля в гражданском процессе. *Проблеми законності. Респ. міжвідом. наук. збірник*. 2000. № 41. С. 96–101.
- Кройтор В. А. Показання свідків в аспекті дії правила допустимості доказів у цивільному судочинстві. *Сучасні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова. м. Харків, 19 грудня 2014 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 12–15.
- Сліпченко О. І., Кройтор В. А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2012. 244 с.
- Кройтор В. А. Гражданский процесс : учеб. пособ. для подгот. к зачету и экзамену. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков : Эспада, 2006. 238 с.
- Новікова Н. А. Показання свідків у цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 241 с.
- Новікова Н. А. Показання свідків у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.
- Сліпченко О. І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 210 с.
- Сліпченко О. І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 20 с.
- Штефан А. С. Імунітет свідка в цивільному судочинстві. *Судова апеляція*. 2018. № 3. С. 85–94.
- Цивільний процес. Підручник [за загальною ред. д. ю. н., доцента М. М. Ясинка]. Київ : Алерта, 2014. 744 с.
- Белькова О. В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 20 с.
- Волкотруб С. Г. Актуальні питання імунітету свідків в кримінальному судочинстві // *Форум права*. 2009. № 3. С. 105–110. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09vcgvkc.pdf> (дата звернення: 19.08.2022).
- Навроцька В. В. Свідочий імунітет священнослужителя у кримінальному судочинстві. *Соціально-правові студії*. 2019. Випуск 3 (5). С. 88–96.
- Пристінський О. І. Правове забезпечення таємниці сповіді в чинному законодавстві України та канолах православної церкви. *Адвокат*. 2011. № 9 (132). С. 22–26.
- Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена в резолюції 217 А (III) Генер. Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 24.11.2022).
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.08.2022).
- Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
- Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=13289 (дата звернення: 19.09.2022).
- Васильєв С. В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ : Алерта, 2021. 658 с.
- Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с.
- Васильєв С. В. Цивільний процес: навч. посіб. Харків : Одисей, 2008. 480 с.
- Бентам И. О судебных доказательствах. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sudebnyh-dokazatelstvah>. (дата звернення: 19.09.2022).
- Негодченко О. В., Блінова Г. О. Сучасні реалії правового забезпечення таємниці сповіді. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 102–108.
- Церковна ієрархія. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Церковна_ієрархія#cite_note-0-1. (дата звернення: 19.09.2022).
- Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 № 1001-05. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>. (дата звернення: 19.09.2022).
- Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Части Особенная и Общая. URL: <https://www.twirpx.com/file/1880465/> (дата звернення: 24.11.2022)
- Кримінально-процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2013. № 9-10. № 11-12, № 13. Ст.88. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 24.11.2022)
- Соціальна концепція Української православної церкви. URL: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ya> (дата звернення: 24.11.2022).

Chuprun Ye. Religious Immunity for Priests in the Current Civil Procedural Legislation of Ukraine

Summary. The author of the paper proves that the sphere of state and confessional relations in Ukraine, which is built on the constitutional principle of separation of the church and religious organizations from the state, should be regulated in accordance with the legislation of the European Union, generally admitted principles and norms of international law and international standards.

Witness immunity is currently related to clergymen only in the part that concerns information entrusted to them only during such a sacrament as confession (paragraph 2 of Part 1 of the Art. 70 of the Civil Procedural Code

of Ukraine). This restriction is based on the provision of Part 5 of the Art. 3 of the Law of Ukraine “On Freedom of Conscience and Religious Organizations”, according to which no one has the right to demand information from priests that was obtained by them during the believers’ confession.

The author of the article states that the provisions on ensuring the confessional privilege (religious immunity in relation to priests) are related only to clergymen, who must officially belong to one or another religious organization (parish, monastery, etc.), whose charter is registered in accordance with the procedure established by law. Besides, it is noted that the provisions on ensuring the confessional privilege (religious immunity in relation to priests) are not applied to all “clergymen” or “clerics”, but only to bishops and presbyters who have the right to perform sacraments, including the confessional privilege. Deacons do not administer any sacraments and rites on their own, but only assist the bishop or the priest. The availability of the right to administer the confessional privilege depends on the hierarchical degree of the priest;

The author proves that the legislative approach in regard to the exemption of clergymen from testifying precisely during the confession contradicts to the constitutional principle of equality of all before the law and the court (the Art. 24 of the Constitution of Ukraine). In accordance with the provisions of the indicated constitutional norm, it is prohibited to limit human rights on the basis of religious affiliation. A certain solution to this problem can be the use of the provisions of paragraph 1 of Part 1 of the Art. 69 of the Criminal and Procedure Code of Ukraine of 1960. Clergymen according to those provisions, as a general rule, could not be interviewed as witnesses regarding information entrusted to them or which became known to them in the course of their professional activities. This approach allows solving the identified problems and contradictions on regulating witness immunity of clergymen in civil proceedings.

Key words: witness, witness’s immunity, witness’s immunity in civil proceedings, persons who cannot be interviewed as witnesses, a priest, confessional privilege, refusal to testify.



КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО



*Дорошенко К. К.,
аспірант*

*Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРЕДСТАВНИЦТВО В СУДІ БЕЗ ПОВНОВАЖЕНЬ: ПИТАННЯ НЕОБХІДНОСТІ ТА РИЗИКІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню кримінальної відповідальності за представництво в суді без повноважень, необхідності запровадження відповідальності за такі діяння, з урахуванням ризиків для осіб, які здійснюють представництво в суді.

03 жовтня 2017 року Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII, яким доповнено Кримінальний кодекс України статтею 400-1 «Представництво в суді без повноважень».

Диспозиція вказаної статті передбачає кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення суду про повноваження представляти іншу особу в суді, а так само умисне невнесення адвокатом до ордеру відомостей щодо обмежень повноважень, встановлених договором про надання правничої допомоги.

Кваліфікуючими ознаками вказаного діяння законодавець визначив ті самі дії, які вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб.

Наявність зазначеної норми у розділі XVIII Кримінального кодексу України свідчить про потребу охороняти суспільні відносини, що виникають у сфері здійснення правосуддя, зокрема, реалізації права на професійну правничу допомогу та виконання завдань судочинства.

У той же час, виникають дискусії щодо необхідності охорони суспільних відносин у такий спосіб, оскільки діяння, передбачене ст. 400-1 КК України, не є настільки суспільно-небезпечним для запровадження кримінальної відповідальності за його вчинення, а існування суміжних норм права цілком забезпечують недопущення завідомо неправдивого повідомлення суду про повноваження представляти іншу особу в суді.

Також виникають питання доцільності криміналізації умисного невнесення адвокатом до ордеру відомостей щодо обмежень повноважень, оскільки у такому разі адвоката може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності, що є достатнім для запобігання окресленим у статті діянням.

Вказання стаття також створює невиправдані ризики перешкоджання адвокатській діяльності, а отже обговорювана норма КК України може не сприяти, а навпаки, зашкодити суспільним відносинам у сфері правосуддя, що не було враховано законодавцем під час внесення змін до закону про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: представництво в суді без повноважень, адвокат, дисциплінарна відповідальність, кримінальна відповідальність, необхідність та ризики.

Постановка проблеми. Інститут представництва в суді є важливим питанням реалізації права особи на судовий захист та права на правничу допомогу, який міститься у всіх процесуальних кодексах, які встановлюють порядок здійснення судочинства в тих чи інших юрисдикціях. Встановлення кримінальної відповідальності за представництво в суді без повноважень мало б бути покликано забезпечити належне використання особами, які здійснюють представництво, своїх процесуальних прав. Утім, ще на стадії обговорення законопроекту до нього виникали питання правового характеру, зокрема, з точки зору необхідності криміналізації передбачених діянь, а також з точки зору існування ризиків застосування правової норми не за призначенням.

Мета статті. Метою і завданням дослідження є спроба проаналізувати склад кримінального правопорушення та його елементи, місце в КК України, соціальну обумовленість існування норми для охорони суспільних відносин у сфері здійснення правосуддя, а також необхідність її застосування за представництво в суді без повноважень.

Стан дослідження. Кримінальна відповідальність за представництво в суді без повноважень досліджувалась низкою вчених, зокрема, Антонюк Н.О. розглядала питання доцільності спеціальної криміналізації представництва адвокатом у суді без повноважень, Митрофанов І.І. аналізував склад кримінального правопорушення, а Палюх Л.М. комплексно досліджувала кримінальну відповідальність за правопорушення проти правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для надання відповіді на порушені питання першочергово необхідно проаналізувати склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 400-1 КК України. Як вже зазначено, існування цієї норми в розділі XVIII КК України свідчить про те, що об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, що забезпечують нормальну, регламентовану законодавством діяльність суду і органів у сфері здійснення правосуддя, а також право особи на професійну правничу допомогу. Об'єктивна сторона вказаного кримінального правопорушення характеризується діями, які полягають у завідомо неправдивому повідомленні суду про повноваження представляти іншу особу, а також бездіяльністю, які пов'язана з невчиненням дій які особа могла і повинна була вчинити, а саме умисне невнесення адвокатом до ордеру відомостей щодо обмежень повноважень, встановлених договором про надання правничої допомоги. Суб'єкт кримінального правопорушення спеціальний, тобто фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відпові-

дальність, та яка може та здійснює представництво іншої особи в суді. Для визначення особи, яка може здійснювати представництво в суді необхідно звернутися до положень законодавства, які встановлюють порядок здійснення того чи іншого виду судочинства. У випадку ж, якщо мова йде про невнесення адвокатом до ордера відомостей щодо обмежень повноважень, то безпосередньо у диспозиції статті зазначено, що суб'єктом кримінального правопорушення є адвокат, оскільки лише останній уповноважений видавати такий письмовий документ як ордер, який посвідчує повноваження адвоката на надання правової допомоги. Представництво в суді без повноважень є умисним кримінальним правопорушенням, оскільки повідомлення про повноваження представляти іншу особу в суді здійснюється завідомо неправдиво, а у випадку невнесення адвокатом до ордера відомостей щодо обмежень повноважень законодавець пов'язує саме з умислом. Частина 2 ст. 400-1 КК України передбачає кримінальну відповідальність за дії, передбачені ч. 1, які вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб. Варто звернути увагу на те, що склад вказаного кримінального правопорушення є формальним і кримінальна відповідальність настає незалежно від заподіяної шкоди. При цьому, мотив та мета вчинення кримінального правопорушення на кваліфікацію не впливають.

Оскільки, зміни до КК України, які вже прийняті Верховною Радою України, то підлягає встановленню мета, необхідність запровадження таких змін, а також ризики їх запровадження.

У пояснювальній записці до законопроекту зазначено, що його метою є нормативне врегулювання процесуальних механізмів, які мають забезпечити ефективний, справедливий, неупереджений та своєчасний захист прав і свобод особи в суді, що сприятиме подоланню процесуальних проблем, які перешкоджають ефективному судовому захисту в Україні, зокрема, через низький рівень правової культури учасників процесу, зловживання процесуальними правами та невиконання процесуальних обов'язків, поєднані з неефективними заходами відповідальності за порушення правил судового процесу. Зазначене, на переконання автору законопроекту, покликане попередити незаконне представництво в суді іншої особи [1].

Питання криміналізації діянь передбачених у ст. 400-1 КК України виникали ще до голосування за проект закону. Відповідно до зауважень Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України від 12.07.2017 року, останнім зазначено про недоцільність криміналізації діяння, через сумніви у ступені його суспільної небезпечності, а саме через те, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення не передбачає наявності протиправного мотиву чи мети такого представництва, а також через те, що окреслене правопорушення має ознаки формального складу злочину і вважається закінченим з моменту вчинення діяння [2].

Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України, у свою чергу, у своєму висновку від 08.06.2017 року зазначило, що розміщуючи зазначену статтю у розділі XVIII «Злочини проти правосуддя» Особливої частини Кримінального кодексу України, не враховано, що представництво в суді без повноважень не завжди може завдати шкоду правосуддю. Особа, яка не має повноважень, може належним чином представляти/захищати іншу особу в суді і своїми професійними діями навпаки сприяти відправленню правосуддя.

Також, у висновку вказано про те, що ставити питання про юридичну, а тим більше, кримінальну відповідальність за представництво в суді без повноважень можна лише в тому випадку, коли особа прагне завдати або завдає шкоду правам і законним інтересам тієї особи, яку вона представляє (за умов, що її дії не містять ознак інших складів злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України). В інших же випадках, коли такої шкоди завдано не було, достатньо заходів впливу за вчинення діянь, передбачених статтею 400-1 Кримінального кодексу України, зокрема, шляхом притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності, а інші особи, у таких випадках, можуть нести цивільно-правову відповідальність за завдану шкоду інтересам особи, яку вони представляють [3].

Оскільки, висновок Комітету з питань європейської інтеграції свідчить про те, що законопроект не належить до пріоритетних сфер адаптації законодавства України до законодавства ЄС, або регулюється національним законодавством країн-членів ЄС, а отже, не потребує експертного висновку Комітету щодо відповідності законопроекту міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції, то вбачається, що вже на стадії прийняття змін до КК України останні не лише не отримали позитивного висновку, а навпаки, зводяться до відсутності необхідності у криміналізації окреслених діянь [4].

Верховний Суд України також надав висновок щодо відсутності необхідності у криміналізації діянь, передбачених ст. 400-1 КК України, оскільки останні не становлять істотної суспільної небезпеки та не є настільки поширеними, щоб установлювати за їх вчинення кримінальну відповідальність. Як далі зазначив суд, що за вказані дії необхідно передбачити дисциплінарну та/або адміністративну відповідальність, а лише в разі неефективності останньої можна порушувати питання щодо їх криміналізації [5].

Утім, незважаючи на висновки структурних підрозділів Апарату ВРУ та Верховного Суду України зазначені вище зміни до КК України все ж таки були прийняті, а на сьогоднішній день набули законної сили, що потребує більш детального дослідження з погляду на перспективи їх застосування.

Говорячи про представництво в суді без повноважень, необхідно мати на увазі, що мова йде саме про процесуальне представництво, порядок здійснення якого встановлюється процесуальним законодавством залежно від виду судочинства.

Хоча, запровадження «адвокатської монополії» внаслідок проведення конституційної реформи відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII від 02.06.2016 року закріпило у ст. 131-2 Конституції України положення, згідно яких виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, втім у цій же нормі передбачено, що законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Відтак, вбачається, що суб'єктом кримінального правопорушення передбаченого ст. 400-1 КК України може бути не лише адвокат, а й інша особа, яка має повноваження на представництво в суді іншої особи, які, як відомо, можуть виникати на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи.

Питання представництва в суді без повноважень досліджував Антонюк Н.О., яка проаналізувала зазначені зміни в частині кримінальної відповідальності адвоката і дійшла висновків про відсутність підстав для окремої криміналізації таких дій.

Такий висновок, зокрема, ґрунтується на неузгодженості системно-правових підстав криміналізації через те, що діяння, передбачене у ст. 400-1 КК України, охоплюються кримінальним правопорушенням передбаченим ст. 358 КК України.

У даному випадку вбачається конкуренція кримінально-правових норм, яка, виходячи із об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, а також санкцій, передбачених положеннями зазначених вище статей, не є виправданою [6].

Балобанова Д.О. зазначає, що запровадження кримінальної відповідальності повинно здійснюватися у суворій відповідності до розроблених науковцями підстав та критеріїв криміналізації, а тому, вона дійшла висновку, про необґрунтованість існування норми, передбаченої ст. 400-1 КК України. Такий висновок, зокрема, ґрунтується на тому, що дії, передбачені ст. 400-1 КК України, можуть підпадати під ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 358 КК України. Хоча, зазначені склади кримінальних правопорушень направлені на охорону різних суспільних відносин, втім, фактично не відбулося посилення кримінальної відповідальності, виходячи з санкцій зазначених вище статей [7].

Аналогічної думки дотримується Денис С.Р., яка зазначила, що відсутність істотного рівня суспільної небезпеки, практики притягнення осіб до кримінальної відповідальності за діяння, передбачені у ст. 400-1 Кримінального кодексу України, на підставі аналізу досвіду іноземних країн, вказані діяння слід декриміналізувати, що призведе до розвантаження змісту Кримінального кодексу України, припинить наявність конкуренції кримінально-правових норм та сприятиме реалізації принципу гуманності та пропорційності покарання відносно вчиненого діяння [8].

Антонюк Н.О. було також досліджено питання здійснення функцій без повноважень прокурором, зокрема, під час кримінального провадження, за відсутності таких повноважень, оскільки прокурор, який здійснюватиме повноваження прокурора у конкретному кримінальному провадженні, визначається керівником відповідного органу прокуратури після початку досудового розслідування. Так, Антонюк Н.О. зазначила, що наслідки представництва без повноважень прокурором не є менш небезпечними, ніж представництво адвокатом у суді без повноважень, втім окремої статті у КК України, яка б передбачала кримінальну відповідальність за представництво прокурором без повноважень відсутня. Авторка далі вказує існування ст. 366 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за службове підроблення, а також можливість притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності за представництво в суді без повноважень [6].

Зазначені висновки виглядають цілком обґрунтованими і слід зазначити, що у певних випадках прокурор також може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 400-1 КК України.

Так, Основний Закон України покладає на прокуратуру повноваження на здійснення представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом. Відповідно до ст. 170 ЦК України держава набуває і здійс-

нює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом.

Частиною першою ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» визначено, що представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, встановлених законом.

У той же час, стаття 2 Закону України «Про прокуратуру» покладає на прокуратуру функції із представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України. Відповідно до ч. 2 ст. 23 цього Закону прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист.

Відтак, за наявності підстав, прокурор може набувати повноважень на представництво як фізичних так юридичних осіб в суді, а тому, за відсутності таких повноважень, вбачається, наявність ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 400-1 КК України, тобто прокурор може бути суб'єктом зазначеного кримінального правопорушення.

У той же час, суди нерідко встановлюють відсутність повноважень на представництво прокурором інтересів або держави, втім, навряд чи можна констатувати необхідність притягнення прокурора до кримінальної відповідальності. Такий самий підхід має бути застосований і до інших учасників судочинства, які здійснюють представництва в суді.

Також, варто вказати, що у випадках реалізації повноважень із підтримання державного (публічного) обвинувачення в суді, або ж реалізації повноважень із процесуального керівництва досудовим розслідуванням, питання про кримінальну відповідальність за ст. 400-1 КК України не йде, оскільки фактично, представництво осіб в суді у такому випадку, не здійснюється. Хоча, реалізація вказаних повноважень, за їх процесуальної відсутності, є не менш суспільно небезпечним, ніж вчинення діянь, які містяться у ст. 400-1 КК України, оскільки у такому випадку зазначене може призвести до наслідків у вигляді отримання доказів, з порушенням вимог КПК України, а також порушення прав та свобод людини і громадянина.

Отже, як правило, думка правників щодо відсутності необхідності та підстав для криміналізації діянь, передбачених статтею 400-1 КК України є спільною. Відтак, одне питання, коли внесення змін до КК України не сприяє досягненню мети, поставленої законодавцем, втім суспільні відносини від цього не страждають, а інше, коли запровадження змін несе ризики для певної частини суспільства.

Комітет законотворчих ініціатив з питань адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України провів засідання, присвячене обговоренню положень законопроекту 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших зако-

подавчих актів». Вказаний законопроект містить низку положень, які обмежують можливості адвокатів у судовому процесі та ефективність захисту, а саме: «Є ряд статей, які абсолютно не підходять для адвокатської спільноти, оскільки звужуються права захисників. У законопроекті зроблено акцент на розширенні оціночних суджень при вирішенні деяких процесуальних питань з боку суддів». Також зазначено, що це наміри знайти щось, щоб можна було розпочинати кримінальні провадження без жодних підстав стосовно адвокатів [9].

Аналогічну думку висловили представники Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України, які зазначили, що «зміст статті є досить сумнівним та може бути використаним органами досудового розслідування для здійснення тиску або усунення адвоката від участі у справі» [10].

Погоджуючись із побоюваннями представників вказаної асоціації, слід зазначити, що під час здійснення представництва в суді виникають питання до повноважень представника, у тому числі адвоката, як з боку суддів, так і з боку інших учасників судового провадження. Хоча, зазначені випадки, як правило, стосуються виключно процесуальних питань, а тому можуть бути усунуті судом, втім неможливо виключати неправильне застосування судами норм матеріального та процесуального права, а також зловживанням з боку правоохоронних органів.

Зокрема, при будь-яких сумнівах щодо відсутності у особи повноважень на представництва в суді може бути розпочате досудове розслідування, в тому числі за фактом представництва без повноважень адвокатом, що, у свою чергу, може призвести до втручання у адвокатську діяльність під формальним приводом – проведення досудового розслідування за ст. 400-1 КК України. У такому випадку, зазначене, призведе до необхідності участі адвоката у слідчих (розшукових) діях, що може призвести до розкриття адвокатської таємниці адвокатом, з метою доведення адвокатом відсутності складу кримінального правопорушення.

Встановлюючи кримінальну відповідальність адвоката, як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, важливим є дотримання Рекомендацій № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25.10.2000 року, у яких зазначено, що адвокати не повинні потерпати або опинятися під загрозою санкцій чи тиску, якщо вони діють у відповідності зі своїми професійними стандартами. У випадках, коли адвокати не діють у відповідності з професійними стандартами, викладеними в кодексах професійної поведінки, які розроблені адвокатськими колегами чи іншими професійними об'єднаннями адвокатів або встановлені законодавством, слід вживати належних заходів, включаючи дисциплінарне провадження [11].

З урахуванням викладеного, цілком обґрунтованою виглядає висновок Палюх Л.М., яка зазначила, що кримінально-правового реагування потребують лише ті випадки, коли адвокат чи інша особа повідомляє про повноваження представляти іншу особу в суді, тоді як насправді волевиявлення на представництво інтересів взагалі відсутнє [12].

Так, до прикладу, Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури ухвалила Рішення № IX-006/2022 від 30.09.2022 року, яким притягнула адвоката до дисциплінарної відповідальності та застосування до неї дисциплінарного стяг-

нення у виді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України.

Мотивами прийняття вказаного рішення стало грубе порушення адвокатом абз. 1, 3 ст. 7, абз. 1, 3 ст. 12 Правил адвокатської етики, що виразилось в укладенні 12.07.2021 р. договору про надання правової допомоги з особою, яка померла 11.03.2021 р., виписавши ордер на представництво її інтересів на підставі такого договору, та подавши від її імені відзив до суду [13].

З вказаних вище обставин справи вбачається, що заходи дисциплінарного впливу на адвокатів є ефективними та достатніми для запобігання представництву в суді без повноважень. У той же час, з обставин цієї справи вбачаються ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 400-1 КК України, втім на сьогоднішній день відомості про ухвалення вироку, який би набув законної сили за вказаною статтею, відсутні.

Висновки. Проаналізувавши елементи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 400-1 КК України в діючій редакції, дослідивши погляди на необхідність такої криміналізації з боку правників, а також ризики, які несуть ці норми, вважаємо, що зазначена стаття не сприятиме охороні суспільних відносин, оскільки фактично, охоплені діяння вже охороняються суміжними нормами закону про кримінальну відповідальність. У випадку здійснення представництва в суді без повноважень адвокатом і можливість його притягнення до дисциплінарної відповідальності за дії, передбачені ст. 400-1 КК України, цілком забезпечує охорону суспільних відносин у сфері правосуддя та реалізації права на захист. Запровадження кримінальної відповідальності для адвокатів, яка передбачена у ст. 400-1 КК України, лише створює невиправдані ризики перешкодження адвокатській діяльності. Це грубо порушує права адвоката по захисту прав і свобод людини і громадянина, а тому, на наш погляд вказану норму слід декриміналізувати.

Література:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 23.03.2017 року. *Верховна Рада України*. Офіційний веб-портал. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415.
2. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України від 12.07.2017 року. *Верховна Рада України*. Офіційний веб-портал. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415.
3. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 08.06.2017 року. *Верховна Рада України*. Офіційний веб-портал. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415.
4. Висновок Комітету з питань інтеграції України з Європейським Союзом щодо відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції від 21.06.2017 року. *Верховна Рада України*. Офіційний веб-портал. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415.
5. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». URL: <https://www.viaduk.gov.ua>.

net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/0FD3EF3295AC9131C225810F002F6B27?OpenDocument&Highlight=0,400-1&

6. Антонюк Н.О. «Про представництво в суді без повноважень». URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/107299-pro-predstavnistvo-v-sudi-bez-povnovazhen>.
7. Балобанова Д.О. «Порушення вимог теорії криміналізації при впровадженні кримінальної відповідальності за представництво в суді без повноважень (ст. 400-1 КК України)». Кримінальне право в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 25 травня 2018 року. – Одеса: НУ «Одеська юридична академія», кафедра кримінального права, 2018. – 75-77 с.
8. Денис С.Р. Представництво в суді без повноважень (ст. 400-1 КК України): Кримінально-правові аспекти та перспективи застосування. Теоретичні та практичні аспекти соціально-економічних наукових досліджень: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 30 жовтня 2020 року – Київ: Східноєвропейський центр наукових досліджень, 2020. С. 151–153.
9. Обговорення положень законопроекту 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» Комітет законотворчих ініціатив з питань адвокатської діяльності. URL: <https://unba.org.ua/news/2486-proekt-zmin-do-kpk-obmezhuje-prava-advokativ--komitet-zakonotvorchih-iniciativ-naau.html>.
10. Круглий стіл на тему «Права адвокатів та гарантії адвокатської діяльності в контексті судової реформи». URL: <https://unba.org.ua/news/3040-stattya-400-1kriminal-nogo-kodeksu-vidkrivae-mozhливosti-tisku-na-advokata-pidsumki-kruglogo-stolu.html>.
11. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про свободу професійної діяльності адвокатів» № R (2000) 21 від 25.10.2000 року. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804d0fc8.
12. Палюх Л. Соціальна обумовленість норми про кримінальну відповідальність за представництво в суді без повноважень (ст. 400-1 КК України). *Visegrad Journal of Human Rights*. 2019. № 3 (volume 2). С. 184–189.
13. Рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури № IX-006/2022 від 30.09.2022 року. URL: <https://vkdka.org/rishennya-vkdka-ix-006-2022-vid-30-09-2022-za-skargoyu-advokata-na-rishennya-distiplinarnoji-palati-kvalifikatsijno-distiplinarnoji-komisiji-advokaturi-poltavskoji-oblasti-vid-25-05-2022-roku-pro/>.

Doroshenko K. Criminal liability for representation in court without authority: the question of need and risks of implementation

Summary. The article is devoted to the investigation of criminal liability for representation in court without

authority, the need to introduce liability for such actions, taking into account the risks for persons who perform representation in court.

On October 3, 2017, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine "On Amendments to the Economic Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts" No. 2147-VIII, which supplemented the Criminal Code of Ukraine with Article 400-1 "Representation in court without authority".

The provision of the specified article provides for criminal liability for a knowingly false notification to the court about the authority to represent another person in court, as well as for the lawyer's deliberate failure to include in the warrant information about the limitations of authority established by the contract on the provision of legal aid.

Qualifying signs of the specified action, the legislator defined the same actions, which were committed repeatedly or by prior conspiracy by a group of persons.

The presence of the specified norm in Chapter XVIII of the Criminal Code of Ukraine indicates the need to protect social relations arising in the sphere of justice, in particular, the exercise of the right to professional legal assistance and the performance of judicial tasks.

At the same time, there are discussions about the need to protect social relations in this way, since the action provided for in Art. 400-1 of the Criminal Code of Ukraine, is not so socially dangerous for the introduction of criminal liability for its commission, and the existence of related norms of law fully ensure the prevention of knowingly false notification of the court about the authority to represent another person in court.

There are also questions about the advisability of criminalizing the lawyer's deliberate failure to include information on the limitations of powers in the order, since in this case the lawyer may be subject to disciplinary liability, which is sufficient to prevent the actions outlined in the article.

This article also creates unjustified risks of hindering the legal profession, and therefore the discussed provision of the Criminal Code of Ukraine may not contribute, but on the contrary, harm social relations in the sphere of justice, which was not taken into account by the legislator when amending the law on criminal liability.

Key words: representation in court without authority, lawyer, disciplinary liability, criminal liability, necessity and risks.

*Єпринцев П. С.,**кандидат юридичних наук, доцент,**проректор**Донецького державного університету внутрішніх справ;**директор**Криворізького навчально-наукового інституту**Донецького державного університету внутрішніх справ*

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ У ЗАПОБІГАННІ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Анотація. У статті запропоновані шляхи взаємодії правоохоронних органів з іншими органами на етапі виникнення злочинної ситуації, зокрема виявлення, блокування, нейтралізація, усунення причин та умов злочинності, а також виявлення і профілактичний вплив на осіб з анти-суспільною спрямованістю, які можуть вчинити кримінальне правопорушення або продовжити свою злочинну діяльність.

Взаємодія правоохоронних органів з іншими органами у запобіганні організованій злочинності – це узгоджена за метою, місцем та часом, врегульована кримінальним процесуальним законодавством і відомчими (міжвідомчими) нормативно-правовими актами спільна діяльність незалежних один від одного підрозділів (чи окремих працівників), щодо поєднання наявних можливостей, сил, методів і засобів для успішного проведення комплексу взаємопов'язаних і взаємообумовлених кримінологічних заходів та процесуальних дій з метою пошуку і фіксації фактичних даних про діяльність організованих груп та злочинних організацій національного та транснаціонального характеру, їх членів, підготовлені та вчинені кримінальні правопорушення, детермінанти та які найефективніше забезпечують збереження національної безпеки силами і засобами, що є у розпорядженні суб'єктів такої взаємодії, ґрунтуючись на принципах взаємоузгодженості дій та взаємодоповнення запобіжних заходів.

Проаналізовані відповідні положення чинного законодавства (Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України; закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про Національну поліцію України») та відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів (Інструкція про організацію проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні; Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні) дозволили виявити низку колізій, прогалин, суперечностей і навіть системних помилок, допущених у різні часи законодавцем, що й нині негативно впливають на ефективність виконання завдань щодо запобігання організованій злочинності, виявлення організованих груп та злочинних організацій, припинення кримінальних правопорушень та їх розслідування. Встановлено, що проблемою на практиці є відсутність досвіду взаємодії у виявленні й припиненні

злочинної діяльності організованих груп, недопущенні завершення задуманих, підготовлюваних та розпочатих саме тяжких та особливо тяжких злочинів з одночасним ужиттям комплексу процесуальних заходів щодо притягнення правопорушників до відповідальності. Важливе значення для запобігання організованих форм злочинності має налагодження правоохоронними органами взаємного обміну інформацією з Держфінмоніторингом України, Агентством з розшуку та менеджменту активів (АРМА), Національним банком України, Державною аудиторською службою, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку з метою накладення арешту на такі активи та їх конфіскації; виявлення, розшуку й управління активами, а також з Фондом державного майна, виконавчої влади, прикордонними, митними та податковими органами.

З огляду на реформування органів кримінальної юстиції доцільним є розширення і поглиблення спеціалізації працівників (слідчі, оперативні працівники, детективи) щодо боротьби з організованою злочинністю й підвищення їх кваліфікації на прикладах успішного виявлення та розслідування злочинів вчинених злочинними об'єднаннями.

Ключові слова: організована злочинність, взаємодія, правоохоронний орган, міжнародне співробітництво.

Постановка проблеми. Суспільна небезпечність організованої злочинності (ОЗ) полягає у негативному впливі на функціонування громадянського суспільства та державного апарату, підриви авторитету публічної влади й довіри громадян до правоохоронних органів, а в умовах воєнного стану це явище становить пряму загрозу національній безпеці країни, зокрема трансформується, набуваючи нових форм вияву. Маючи у розпорядженні значні суми незаконно здобутих фінансових активів, лідери організованих груп і злочинних організацій дбають про власну безпеку, забезпечуючи своїх спільників сучасними засобами зв'язку, телекомунікацій та спеціальними засобами протидії проведенню щодо них заходів запобігання.

Питання взаємодії під час запобігання ОЗ є завжди актуальною проблемою. Це і через різноманітний характер вчинених кримінальних правопорушень організованими групами і злочинними організаціями, їх транснаціональний характер, постійне реформування правоохоронних органів (то створення нових, то розформування вже діючих), зміни в законодавстві з прийняттям низки нових норм, ізольованість правоохоронних органів один від одного, недостатня професійна підготовка. Особливо це неузгодженість спільних дій в структурі одного відомства [1, с. 663].

У зв'язку з цим варто погодитися з позицією Н. В. Гуменної, що не випадково саме тому так багато робилось і робиться сьогодні для того, щоб віднайти такий варіант організації взаємодії, який забезпечував би найбільш оптимальний розподіл обов'язків між органами, що ведуть боротьбу зі злочинністю, узгодженість у плануванні й проведенні слідчих (розшукових) дій та оперативних заходів із запобігання, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень. Однак говорити, що наявні системи взаємодії є повністю досконалими, ми не можемо, оскільки в них, як показує практика, ще багато недоліків і невирішених питань [2].

Правильно організована взаємодія правоохоронних органів містить у собі значні потенційні можливості щодо зменшення кількості нерозкритих злочинів, здійснення профілактичних заходів, підвищення ефективності правоохоронної діяльності загалом [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. ОЗ нині є предметом дослідження фахівців різних галузей знань – кримінології, кримінального, адміністративного та кримінально-виконавчого права, кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, психології. Питання удосконалення діяльності, щодо боротьби з ОЗ в різні часи був предметом активних дискусій вітчизняних учених, зокрема: Л. І. Аркуші, В. С. Батиргарєєвої, М. Г. Вербенського, А. А. Вознюка, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, В. Л. Грохольського, О. М. Джужі, О. С. Доценка, О. О. Дудорова, Г. П. Жаровської, А. П. Закалюка, М. В. Корнієнка, О. Г. Кулика, О. М. Литвинова, С. С. Мірошніченка, Є. С. Назимка, А. А. Небитова, А. В. Савченка, В. Г. Севрука, М. О. Семенишина, О. Ю. Шостко, В. М. Юришина та інших.

Водночас аналіз наукових робіт, національного законодавства України, статистичних матеріалів, оперативної, слідчої та судової практики свідчить, що проблема взаємодії правоохоронних органів з іншими органами у запобіганні організованій злочинності не має достатньої наукової розробленості, що ускладнює системне планування й проведення скоординованих кримінологічних заходів реагування на вияви ОЗ, потребуючи невідкладного вирішення, особливо в умовах воєнного стану.

Мета статті – розкрити сутність взаємодії правоохоронних органів з іншими органами у запобіганні організованій злочинності та запропонувати основні шляхи удосконалення такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Поняття взаємодія є зовнішньо схожим з такими поняттями, як «співробітництво», «координація», «узгодження», «сприяння» [4, с. 82]. Взаємодія означає «взаємно діяти», «спільно працювати», «співробітничати» і заснована на законі та підзаконних актах; взаємодія – це спільна або погоджена за місцем і часом у певних межах діяльність оперативних підрозділів між собою та з іншими підрозділами і службами, що здійснюється відповідно до їхньої компетенції та спрямована на виявлення й припинення злочинів, нейтралізацію причин і умов, які сприяють їх вчиненню [4, с. 82]. Кримінологія розглядає взаємодію як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємодоповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування в цілому [5]. Також взаємодію розглядають як управлінську функцію, що спрямована на перетворення системи індивідуальної на спільну, узгоджену за місцем, часом і метою діяльності, а також як процес обміну інформацією [6, с. 184].

У свою чергу, В. В. Топчій визначив взаємодію слідчого й оперативного підрозділу під час розслідування кримінального провадження як засновану на законах і відомчих нормативних актах їх спільну узгоджену (за метою, характером, місцем і часом) діяльність, спрямовану на вирішення завдань кримінального судочинства, за керівної та організуючої ролі слідчого й чіткого розмежування компетенції [7]. Я. Ю. Кондратьєв визначає взаємодію як основу інформаційного забезпечення діяльності конкретного оперативного підрозділу та створення належних умов для його роботи [4, с. 84].

Аналіз позицій авторів, дозволяє взаємодію правоохоронних органів з іншими органами у запобіганні ОЗ як *узгоджену за метою, місцем та часом, врегульовану кримінальним процесуальним законодавством України і відомчими (міжвідомчими) нормативно-правовими актами спільну діяльність незалежних один від одного підрозділів (чи окремих працівників), щодо поєднання наявних можливостей, сил, методів і засобів для успішного проведення комплексу взаємопов'язаних і взаємообумовлених кримінологічних заходів та процесуальних дій з метою пошуку і фіксації фактичних даних про діяльність організованих груп та злочинних організацій національного та транснаціонального характеру, їх членів, підготовлені та вчинені кримінальні правопорушення, детермінанти та які найефективніше забезпечують збереження національної безпеки силами і засобами, що є у розпорядженні суб'єктів такої взаємодії, ґрунтуючись на принципах взаємоузгодженості дій та взаємодоповнення запобіжних заходів.*

Головним завданням взаємодії є своєчасне виявлення, якісне документування злочинів, забезпечення їх повного, всебічного та об'єктивного розслідування, притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності, відшкодування заподіяної злочинами шкоди, відновлення порушених прав громадян [8, с. 217].

Так, в Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України зазначено, що органи досудового розслідування, підрозділи кримінальної поліції, міжрегіональні територіальні органи поліції та їх територіальні (відокремлені) підрозділи є основними службами, які виконують обов'язки з розкриття кримінальних правопорушень органами поліції і відповідають за кінцевий результат цієї роботи за напрямками діяльності. Інші органи та підрозділи поліції забезпечують здійснення заходів, спрямованих на отримання інформації про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а також події і факти, які можуть сприяти їх розкриттю та досудовому розслідуванню, у межах своєї компетенції [9].

Відповідно, оперативні підрозділи поліції під час запобігання організованим групам і злочинним організаціям взаємодіють з іншими органами поліції, а саме з: органами досудового розслідування (слідчими підрозділами поліції), оперативними підрозділами кримінальної поліції (карним розшуком, оперативною службою, оперативно-технічною службою, внутрішньою безпекою, кіберполіцією, міграційною поліцією (боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми), захисту інтересів суспільства і держави, стратегічних розслідувань, кримінального аналізу, боротьби з наркозлочинністю), інформаційно-аналітичної підтримки, організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування, підрозділами поліції превентивної діяльності, відділом організації кінологіч-

ної діяльності, відділом контролю за обігом зброї, патрульною поліцією та поліцією охорони тощо [10, с. 169].

Процесуальна взаємодія між слідчим і працівниками оперативних підрозділів здійснюється у формі: надання оперативним підрозділам доручень на проведення процесуальних дій (ст. 40 КПК України); надання оперативними підрозділами допомоги слідчому при проведенні окремих процесуальних дій; доручати оперативному підрозділу виконання заходів забезпечення кримінального провадження; надання оперативним підрозділам доручень щодо розшуку підозрюваних (ч. 3 ст. 281 КПК України) [11].

До непроцесуальних форм взаємодії варто віднести: обмін інформацією; спільне обговорення думок, пропозицій, висновків за матеріалами провадження і з питань взаємодії; спільне планування; спільна участь у проведенні окремих запобіжних заходів [12].

Основними методами взаємодії є прогнозування, метод взаємного обміну інформацією, планування спільних заходів. Інші ж методи (робочі зустрічі, обмін передовим досвідом з метою його поширення, спільні заняття з питань взаємодії) застосовують залежно від конкретних обставин і за ініціативою якогось одного органу. Взаємодія може здійснюватися на двох рівнях: спільної організації (планування) співпраці керівниками взаємодіючих сторін і безпосередньої реалізації (на рівні виконавців) [13, с. 8].

Аналіз практичної діяльності засвідчує, що постійною формою співпраці між слідчими та працівниками оперативних підрозділів під час розслідування злочинів вчинених злочинними групами є *взаємний обмін інформацією*. Так, працівниками оперативних підрозділів слідчому надається така оперативна інформація:

щодо осіб, які раніше привертати увагу оперативних підрозділів і можуть бути причетні до вчинення кримінальних правопорушень. Така інформація може бути отримана працівником оперативного підрозділу в результаті аналізу даних оперативних обліків.

встановлення структури організованої злочинної групи. Закономірно, що працівники карного розшуку здатні набагато швидше отримати таку інформацію оскільки: здійснюють постійний аналіз даних щодо діяльності осіб протиправної спрямованості; забезпечують оперативний контроль за особами, які повернулись із місць позбавлення волі та не стали на шлях виправлення, та особами, які схильні до вчинення тяжких злочинів (у межах індивідуальної оперативно-розшукової профілактики); узагальнюють інформацію щодо типової структури організованого злочинного угруповання, у тому числі й сформованих неповнолітніми;

щодо місць збуту викраденого майна та осіб, до цього причетних. Необхідно зазначити, що в результаті якісної організації оперативного обслуговування території підрозділи карного розшуку володіють інформацією щодо осіб, які причетні до скупівлі майна, одержаного злочинним шляхом, і, виходячи з предмета конкретного кримінального правопорушення, можуть зорієнтувати слідчого на необхідність допиту конкретних осіб у межах кримінального провадження.

Спільне аналітичне опрацювання початкових матеріалів та висунення основних версій. Така форма співпраці, як правило, використовується у випадку, коли злочинці не затримані одразу після вчинення кримінального правопорушення та інформація щодо них відсутня.

Одним із першочергових об'єктів аналізу є спосіб (механізм) учинення та використані при цьому знаряддя.

Наступним об'єктом спільного аналітичного опрацювання слідчим та працівниками оперативних підрозділів є поведінка злочинців на місці кримінального правопорушення. Водночас необхідно зазначити, що аналітичне опрацювання таких даних у значній кількості випадків викликає труднощі, оскільки вихідними даними для аналізу виступають показання потерпілого.

Визначення стратегії розслідування. Формування стратегії є більш широкою категорією та виходить за межі розслідування конкретного кримінального провадження, а передбачає й вжиття заходів щодо недопущення вчинення кримінальних правопорушень невстановленою злочинною групою в майбутньому. Під час реалізації цього завдання працівники слідчих та оперативних підрозділів спільно формують відповідну систему завдань, які перебувають у залежності між собою, зокрема слідчий формує перелік слідчих дій та тактичних операцій, а працівники оперативних підрозділів:

пошукові заходи, спрямовані на здобуття інформації щодо злочинної групи та фактів їх злочинної діяльності;

оперативно-профілактичні заходи, спрямовані на недопущення фактів учинення кримінальних правопорушень цією групою в майбутньому (посилення оперативної уваги до осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень, посилене оперативне перекриття місць можливої реалізації майна, отриманого злочинним шляхом, орієнтування негласних працівників на отримання інформації за фактами нерозкритої злочинної діяльності, інтенсифікація перекриття місць, які можуть бути обрані для вчинення кримінальних правопорушень групою тощо).

Важливим елементом співпраці між слідчим і працівниками оперативних підрозділів є *спільне планування та вжиття заходів щодо захисту зібраної доказової бази*. Звертаючи увагу на поширеність фактів протидії розслідуванню, особливо з боку організованих злочинних формувань, запобігання, протистояння й нейтралізацію такого впливу має забезпечувати комплекс заходів, спрямованих на захист матеріалів і результатів доказового провадження в кримінальному процесі, з тим, щоб не допустити використання неякісних чи викривлених фактичних даних і відомостей під час формування доказів, фальсифікацій під час їх перевірки й оцінки, неналежного використання, створити умови для розуміння навіть безперспективності протиправної діяльності зацікавлених осіб у цьому напрямі, змусити тим самим припинити їх протиправний вплив на органи досудового розслідування, судові органи чи учасників процесу тощо [14].

Правоохоронні органи також організовують взаємодію з різними іншими державними і недержавними органами і установами (Національний банк України, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та іншими).

Основними формами такої взаємодії є:

передача інформації, отриманої при здійсненні контрольних функцій та аналізі, відомостей, що можуть містити ознаки злочинної діяльності; отримання відомостей з автоматизованих інформаційних та довідкових систем і банків даних, в тому числі інформації про реальні прояви злочинної діяльності; спільна розробка пропозицій, спрямованих на з'ясування та усунення умов, що сприяли вчиненню злочинів;

залучення спеціалістів органів контролю для виявлення різних кримінальних правопорушень саме під час проведення оперативних комбінацій, залегенованих під виглядом проведення відповідних ревізій, з метою виявлення порушень законодавства;

обмін інформацією в питаннях запобігання ОЗ;

сумісні виїзди в регіони для проведення узгоджених дій, перевірок і надання допомоги місцевим правоохоронним органам у запобіганні ОЗ, вивчення і поширення позитивного досвіду;

створення спільних слідчо-оперативних груп для розслідування конкретних злочинів вчинених організованими групами та злочинними організаціями;

проведення сумісних цільових заходів для виявлення і припинення злочинів, а також усунення причин та умов, які сприяють їх здійсненню;

взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підвищення кваліфікації працівників, проведення сумісних семінарів, конференцій;

надання взаємної допомоги силами і засобами в процесі запобігання ОЗ;

видання спільних наказів, вказівок, інших організаційно-розпорядливих документів;

розробка і затвердження узгоджених планів координаційної діяльності [10, с. 175].

Значну роль у запобіганні відіграє взаємодія з Національним агентством України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (скорочено – Агентство з розшуку та менеджменту активів або АРМА) [15, с. 15]. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [16], АРМА є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, та/або з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави або які конфісковано у кримінальному провадженні чи стягнуто за рішенням суду в дохід держави внаслідок визнання їх необґрунтованими.

Однією з функцій АРМА є проведення оцінки активів за зверненням слідчого, детектива, прокурора, суду (слідчого судді) та надання роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги слідчим, детективам, прокурорам та суддям з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком, проведенням оцінки та управлінням активами.

Міжнародна взаємодія правоохоронних органів регулюється Інструкцією та порядком використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, де з метою покращення співпраці правоохоронних органів України з правоохоронними департаментами іноземних держав у рамках Міжнародної організації кримінальної поліції Інтерполу визначено шляхи їхньої співпраці щодо підвищення якості боротьби з криміналітетом. Інструкція була розроблена відповідно до нормативно-правової бази України, яка дає можливість співп-

рацювати Національному Центральному бюро Інтерполу України з Генеральним секретаріатом Інтерполу зарубіжних держав щодо розкриття та розслідування злочинів, які виходять за межі України не тільки кримінального спрямування, але й економічного [17].

Основними формами співпраці правоохоронних органів України з такими міжнародними організаціями у запобіганні ОЗ є:

передача оперативно-розшукової інформації щодо осіб, які причетні до міждержавної злочинності;

проведення за запитами розшукових заходів і процесуальних дій у кримінальних провадженнях щодо організованих груп та злочинних організацій;

проведення погоджених заходів (операцій) із перекриття злочинних каналів ОЗ;

використання технічних засобів з виявлення та припинення злочинної діяльності.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому плані. Взаємодія правоохоронних органів з іншими органами у запобіганні організованій злочинності – це узгоджена за метою, місцем та часом, врегульована кримінальним процесуальним законодавством України і відомчими (міжвідомчими) нормативно-правовими актами спільна діяльність незалежних один від одного підрозділів (чи окремих працівників), щодо поєднання наявних можливостей, сил, методів і засобів для успішного проведення комплексу взаємопов'язаних і взаємообумовлених кримінологічних заходів та процесуальних дій з метою пошуку і фіксації фактичних даних про діяльність організованих груп та злочинних організацій національного та транснаціонального характеру, їх членів, підготовлені та вчинені кримінальні правопорушення, детермінанти та які найефективніше забезпечують збереження національної безпеки силами і засобами, що є у розпорядженні суб'єктів такої взаємодії, ґрунтуючись на принципах взаємоузгодженості дій та взаємодоповнення запобіжних заходів.

Наявна низка проблем щодо взаємодії слідчих та оперативних підрозділів у запобіганні ОЗ зумовлена відсутністю єдиного наукового підходу до визначення сутності й змісту взаємодії взагалі та її особливостей у запобіганні ОЗ, напрямів співробітництва; відсутність досвіду взаємодії у виявленні й припиненні злочинної діяльності організованих груп, недопущенні завершення задуманих, підготовлених та розпочатих саме тяжких та особливо тяжких злочинів з одночасним ужиттям комплексу процесуальних заходів щодо притягнення правопорушників до відповідальності.

Важливе значення для запобігання організованих форм злочинності має налагодження правоохоронними органами взаємного обміну інформацією з Держфінмоніторингом України, Агентством з розшуку та менеджменту активів (АРМА), Національним банком України, Державною аудиторською службою, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку з метою накладення арешту на такі активи та їх конфіскації; виявлення, розшуку й управління активами, а також з Фондом державного майна, виконавчої влади, прикордонними, митними та податковими органами.

Основними процесуальними формами взаємодії, що відбувається під час міжнародного співробітництва у запобіганні організованій злочинності слід вважати: надання міжнародної правової допомоги шляхом: вручення документів, виконання

окремих процесуальних дій; видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; тимчасової передачі осіб; перейняття кримінального переслідування; передачі засуджених осіб; виконання вироків; направлення запиту про міжнародну правову допомогу в кримінальному провадженні; створення спільних слідчих груп; повернення активів та управління замороженими, арештованими й конфіскованими активами.

Література:

- Севрук В. Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 1092 с.
- Гуменна Н. В. Взаємодія слідчого з іншими суб'єктами розшуку під час здійснення ним розшукової діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 495–498.
- Хараберюш О. І. Особливості взаємодії оперативних підрозділів правоохоронних органів України щодо протидії організованим злочинним угрупованням у сфері нелегальної міграції. *Право і Безпека*. 2006. Т. 5. № 5. С. 96–98.
- Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Т. 6. Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). Київ: Атіка, 2009. 1128 с.
- Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.; Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
- Мазур Л. А., Морозова Я. О. Напрямки взаємодії підрозділів карного розшуку з різними суб'єктами протидії злочинам. *Право і безпека*. 2012. № 5 (47). С. 181–185.
- Топчій В. В. Взаємодія органів досудового слідства з оперативними підрозділами у розкритті та розслідуванні злочинів. *Взаємодія оперативних підрозділів з іншими суб'єктами протидії злочинам* : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 12 груд. 2012 р.). Київ: ФОП Кандиба, 2012. С. 49–53.
- Василинчук В. І. Проблеми взаємодії підрозділів ДСБЕЗ зі слідчими при профілактиці і викритті злочинів у сфері економіки. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 2. С. 215–223.
- Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
- Севрук В. Г. Взаємодія оперативних підрозділів з іншими органами Національної поліції України під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 19. С. 165–172.
- Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред.: В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1328 с.
- Бойко О. П., Кобзар О. Ф., Рогальська В. В., Черняк Н. П. Організація взаємодії підрозділів Національної поліції під час проведення досудового розслідування: навч. посіб. Дніпро: ДДУВС, 2017. 84 с.
- Оргинський В. Взаємодія підрозділів правоохоронних органів України у протидії контрабанді наркотичних засобів: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. № 884. С. 5–10.
- Підюков П., Конюшенко Я. Захист доказів і доказового провадження в кримінальному процесі України. *Вісник Академії управління МВС України*. 2010. № 2. С. 109–117.
- Байов В. О. До питання взаємодії підрозділів Національної поліції України з АРМА щодо протидії наркозлочинам, що вчинюються етнічними злочинними угрупованнями. *Теоретичні та практичні аспекти взаємодії слідчих підрозділів Національної поліції України з Національним агентством України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів*. Розшук активів за зверненням слідчих Національної поліції України, як складова ефективної протидії організованій злочинності: матеріали Всеукр. круглого столу (Одеса, 30 черв. 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021. С. 15–17.
- Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон від 10 листоп. 2015 р. № 772-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text>
- Кальман О. Г. Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності. Харків: Право, 2001. 249 с.

Yepryntsev P. Interaction of law enforcement agencies with other agencies in preventing organized crime

Summary. The article proposes ways for law enforcement agencies to interact with other agencies at the stage of the emergence of a criminal situation, in particular, detection, blocking, neutralization, elimination of the causes and conditions of crime, as well as detection and preventive influence on persons with an antisocial orientation who may commit a criminal offense or continue their criminal activity.

The interaction of law enforcement bodies with other bodies in the prevention of organized crime is a joint activity of independent units (or individual employees) that is coordinated in terms of purpose, place and time, regulated by criminal procedural legislation and departmental (interdepartmental) regulatory acts, in relation to the combination of available opportunities, forces, methods and means for the successful implementation of a complex of interrelated and mutually conditioned criminological measures and procedural actions in order to find and record factual data about the activities of organized groups and criminal organizations of a national and transnational nature, their members, prepared and committed criminal offenses, determinants and which most effectively ensure the preservation of national security with the forces and means at the disposal of the subjects of such interaction, based on the principles of mutual coordination of actions and mutual complementation of preventive measures.

The relevant provisions of the current legislation were analyzed (Constitution of Ukraine, Criminal Code of Ukraine, Criminal Procedure Code of Ukraine; Laws of Ukraine «On operational and investigative activities», «On organizational and legal bases of combating organized crime», «On state protection of court employees and law enforcement agencies», «On the National Police of Ukraine») and departmental (interdepartmental) regulatory legal acts (Instructions on the organization of NSRD and the use of their results in criminal proceedings; Instructions on the organization of the interaction of pretrial investigation bodies with other bodies and units of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation) made it possible to identify a number of collisions, gaps, contradictions and even systematic errors made at different times by the legislator, which even now negatively affect the effectiveness of the tasks related to the prevention of organized crime, the detection of organized

groups and criminal organizations, termination of criminal offenses and their investigation. It has been established that the problem in practice is the lack of experience of cooperation in identifying and stopping the criminal activities of organized groups, preventing the completion of planned, prepared and initiated especially serious and especially serious crimes with the simultaneous use of a set of procedural measures to bring offenders to justice. For the prevention of organized forms of crime, it is important for law enforcement agencies to establish a mutual exchange of information with the State Financial Monitoring of Ukraine, the Agency for Investigation and Asset Management (ARMA), the National Bank of Ukraine, the State Audit Service, the National Commission

for Securities and the Stock Market with the aim of imposing an arrest on such assets and their confiscation; identification, search and management of assets, as well as with the State Property Fund, executive authorities, border, customs and tax authorities.

In view of the reformation of criminal justice bodies, it is expedient to expand and deepen the specialization of employees (investigators, operatives, detectives) in the fight against organized crime and improve their qualifications based on the examples of successful detection and investigation of crimes committed by criminal organizations.

Key words: organized crime, interaction, law enforcement agency, international cooperation.

Попович О. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародної та кримінальної юстиції
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»***Томаш Л. В.,***кандидат юридичних наук,
в.о. директора
Буковинської державної сільськогосподарської дослідної станції
Інституту сільського господарства Карпатського регіону
Національної академії аграрних наук України*

ЗАМІНА ПОКАРАННЯ ЯК СПОСІБ ДОТРИМАННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Анотація. Запровадження заміни смертної кари довічним позбавленням волі стало одним із важливих кроків наближення України до міжнародної спільноти, як незалежної європейської держави. Євроінтеграційні процеси та приведення національного законодавства до вимог міжнародних стандартів вимагає його законного та обгрунтованого виконання, оскільки гуманне ставлення до засуджених є чи не одним із найважливіших проявів демократії. Реалізація гуманізації виконання покарання у виді довічного позбавлення волі повинна стосуватися реформування механізмів регулювання та організації діяльності установ виконання покарань, підвищення взаємодії цих установ з іншими правоохоронними органами й громадськістю, удосконалення діяльності з виправлення та ресоціалізації засуджених. У зв'язку із цим, не вичерпують своєї актуальності дослідження проблем довічного позбавлення волі як виду покарання за чинним кримінальним законодавством України. Стаття присвячена дослідженню кримінально-правових проблем заміни довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі. Наголошено, що законодавець встановлюючи відносно визначені межі позбавлення волі від п'ятнадцяти до двадцяти років у випадку заміни довічного позбавлення волі не наводить критеріїв, якими повинен керуватися суд при визначенні конкретного строку позбавлення волі. В зазначеному контексті особливого значення набуває формалізація критеріїв оцінки ступеня виправлення особи, якими повинен керуватись суд при визначенні конкретного строку позбавлення волі у випадку заміни довічного позбавлення волі, оскільки саме поведінка особи є тим вирішальним чинником у формуванні як позитивних, так і негативних установок особи. Зроблено висновок щодо необхідності проведення експериментальних розвідок із впровадження певного підходу в діяльності конкретних виправних установ, результати яких здатні продемонструвати як вади, так і переваги тієї або іншої позиції та слугували б поштовхом у подальших наукових пошуках означеної проблеми.

Ключові слова: покарання; довічне позбавлення волі; позбавлення волі; індивідуалізація покарання; заміна; невідбута частина покарання; виправлення; право на надію; критерії.

Постановка проблеми. Охорона та захист прав громадян, засуджених до довічного позбавлення волі в Україні потребують сучасної чіткої правової регламентації. Основоположним у цьому питанні стало рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), прийняте 12 березня 2019 року у справі «Петухов проти України» № 2. Відповідно до останнього констатовано порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в частині застосування національними судами до осіб покарання у виді довічного позбавлення волі без можливості перегляду справи з подальшим звільненням від покарання. Крім того, в зазначеному рішенні ЄСПЛ справедливо резюмується відсутність в Україні дієвого механізму забезпечення прав довічно засуджених осіб, оскільки помилування Президентом України, яке залишається єдиною можливістю для довічно позбавлених волі осіб пом'якшити їх покарання, є «сучасним еквівалентом королівської прерогативи помилування» (п. 180 рішення) [1].

Вищезазначене обумовлює посилення уваги наукової спільноти до питань дотримання та захисту прав і свобод осіб, засуджених до довічного позбавлення волі в Україні.

Стан дослідження. Дослідження окремих проблем заміни невідбутої частини покарання більш м'яким займались такі вітчизняні вчені, як Ю.В. Баулін, А.А. Березовський, П.С. Берзін, І.Г. Богатирьов, Р.І. Брящей, В.М. Бурдін, В.П. Герасименко, О.П. Горох, С.В. Данелян, О.О. Дудоров, О.Ф. Ковітіді, І.В. Красницький, В.М. Куц, В.Т. Малярєнко, В.О. Меркулова, К.В. Михайлов, А.А. Музика, Є.С. Назимко, О.М. Нізамітдінова, Є.О. Письменський, Ю.А. Пономаренко, М.В. Романов, С.М. Сабанін, В.І. Тютюгін, О.В. Ус, В.В. Устименко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, С.І. Халимон, П.В. Хряпінський, І.І. Чугуников, С.Д. Шапченко, Л.В. Яковлева, С.С. Яценко та інші. Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто одностайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у означеному аспекті.

Мета статті полягає у з'ясуванні кримінально-правових проблем заміни довічного позбавлення волі на покарання

у виді позбавлення волі з формулюванням пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі державотворення Україна посідає чи не перше місце серед європейських країн за кількістю «довічників». Інститут довічного позбавлення волі є невід'ємним елементом логічно побудованої системи кримінальних покарань, яка дає суду можливість, застосовуючи покарання, здійснити його індивідуалізацію, врахувавши ступінь тяжкості скоєного кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) правовому регулюванню цього виду покарання присвячена ст. 64 КК України, а законодавче визначення відповідного поняття відсутнє взагалі. У науковій літературі довічне позбавлення волі, хоча і визначається по-різному, змістовно трактується однозначно. Так, С.Я. Бурда визначає довічне позбавлення волі як «найбільш суворий вид основних покарань, передбачених чинним КК України» [2, с. 209]. На думку Л.О. Мостепанюк, довічне позбавлення волі – це «найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства в спеціальних кримінально-виконавчих установах» [3, с. 11]. Б.О. Кириш вказує, що довічне позбавлення волі «...є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину, і полягає у безстроковій (до кінця життя, пожиттєвій) ізоляції засудженого від суспільства шляхом тримання його у спеціально призначених для цього кримінально-виконавчих установах» [4, с. 271].

З огляду на зазначені визначення можемо констатувати, що зміст цього виду покарання становить ізоляція засуджених осіб від суспільства, обмеження спілкування засуджених, як із законослухняними громадянами, які знаходяться на волі, так, і в тому числі з іншими засудженими. Принагідно зазначимо, що держава повинна створювати відповідні умови за яких, відбувається соціалізації осіб, які вчиняють такі злочини, а не обмежуватися їх ізоляцією, оскільки загальновідомо, що головною метою покарання, в т. ч. у вигляді довічного позбавлення волі є виправлення особи. Відсутність дієвих механізмів стимулювання виправлення засуджених до довічного позбавлення волі може бути прирівняна до різновиду катування та нелюдського поводження.

Зазначене підтверджується і Проектом КК України, ст. 3.1.6 якого присвячено довічному ув'язненню: «полягає у безстроковому триманні та ресоціалізації засудженого в пенітенціарній установі». Таким чином, автори Проекту КК України через поняття визначають і мету покарання, що, крім тримання, передбачає і ресоціалізацію. Як слушно резюмує Н.А. Мирошніченко довічне ув'язнення – це покарання покликане не лише захистити суспільство, соціальний баланс, воно повинно ще й трансформувати особистість: відродити, реабілітувати, реінтегрувати. Правила колективного життя засновані на повазі, свободі, порядку, у разі їх порушення караються ізоляцією, дистанцією порушника від суспільства, яка ще й спрямована на примирення його із собою та з іншими. Ув'язнення покликане висловити державний осуд протиправної поведінки, виразити негативну моральну і правову оцінку як самого порушення, так і суб'єкта, що його вчинив, а у деяких випадках – захистити

злочинця від негативної суспільної думки, нездорової реакції у вигляді самосуду [5, с. 184].

Експерт Харківської правозахисної групи Андрій Діденко зазначає, що в усіх цивілізованих державах довічні вироки не є остаточними [6]. Так, кримінальне законодавство більшості держав тією чи іншою мірою передбачають можливість коригування первинно призначеного покарання у виді довічного позбавлення волі, що розглядається як реалізація права на надію. Способами такого коригування найбільш суворого заходу карального характеру визначаються: 1) пом'якшення (зменшення (зниження) строку) цього покарання (ст. 78 КК КНР); 2) заміни цього покарання позбавленням волі на певний строк (абз. 3 ст. 38а КК Болгарії, ст. 60 Кримінального закону Латвії); 3) заміни подальшого відбування цього покарання позбавленням ч. 4 ст. 58 КК Білорусі; 4) умовно-дострокове (умовне, дострокове) звільнення від відбування цього покарання (США, Угорщина, Франція, КНР) [2, с. 272-273].

В Україні способами коригування довічного позбавлення волі, відповідно до рішення Конституційного Суду України № 6-р(П)/2021 від 16.09.2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) обрано інститути умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та/або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким [7]. На реалізацію зазначеного, Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» [8] від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX доповнено п. 3 ч. 3 ст. 81 КК України, а ст. 82 викладено у новій редакції.

Заміна невідбутої частини покарання розглядається як дострокове за певних умов звільнення особи від одного покарання, яке вона відбуває з одночасним призначенням їй іншого, «нового» більш м'якого покарання [9, с. 93]. Висловлюючи заперечення з приводу такого трактування, П.Л. Фріс зауважує, що заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України) не належить до звільнення від покарання, адже у випадку застосування цієї норми не відбувається звільнення, а здійснюється лише заміна одного (більш тяжкого виду покарання) на інший (більш м'який) його вид [10, с. 407]. Про заміну покарання як самостійного правового інституту, який претендує на виділення з інституту звільнення від покарання та його відбування, пише О.В. Ус, яка, щоправда, визнає, що при застосуванні заміни покарання вирішуються питання, пов'язані з повним або частковим звільненням від відбування покарання [11, с. 246-247]. Однозначно заперечувати проти такого підходу немає сенсу, оскільки при заміні особа, справді, продовжує відбувати покарання, хоча й інший його вид. Можливі непорозуміння з цього приводу, з одного боку, зумовлюються розміщенням норми про заміну покарання більш м'яким у розділі

кримінального закону про звільнення від покарання та його відбування, з іншого – правовою природою та внутрішньою суттю заміни покарання, розуміння якої пов'язано з фактичним звільненням від одного покарання і призначенням нового. Свого часу подібну точку зору висловлював Л.Є. Орел, котрий відзначав таке: «Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким означає, що засуджений фактично достроково звільняється від відбуття більш тяжкого виду покарання [12, с. 71].

За твердженням В.П. Герасименка, заміна покарання – це своєрідний комплексний кримінально-правовий інститут, при застосуванні якого вирішуються питання, пов'язані як із призначенням покарання, так і зі звільненням від відбування покарання. На думку дослідника, своєрідність заміни полягає в тому, що вона здійснюється в декілька етапів: а) призначення вироком суду певного (згодом замінюваного) виду покарання; б) звільнення особи від призначеного покарання в цілому або частково (у цьому вбачається схожість інституту заміни покарання з інститутом звільнення від покарання або його відбування); в) зрештою, заміна всього або невідбутої частини призначеного раніше покарання іншим його видом [13, с. 18].

Відповідно до ч. 5 ст. 82 КК України передбачено, що покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінено на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання.

В контексті досліджуваної проблеми можна відзначити прогресивний характер положень вітчизняного кримінального закону, адже, його норми закріплюють можливість корегування державою заходів карального впливу під час реалізації однієї з найсуворіших форм кримінальної відповідальності – довічного позбавлення волі. Крім того, як слушно зазначає Є.О. Письменський принцип індивідуалізації покарання має діяти не лише при призначенні покарання, а і під час його відбування [14, с. 362]. Разом з тим, законодавець встановлюючи відносно визначені межі позбавлення волі від п'ятнадцяти до двадцяти років у випадку заміни довічного позбавлення волі не наводить критеріїв, якими повинен керуватися суд при визначенні конкретного строку позбавлення волі.

Немає сумнівів у тому, що відсутність зрозумілих критеріїв застосування заміни невідбутої частини покарання більш м'яким у випадку заміни довічного позбавлення волі може негативно вплинути на ефективність покарання загалом. До того ж проблема повинна розглядатись під кутом потенційно високого корупційного ризику, який можливий при невинуватій судовій дискреції. Тому основний шлях удосконалення кримінального законодавства в зазначеній частині полягає в максимально можливій конкретизації та формалізації підстав і правових умов заміни покарання.

Вважаємо, що оптимальним варіантом вирішення означеної проблеми у випадку заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк є формалізація критеріїв оцінки ступеня виправлення особи, якими повинен керуватись суд при визначенні конкретного строку позбавлення волі, оскільки саме поведінка особи є тим вирішальним чинником у формуванні як позитивних, так і негативних установок особи. Такого роду критерії оцінки ступеня виправлення особи виконуватимуть роль орієнтирів для судді при обранні конкретного строку позбавлення волі. При цьому суд при оцінці та врахуванні зазначених критеріїв оцінки ступеня виправлення особи

повинен виходити з того, що більший строк позбавлення волі має бути призначене лише у випадку якщо менший строк не забезпечує досягнення цілей покарання.

Водночас зауважимо, що чинний КК України дає лише загальне уявлення про моменти, які необхідно врахувати, не містячи роз'яснень щодо оцінки поведінки засудженого за визначеними показниками. Тому на практиці оцінка зводиться до простої констатації обставин, а наведені критерії, незважаючи на їхню уявну розгалуженість, не відповідають висунутих до них вимогам, зокрема: вони не можуть бути виміряні у будь-яких кількісних одиницях виміру; між названими характеристиками поведінки засудженого не завжди спостерігається достатньо стійкий та помітний зв'язок; використання їх як критерію оцінки не є простим; деякі з них не вирізняються узгодженістю та об'єктивністю [15, с. 135].

На думку Є.О. Письменського для оцінки виправлення засудженому мають присуджуватися певні бали з урахуванням поведінки в процесі відбування (виконання) покарання, які можуть нараховуватись співробітниками кримінально-виконавчих інспекцій та адміністрацій виправних установ за конкретні, умовно кажучи, добрі вчинки: відсутність стягнень, участь у самодіяльності, сумлінне виконання трудових обов'язків тощо [14, с. 383].

У доктрині кримінального права зустрічаються і противники використання методів кількісних ознак та бальних одиниць для вирішення питання про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. Так, І.С. Яковець зазначає, що незважаючи на наочність методу кількісних ознак, проведення оцінки з закріпленням за кожною ознакою та показником відповідного числового еквіваленту може призвести до формалізації цієї складної процедури, до невинуватих суджень, коли не будуть враховуватись численні окремі особливості того чи іншого засудженого. Щодо використання методу бальних одиниць, то він вимагає уведення умовного еталону, що практично неможливо здійснити, оскільки кожен засуджений характеризується властивими лише йому якостями та ознаками [16, с. 142]. Вчена стверджує, що об'єктивно оцінити ступінь виправлення особи, а тим більше, чітко визначити критерії такої оцінки неможливо, необхідним є запровадження практики доведення не ступеня виправлення засудженого, а обставин, які свідчать про його залишення небезпечним для суспільства з покладанням обов'язку такого доведення на адміністрацію колонії, а визначення доцільності застосування заохочувальних інститутів – на судові органи [16, с. 141].

З наведеного випливає, що об'єктивно оцінити ступінь виправлення особи, а тим більше чітко визначити критерії такої оцінки при виконанні покарання, досить складно. Тому основну увагу персоналу органів і установ виконання покарань, інших інституцій, залучених до цього процесу, слід зосереджувати на створенні умов, за яких засуджені мали б можливість самостійної зміни свого ставлення до життя, отримання необхідних навичок для повернення в суспільство. Останнє забезпечується й завдяки ефективній організації соціально-виховної роботи з особами, що відбувають кримінальне покарання.

Однак, незважаючи на це, – як переконливо зауважує Л.В. Яковлева, – теорія кримінального права виходить із положення, відповідно до якого про людину судять за її вчинками, а не думками. Тому поведінка є практично єдиним критерієм, за яким оцінюється ступінь відповідності дій людини висунутих до неї з боку суспільства вимогам і рівень готовності особи вести із цим суспільством конструктивний діалог [14, с. 389].

Висновки. Щоб визначити конкретний строк позбавлення волі при заміні покарання у виді довічного позбавлення волі, судам необхідні певні орієнтири, роль яких могли б виконувати формалізовані критерії оцінки ступеня виправлення особи, оскільки саме поведінка особи є вирішальним чинником формування як позитивних, так і негативних установок особи. У зв'язку з цим, доцільною та обґрунтованою є розробка формалізованої системи оцінки ступеня виправлення особи, яка дозволяла б обґрунтувати визначення конкретного строку позбавлення волі у випадку заміни покарання у виді довічного позбавлення волі. Це в свою чергу, обумовлює необхідність проведення експериментальних досліджень із впровадження певного підходу в діяльності конкретних виправних установ, результати яких здатні продемонструвати як вади, так і переваги тієї або іншої позиції та слугували б поштовхом у подальших наукових дослідженнях означеної проблеми.

Література:

1. Тишківський Ю. Пом'якшення покарання у вигляді довічного позбавлення волі: що пропонують законодавці. *Юридична Газета*. 2021. 17 березня. URL: <https://cutt.ly/c1N0aFL> (дата звернення 01.12.2022).
2. Бурда С.Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 4. 2013. С. 207-215.
3. Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: автореф. ... дис. канд. юрид. наук спец. : 12.00.08. Київ, 2005. 16 с.
4. Кириш Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних держав. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 1. С. 266-286.
5. Мирошніченко Н.А., Басалюк Н.В. Покарання за злочини: новий концепт *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 67. С. 180-186.
6. Константінова Н. Без шансів вийти на волю. Україна – лідер серед європейських країн за кількістю «довічників». *Радіо Свобода* 2021. 23 липня. URL: <https://bit.ly/3I50iY> (дата звернення 12.12.2022).
7. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) від 16.09.2021 № 6-р(П)/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 80. Ст. 5079.
8. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Закон України від 18 жовтня 2022 року № 2690-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 88. Ст. 5462.
9. Письменський Є.О. Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким: деякі кримінально-правові проблеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 6. Том 2. С. 93-96.
10. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-ге видання доповнене і перероблене. Київ : Атіка, 2009. 512 с.
11. Ус О.В. Заміна покарання за КК України. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої регламентації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р. / редкол. : В.Я. Тацій, В.І. Борисов та ін. Харків : Право, 2011. С. 245-249.
12. Орел Л. Щодо питання умовно-дострокового звільнення від покарання. *Радянське право*. 1968. № 11. С. 70-74.
13. Герасименко В.П. Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Харків, 2007. 20 с.
14. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.
15. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. проф. О.В. Козаченка, проф. Є.Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. 768 с.
16. Яковець І.С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. М. : PRI, 2012. 212 с.

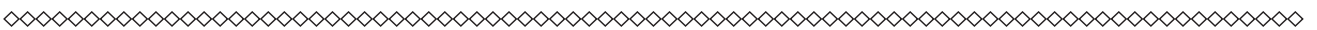
Popovych O., Tomash L. Penal substitution as a means of compliance and protection rights and freedoms of persons sentenced to life imprisonment in Ukraine: statement of the problem

Summary. The introduction of replacing the death penalty with life imprisonment became one of the important steps in bringing Ukraine closer to the international community as an independent European state. European integration processes and the bringing of national legislation to the requirements of international standards require its legal and justified implementation, since humane treatment of convicts is almost one of the most important manifestations of democracy. The implementation of the humanization of the execution of punishment in the form of life imprisonment should relate to the reform of the mechanisms of regulation and organization of the activities of institutions for the execution of punishments, the improvement of the interaction of these institutions with other law enforcement agencies and the public, and the improvement of activities for the correction and resocialization of convicts. In connection with this, do not exhaust their relevance of studying the problems of life imprisonment as a type of punishment under the current criminal legislation of Ukraine. The article is devoted to the study of the criminal legal problems of replacing life imprisonment with imprisonment. It is emphasized that the legislator, establishing relatively defined limits of imprisonment from fifteen to twenty years in the case of replacement of life imprisonment, does not indicate the criteria by which the court should be guided when determining a specific term of imprisonment. In this context, the formalization of criteria for assessing the degree of correction of a person, which should be guided by the court when determining a specific term of imprisonment in the case of replacing life imprisonment, becomes of particular importance, since it is the behavior of the person that is the decisive factor in the formation of positive, and negative attitudes of the person. A conclusion was made regarding the need to conduct experimental investigations with the introduction of a certain approach in the activities of specific correctional institutions, the results of which can demonstrate both the disadvantages and advantages of one or another position and would serve as an impetus for further scientific research of the specified problem.

Key words: punishment; life imprisonment; imprisonment; individualization of punishment; substitute; unserved part of the sentence; correction; the right to hope; criteria.



КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ



*Дульський О. Л.,
доктор філософії в галузі права,
Заслужений юрист України,
докторант докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ*

ГЕНЕЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Наукову статтю присвячено генезі наукових досліджень проблем збирання доказів сторонами кримінального провадження. Актуальність обраної теми є безспірною, адже об'єктивність дослідження будь-якого об'єкта підкріплюється його історією виникнення, становлення та розвитку. У дослідженні показано зародження інституту збирання доказів ще до часів нашої ери, водночас в той час його розуміння було доволі простим, щоб вважати його повноцінним, що відповідає сучасному. З плином часу, із виникненням нових держав цей інститут розширюється, набуває нових форм та властивостей. Після визнання України незалежною цей інститут стрімко розвивається та удосконалюється.

Метою статті є проведення комплексного дослідження історичного аспекту інституту збирання доказів (історичних витоків та ключових віх розвитку) сторонами кримінального провадження крізь призму наук кримінального процесу та криміналістики.

В ході дослідження було проаналізовано як наукові праці з означеної тематики, так і чимало пам'яток права, залежно від періоду виникнення та розвитку інституту збирання доказів.

За результатами дослідження було встановлено такі періоди зародження та розвитку обраного об'єкта дослідження: I. Донауковий: 1) виникнення окремих знань зі збору речей, документів та отримання показань, що слугували доказами вчинення протиправних дій в окремих країнах світу (часи до н.е. – кін. XIII ст.), 2) становлення інституту збирання доказів на територіях України, що знаходились під протекторатом інших держав та державно-політичних утворень (поч. XIV до серед. XIX ст.); II. Післянауковий: 1) становлення інституту збирання доказів, що наближений до сучасної класичної форми (кін. XIX ст. – кін. 1922 р.), 2) становлення та розвиток інституту збирання доказів за радянської доби (кін. 1922 р. – кін. 1960 р.), 3) розвиток інституту збирання доказів за нового часу радянської доби (кін. 1960 р. – кін. 1991 р.), 4) розвиток інституту збирання доказів та його увідповіднення новому законодавству за часів незалежної України (кін. 1991 р. – поч. 2012 р.), 5) удосконалення інституту збирання доказів відповідно до міжнародних та європейських стандартів (поч. 2012 р. – по т.ч.).

Ключові слова: допит, слідчі дії, історія, злочин, пам'ятка права.

Постановка проблеми. Дослідження будь-якого об'єкта зумовлює визначення його генези, адже цей процес може пока-

зати його походження, виникнення та становлення. Він дозволяє вченим висвітлити проблеми, які наразі у ньому чи з ним існують та як їх вирішити, а також надати слушні рекомендації щодо його розвитку, так би мовити, «рухати науку» вперед.

Збирання доказів є чи не одним із ключових процесів у кримінальному провадженні, адже наявність доказів дозволяє розкрити кримінальне правопорушення, а дотримання тих способів їх збирання, що закріплені у Кримінальному процесуальному кодексі України від 13 квітня 2012 року (КПК України 2012 року) та правильне їх застосування, враховуючи криміналістичні рекомендації, дозволяє виконати завдання кримінального провадження, що визначені у ст. 2 цього Кодексу.

У контексті нашого дослідження, висвітлення генези наукових досліджень проблем збирання доказів сторонами кримінального провадження допоможе визначити періодизацію розвитку цього інституту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження в межах означеної тематики проводили такі вчені як: В. В. Гвоздюк, В. Т. Маляренко, Ю. М. Мирошніченко, І. Ю. Саліхова, В. А. Сас, Ю. М. Чорноус, В. В. Юсупов та інші. Однак, системного дослідження, що враховує вимоги сьогодення, виокремлює періодизацію розвитку даного інституту, донині не проведено.

Мета статті. Провести комплексне дослідження історичного аспекту інституту збирання доказів (історичних витоків та ключових віх розвитку) сторонами кримінального провадження крізь призму наук кримінального процесу та криміналістики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес збирання доказів сторонами кримінального провадження досліджується крізь призму як науки кримінального процесу, так і криміналістики.

Кримінальний процес (як наука) є галуззю правової науки, предметом дослідження якої є кримінально-процесуальне право, практика його застосування, а метою – вироблення рекомендацій щодо удосконалення законодавства та практики діяльності суб'єктів кримінального процесу [1]. Наука кримінального процесу вивчає: систему норм кримінального процесуального права, їх внутрішній логічний зміст, структуру та ефективність застосування; розвиток і основні риси кримінального провадження; проблеми теорії доказів; суть, завдання і засади кримінального провадження тощо [2, с. 9].

Своєю чергою, криміналістика є наукою, яка охоплює систему знань про закономірності утворення (формування,

виникнення), виявлення (встановлення), фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання інформації, придатної для перевірки чи встановлення будь-яких фактів, подій, явищ, а також про розробку на основі пізнаних закономірностей прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їх комплексів і інших засобів оптимізації роботи з такою інформацією [3, с. 32]. Як слушно зазначає Ю. М. Черноус, криміналістика покликана відповідати на запитання «хто?», «що?», «де?», «для чого?», «коли?», «яким чином?» [4, с. 188].

Тобто, якщо наука кримінального процесу, зокрема, слухить законодавчим підґрунтям у виборі та удосконаленні способів збирання доказів, що визначені у КПК України 2012 року (слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, отримання висновків експертів тощо), то криміналістика вивчає, зокрема, тактику їх збирання, а також криміналістичну методичку, яка включає в себе як наукові положення, так і практичні рекомендації зі збирання доказів під час розслідування та попередження окремих видів кримінальних правопорушень.

Тому об'єктивність результатів нашого дослідження буде підкріплюватись розглядом періодів виникнення та формування наук кримінального процесу та криміналістики, аналізом законодавчого закріплення засобів збирання доказів у різні часи.

Враховуючи те, що Україна тривалий час була у складі територіальних і державно-політичних утвореннях інших держав, не завжди по своїй волі, значна кількість її інститутів, включаючи законодавство та практику протидії злочинності були подібними інститутам таких держав того часу як: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Румунії, Росії, Радянського Союзу тощо [5, с. 244–245].

Висвітлення зародження інституту збирання доказів зумовлений певними складнощами. Ними є як давність самого періоду виникнення, так і незначна кількість письмових джерел, яка збереглась до нашого часу.

Перші згадки про збирання доказів у формі використання документів як доказів вчинення кримінальних правопорушень прослідковуються у законах вавилонського царя Хаммурапі (1752–1750 роки до н.е.) [6, с. 16]. Окрім цього, збирання речових доказів у певних випадках передбачали і закони Ману Стародавньої Індії (II ст. до н.е. – I ст. н.е.). Проте, основними джерелами доказів були показання свідків та визнання обвинуваченим своєї вини. А у законах XII таблиць Стародавнього Риму (II ст. до н.е. – I ст. н.е.) було закріплено проведення обшуку, як способу збирання доказів [7, с. 6]. Швидкий розвиток Римської держави сприяв розширенню переліку слідчих дій, як способів встановлення вини особи, таких як: а) допит свідків, на яких посилалися сторони, і допит добровільних свідків; б) виїмка документів з будь-якого місця, включаючи і будинок обвинуваченого; в) тортури, які застосовували лише до рабів. Водночас було заборонено отримувати показання від рабів, застосовуючи тортури, з метою отримання показань проти їх господарів [8, с. 29].

Також певну інформацію, яка стосувалася питань збирання доказів, можна прослідкувати і в історичних пам'ятках права Стародавньої Греції (закони Дракона (VII ст. до н.е.)); Німеччини (Салічна правда (V ст.), Бургундська правда (V – VI ст.), Ріпурарська (VI–VII ст.), Алеманська (VI–VIII ст.), Баварська (серед. VIII ст.), Саксонська правда (VIII–X ст.)); Франції

(Вестготська правда (кін. V ст.)); Київської Русі (Руська правда (XI ст.)); Польщі (Польська правда (серед. XIII ст.)) та інших держав.

Зародження та формування інституту слідчих дій, а також прийомів, способів і засобів їх проведення на території сучасної України починають свій відлік із часів Київської Русі [9, с. 29]. Слідчі дії, своєю чергою, є способами збирання доказів, тому в цей час зароджується та формується і інститут збирання доказів на території сучасної України.

Стародавньою пам'яткою права Київської Русі є «Руська правда» (XI–XII ст.), що має три редакції: Коротка, Просторова і Скорочена.

Аналіз цього джерела права свідчить про те, що процес кримінального провадження полягав у розгляді справи в суді, який і охоплював процес збирання самими сторонами доказів у справі. Як такої окремої стадії досудового розслідування не було.

Доцільно вказати, що у ст. 66 «Про свідчення» «Руської правди» наявна її перша згадка про докази: «На свідельство холопа не ссылається; но если не будет свободного (человека в качестве свидетеля), то при необходимости (можно) сослаться на боярского тиуна, а на других не ссылається. А при небольшом иске по необходимости (можно) сослаться на закупа» [10, с. 31]. З цих рядків можна зрозуміти, що не всім було дозволено давати показання. Це залежало від класового розмежування мешканців та статусу особи.

Збирати докази можна, зокрема, було такими способами: «гоніння сліду» (пошук злочинця по залишених ним слідах на місці скоєння злочину), «звід» (очна ставка між потерпілим і особами, через руки яких пройшла його втрачена річ) [11, с. 33].

Згодом після розпаду Київської Русі її території відійшли під протекторат інших держав. Тому, в межах нашого дослідження вважатимемо за доцільне розглянути ключові пам'ятки права, що чітко показують розвиток інституту збирання доказів сторонами кримінального провадження, та звертатимемо увагу на їх існування саме на тих територіях розглядуваних періодів, де більша частина українських земель перебувала у складі тих чи інших держав та політико-територіальних утворень. Розгляд таких періодів ми супроводжуватимемо умовним поділом українських земель до кін. XIX ст. на Північно-західні та Північно-східні її території, що входили до тих чи інших держав у ті часи. Історія показує, що розглядувані нами періоди характеризуються постійними змінами в управлінні територіями України, тому такий поділ, наголошуємо, є лише умовним та не відповідає точним географічним розмежуванням. Водночас він допоможе нам уникнути хаотичності в періодах у процесі дослідження об'єкта.

На Північно-західній частині території нашої держави за польсько-литовської доби було прийнято у 1468 році «Судебник Казимира». З 8 по 12-ту статтю цього джерела права було закріплено норми, що визначали способи збирання доказів [12].

Не можемо оминати увагою і Статути Великого князівства Литовського у редакціях 1529, 1566 та 1588 років, що теж відіграли свою чималу роль у становленні сучасного права. Вони є пам'яткою русько-литовського права, українського правового наслідування. Завдяки їх дії і відбулося відокремлення судової влади від адміністративної, кримінального процесу від цивільного. Також було запроваджено попереднє слідство у крими-

нальних справах, що полягало у збиранні доказів для суду. За вказаними статутами функція збирання доказів належала спеціальним посадовим особам [13, с. 23].

У Литовських статутах 1566 року і 1588 року була передбачена норма, що надавала право потерпілому проводити обшук і визначала його порядок: «... хто б хотів у чиємусь домі шляхетському, як у селах, так і у містах, речі крадені застати, тоді, взявши возного і до того людей сторонніх, віри гідних, і при них у тому домі речі крадені шукати має» [14; 15, с. 333–334].

Слід зазначити, що у всіх трьох вищезгаданих статутах була передбачена своєрідна система доказів. Вона, зокрема, включала такі докази: показання свідків, присяга та речові докази («поличне»). Їх ділили на достатні та недостатні. Письмові документи, власне зізнання, впіймання з речовими доказами на місці злочину і показання свідків, – вважалися достатніми. Недостатніми ж доказами були: особа, знайдена у чесної людини в наслідок обшуку у приміщенні, в якому були двері чи вікно; показання одного чи двох свідків; присяга і докази за результатами «гоніння сліду» [16, с. 282].

Укладення Люблінської унії у 1569 році, що передбачала об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, на українських землях, які ввійшли після цього об'єднання до складу Польщі, сприяло поширенню польської судової системи. Незважаючи на це, на її території і надалі діяв «Литовський статут» від 1566 року. Проте у 1588 році було прийнято 3-й «Литовський статут», який стає джерелом права в усіх українських землях, що діяв протягом багатьох років [17, с. 271].

Доцільно згадати і за козаків. Попри те, що територія запорізьких козаків знаходилася на Східній частині сучасної України, їх території до певного часу перебували під протекторатом Речі Посполитої. Водночас, вони мали свою судову систему, за якої суд (паланковий та курінний) не був відділений від адміністрації. Часто вищою судовою інстанцією виступав найвищий орган – загальна козацька рада. Судові функції здійснювали представники козацької старшини (кошовий отаман та військовий суддя). Судочинство проводилось в Запорізькій Січі відповідно норм звичаєвого права. Найвагомим принципом козацького правосуддя була рівність усіх козаків перед судом [18, с. 60].

Викладене свідчить, що у часи перебування українських земель під протекторатом Литви і Польщі помітні певні зрушення в розвитку інституту збирання доказів, що характеризується: відокремленням судової влади від адміністрації; поступове відділення кримінального процесу від цивільного; запровадження попереднього слідства у кримінальних справах, що полягало у збиранні доказів для суду спеціальними посадовими особами. Водночас і були певні, як на нашу думку, недоліки. Найпомітнішим із них було надання дозволу потерпілій стороні проводити обшук у підозрілої особи. Хоча ця дія проводилась і під наглядом незалежних людей, все одно це не забезпечувало принцип рівності всіх сторін кримінального провадження, який в той час тільки починав розвиватися у Запорізькій Січі за наявності звичаєвого права.

Згодом на іншій Північно-східній частині території нашої держави у XV столітті відбувається кодифікація законодавства і з 1467 року приймаються різні пам'ятки права, яких дотримується і населення тієї частини України, яка в той час була під гнітом Московського царства, а потім і Російської імперії.

В цей час запроваджується нова форма провадження: розшукова, яка стосувалася лише тяжких злочинів. Вона передбачала затримання підозрюваної особи і застосування до неї тортуру з метою одержання визнання її вини. Також започатковано проведення «поголовного (загального) обшуку» (допит широкого кола людей) [19, с. 116–117]. В подальшому основними видами доказів стають документи, поличне (крадені речі) та показання свідків [19, с. 117].

В середині XVII ст. вводиться освідчування учасників процесу. Також особливого значення надається порядку допиту свідків про обставини справи. Запроваджуються нові способи збору доказової інформації, зокрема проведення загального посилення, який був спрямований на отримання показань свідка [6, с. 21–22].

З метою перевірки показань раніше допитаних осіб передбачалось проведення очної ставки (подібного до одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб). Запроваджувався і такий спосіб перевірки показань як «з очей на очі ставити з багатьма людьми» (подібний сучасному пред'явленню для впізнання). Цей спосіб отримання показань допомагав уникнути неправдивих звинувачень щодо особи [20, с. 111].

Нерідко, у разі збільшення в певній місцевості кількості розбоїв, крадіжок та інших злочинів, посилали особливих обшуків, щоб ті розшукували й затримували розбійників та інших злодіїв. У своїй діяльності вони використовували професійні знання з методів розшуку злочинців [21, с. 59].

З початком XVIII ст. закріплюються нові принципи процесу, який стає письмовим та таємним. Суд збирав та досліджував докази, якими були: показання свідків, власне визнання вини обвинуваченим, письмові докази (купчі міцності, розписки, виписки з торгових, суддівських та інших книг), присяга та висновки судово-медичного експерта, що були новим видом доказів [22].

У 1722 році було запроваджено проведення судово-психіатричної експертизи [21, с. 63], результати якої були теж доказами.

В першій половині XVIII ст. існувала Таємна канцелярія, яка займалася розслідуванням важливих злочинів. Також вона розсилала на місця різні «рекомендації» з розслідування справ про державні злочини, що стосувалися питань, які підлягали з'ясуванню під час допиту злочинця. Часто в ході розслідування злочинів вона проводила обшуки, вїмки, допити, очні ставки (ставити «з очей на очі»), а також вивчала документи (в тому числі і записки), приватні листи тощо. Якщо підозрюваний не визнавав свою провину, то її посадові особи застосовували так звані «слідчі сюрпризи» (неочікуване пред'явлення документів та проведення очних ставок). Окрім цього використовувалися і спеціальні знання із залученням різних обізнаних осіб (аптекарів, монетників тощо) [23, с. 71].

За часів Гетьманщини визначальною пам'яткою права є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року [24]. Вважається, що вона є першим кодексом українського права. Зважаючи на те, що в той час Гетьманщина уже знаходилась під гнітом Російської імперії, вказану пам'ятку права так і не було прийнято, водночас її норми стимулювали розвиток кримінального процесуального права й інституту слідчих дій в Україні [10, с. 30], як способів збирання доказів.

З аналізу вищевказаної пам'ятки права 1743 року випливає, що суд під час доказового провадження користувався

висновками своєрідних експертів. Ними були досвідчені люди, які мали певний фах (ковалі, мельники, літні жінки-повитухи та ін.). Обов'язок збирати докази було покладено на позивача, судові органи й органи адміністрації. Позивач до пред'явлення позову зобов'язувався оголосити про злочин, провести слідство (зокрема, опитування та обшук за участю представників органів влади). Уповноважені від влади органи оглядали місце злочину, виявляли речові докази, вживали запобіжних заходів щодо злочинця (наприклад, арешт його майна, взяття під варту, порука тощо) [25, с. 29–30].

На цьому донедак науковий етап розвитку інституту збирання доказів завершується та переходить у інший. Адже з середини XIX століття починають зароджуватись такі науки як кримінальний процес та криміналістика, інститут збирання доказів зазнає суттєвих змін.

З прийняттям 20 листопада 1864 року Статуту кримінального судочинства відбуваються суттєві зміни в системі судочинства, зокрема, слідство відділяється від поліції та запроваджується новий підхід до інституту збирання доказів. Прийняття цієї пам'ятки права сприяло розвитку інституту досудового розслідування. Розділ другий цієї пам'ятки права під назвою: «Про попереднє слідство» закріплював норми, що регулювали процедуру слідчих дій, як способів збирання доказів.

У ст. 249 цієї пам'ятки права передбачалося, що досудове розслідування проводилось судовими слідчими за сприяння поліції і під наглядом прокурорів. Починаючи зі ст. 371 та закінчуючи ст. 376, цей правовий акт того часу детально регламентував процедуру збирання та збереження речових доказів. Також у ньому були закріплені норми, що чітко визначали процедури проведення низки слідчих дій: огляду й освідування (ст. 315–356), обшуку та виїмки в будинках (ст. 357–370), допиту обвинуваченого (ст. 398–414), допиту свідка й очної ставки (ст. 441–453) тощо [26, с. 325].

Згідно зі ст. 254 вказаного акту, під час проведення дізнання поліція уповноважена була збирати відомості щодо вчинення злочину шляхом розшуку, розпитування та негласного спостереження, не проводячи ні обшуків, ні виїмок (наразі тимчасовий доступ до речей та документів). Відповідно до ст. 258 цього акту «у тих випадках, коли поліція побачила злочин, що вчиняється або щойно був вчинений, а також коли до прибуття на місце події судового слідчого сліди злочину можуть бути втрачені, поліція замінює судового слідчого у всіх слідчих діях, які потребують негайного проведення: в оглядах, освідуваннях, обшуках і виїмках, але формальних допитів ні обвинувачених, ні свідків поліція не здійснює, лише якщо хтось із них виявився тяжко хворим і є велика вірогідність того, що він помре до прибуття слідчого» [27].

Аналіз викладених норм представленої пам'ятки права свідчить про те, що законодавець обмежив повноваження поліцейських в ході проведення розслідування під час збирання доказів вчинення злочину. Таку форму їх розслідування він назвав дізнанням. Водночас, у судових слідчих були ширші повноваження під час розслідування злочинів, яке вони проводили у формі слідства. Недовіра законодавця до поліцейських того часу, мабуть, полягала в тому, що вони не могли б об'єктивно, всебічно та повно проводити окремі слідчі дії, тому такі повноваження були покладені виключно на судових слідчих.

Працями, що належали до вказаної тематики того часу, зокрема, були: «Найголовніші моменти в історії повального

обшуку» 1871 р. (В. Сокольський), «Замітки з практики поліцейського чиновника з додатком форм поліцейського провадження» 1877 р. (М. В. Касперський), «Настільний поліцейський словник» 1904 р. (Л.А. Добкевич) тощо.

В кінці XIX ст. виникають такі науки як криміналістика та кримінальний процес. Зародження криміналістики пов'язують із Г. Гроссом, який був судовим слідчим та професором університету в Граці (Австрія). Його відомою працею є: «Керівництво для судових слідчих» (1892), у якій були систематизовані прийоми роботи з доказами та сформульовані інші рекомендації, які сприяють розслідуванню злочинів. В 1895 році представлено друге видання цієї книги, а третє у 1898 році – «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики». Після чого цей термін почав застосовуватись у науці.

Щодо науки кримінального процесу, то історія показує, що вона чітко не виділялась, а трактувалась як кримінально-процесуальне право, тобто сукупність правових норм, які регулюють діяльність суду, слідства, прокуратури у їх взаєминах між собою і з громадянами та організаціями [28, с. 33]. Ю. Циганюк зауважила, що наука кримінального процесу виникла як соціальне явище, початок якого важко встановити [29, с. 144]. Так як в науці немає чіткого періоду зародження кримінального процесу як науки, ми, розглянувши історичний етап зародження інституту збирання доказів крізь призму цієї науки, можемо з обережністю сказати, що цим періодом є кінець XIX століття. Це підтверджує два ключових факти: 1. Прийняття пам'ятки права – Статут кримінального судочинства 1864 року, який мав вигляд кодифікованого закону, адже вміщував у собі як розділи, так і глави, що регулювали порядок «попереднього слідства» (досудового розслідування) та судового провадження; 2. Видавництво значної кількості наукових праць, які висвітлювали окремі питання «попереднього слідства» та судового провадження в ті роки.

Таким чином, з кінця XIX ст. і починається післянауковий період становлення інституту збирання доказів.

У 1922 році було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік, до якого входили території і сучасної України. За радянський часів інститут збирання доказів теж має певну історію свого розвитку. Так, 23 серпня 1922 року було прийнято Кримінально-процесуальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), який визначав хаотичний перелік способів збирання доказів, які можна назвати слідчими діями. Ними були наступні слідчі дії: обшук і виїмка (ст. 178–191); допит обвинуваченого (ст. 137–144); пред'явлення обвинувачення (ст. 131–136, 145); освідування (ст. 193–196, 198); допит свідка й експерта (ст. 165–177) та огляд (ст. 192, 193, 195–197). Слідчий був уповноважений на власний розсуд обирати проведення слідчих дій залежно від обставин справи, проте у будь-якому випадку він зобов'язувався виконати такі з них: пред'явити обвинувачення обвинуваченому, допитати обвинуваченого та скласти обвинувальний висновок [30, с. 23–59, 22].

Не пройшло так багато часу, як було прийнято 20 липня 1927 року новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР. У ньому були закріплені ті самі способи збирання доказів, які були і у попередніх кримінально-процесуальних актах 1922 та 1923 років. Прийняття цього акту сприяло розширенню прав органів дізнання, передавши їм частину функцій, які раніше належали слідчим органам. Попри те, звузилося право

на захист. На стадії попереднього слідства та дізнання за цим правовим актом не передбачалось участі сторони захисту, як це було раніше. Захисник брав участь у процесі лише під час судового провадження [31, с. 432].

Після прийняття вказаного процесуального акту відбувається активізація радянської української науки в розрізі наук кримінального процесу та криміналістики, які торкалися питань інституту збирання доказів. Одним із науковців, які почали «рухати науку» в цьому напрямку, був М. О. Чельцов-Бєбутов, який активно з 1928 року почав видавати свої праці, одні з яких підручник «Кримінальний процес» 1929 року, «Цивільний позов у кримінальному процесі» 1945 року, «Настільна книга слідчого» 1949 року тощо. Окрім цього, ним було створено курс «Радянський кримінальний процес» (1928).

З розвитком слідчої діяльності почали формуватися наукові теорії, які були описані у докторських та кандидатських дисертаціях. Чого тільки вартує науковий доробок того часу В. О. Коновалової «Тактика допиту свідків у радянських органах розслідування» 1953 року (кандидатська робота).

Викладені кримінально-процесуальні кодекси поступово, хоч і хаотично та без чіткого критерію, проте нормативно закріплювали способи збирання доказів в ті часи, які наразі називаються слідчими (розшуковими) діями.

Згодом 28 грудня 1960 року було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки (КПК УРСР 1960 року), який у ч. 1 ст. 66 передбачав, що особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд в справах, які перебувають в їх провадженні, вправі: викликати будь-яких осіб як свідків і потерпілих для допиту або як експертів для дачі висновків; вимагати від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян пред'явлення предметів і документів, які можуть встановити необхідні в справі фактичні дані; вимагати проведення ревізій [32]. Частина 2 ст. 65 КПК УРСР 1960 року визначала, що доказами були: показання потерпілого, свідка, обвинуваченого, підозрюваного; речові докази; висновки експерта; протоколи слідчих і судових дій та інші документи [32].

Протягом 1960–1991 років виходять друком праці, які торкаються питань інституту збирання доказів: Л. Ю. Ароцкера «Криміналістичні методи у судовому розгляді кримінальних справ» (1965); О. Н. Колесніченка «Наукові й правові основи розслідування окремих видів злочинів» (1967); В. П. Колмакова «Слідчий огляд» (1969); М. В. Салтєвського «Теоретичні основи встановлення групової належності в судовій експертизі (методичні та правові проблеми)» (1970) тощо.

Надалі до КПК УРСР 1960 року вносились ще багато змін. Водночас, після прийняття Постанови Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року почався новий етап у формуванні інституту збирання доказів, з початком якого змін стало ще більше. КПК УРСР 1960 року і надалі діє на території незалежної України, але вже як КПК України 1960 року. З цього часу особливо починає розвиватися інститут збирання доказів захисником у кримінальному провадженні.

Остання редакція КПК України 1960 року показує, що слідчими діями, які служили способами збирання доказів, були: огляд, обшук, очна ставка, допит, освідування, виїмка, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення осіб і предметів для впізнання, зняття інформації з каналів зв'язку,

накладення арешту на кореспонденцію, одержання зразків для експертного дослідження, екстумація трупа, призначення і проведення експертизи [32].

Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах» від 16 червня 2011 року [33] сприяло внесенню змін і до КПК України 1960 року. Такі зміни стосувалися міжнародного співробітництва. Також у розділі 9 КПК України від 1960 року було прийнято глави 38 «Міжнародна правова допомога у кримінальних справах» та 39 «Переїзти кримінального переслідування», які детально визначали порядок міжнародного співробітництва уповноважених суб'єктів нашої держави з такими суб'єктами інших держав. Значна увага вказаних змін приділялась саме інституту збирання доказів під час такого співробітництва, адже вони визначали наступне: «фактичні дані, одержані на території іноземної держави, використовуються органом дізнання, слідчим і судом як докази» (абз. 3 ст. 3), «докази можуть бути одержані при виконанні запиту (доручення) про міжнародну правову допомогу...» (абз. 3 ст. 65), «речові докази, одержані в порядку надання міжнародної правової допомоги, зберігаються при запиті (дорученні), за винятком громіздких предметів, які зберігаються в органі...» (абз. 4 ст. 79) [32] тощо.

Доцільно наголосити на тому, що з кінця 1991 до початку 2012 року відбувається активізація наукових досліджень, які спрямовані на розвиток наук криміналістики та кримінального процесу незалежної України та які торкаються питань розвитку і удосконалення інституту збирання доказів. Зокрема, вченими, які зробили суттєвий вклад в науку, що стосуються питань збирання доказів є: Л. А. Аркуша, В. К. Весельський, В. І. Галаган, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. П. Корж, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, М. А. Погорєцький, С. М. Стахівський, В. Я. Тацій, В. М. Тертишник, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалова, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько.

З проголошенням України незалежною державою гостро постало питання оновлення національного законодавства. У зв'язку з цим науковці неодноразово наголошували, що КПК України 1960 року не відповідав вимогам часу. Тому потрібно підготувати та ухвалити новий правовий акт з метою увідповіднення його вимогам сьогодення, враховуючи законодавство Європейського Союзу та міжнародні норми у справах захисту прав людини [34, с. 560].

Так, 13 квітня 2012 року було прийнято чинний КПК України. Цей нормативно-правовий акт визначає окрему главу 4 «Докази і доказування», де у ст. 84 було закріплено, що «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [35]. Частина 2 статті 84 цього Кодексу визначає, що «процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів» [35].

Щодо розуміння дефініції «доказів», то законодавець у КПК України 2012 року трішки удосконалив формулювання, адже у КПК України 1960 року було зазначено, що: «доказами є фактичні дані, на підставі яких встановлюють наявність або

відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи» [32]. Нове формулювання було узагальнено таким чином: «встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню». Законодавці уникнули формулювання «для правильного вирішення справи», адже як у КПК України 1960 року, так і у КПК України 2012 року не визначено критеріїв, які визначають таку правильність.

Окрім цього, новинкою КПК України 2012 року стало закріплення у його ч. 2 ст. 8 «Верховенство права» наступного положення: «Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини», а у ч. 5 ст. 9 «Законність» передбачили, що «кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [35]. Ці норми свідчать про те, що під час кримінального провадження уповноважені особи зобов'язані дотримуватися засад кримінального провадження, в тому числі і під час збирання ними доказів в ході досудового розслідування. З цього приводу слушно зауважили Ю. М. Черноус та В. В. Гвоздук: «... під час проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні неухильним має бути дотримання кримінального процесуального законодавства України й урахування практики Європейського суду з прав людини ..., що стосується постановлених рішень як проти України, так і проти інших держав» [36, с. 99].

Викладене свідчить про те, що кримінальне процесуальне законодавство України з квітня 2012 року почало розвиватись в напрямку міжнародних та європейських стандартів.

Як уже було сказано, що збирання доказів відбувається способами, які визначені у кримінальному процесуальному законодавстві України. Тому доцільно зазначити, що у ст. 93 КПК України 2012 року закріплено їх перелік, як для сторони обвинувачення, так і для сторони захисту, який не є обмеженим. Якщо для сторони захисту основним способом збирання доказів є витребування та отримання від певних органів і юридичних осіб, а також службових та фізичних осіб фактичних даних, то для сторони обвинувачення таким способом є проведення слідчих (розшукових) дій, перелік яких чітко передбачений у главі 20 КПК України 2012 року. Водночас новинкою цього правового акту було запроваджено і проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що передбачені у главі 21 КПК України 2012 року.

Реалізація вказаних способів під час досудового розслідування супроводжується і засобами криміналістичної тактики, якими є тактичний прийом, криміналістична рекомендація, тактична комбінація, тактична операція. Також, окремо виділяють і тактику слідчих (розшукових) дій, що включає в себе весь комплекс означених засобів [3, с. 376–377].

З цього часу відбувається удосконалення інституту збирання доказів у відповідності до міжнародних та європейських стандартів. Одними із фундаментальних робіт цього часу можна назвати наступні: «Криміналістичне забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру» (2013, Ю. М. Черноус), «Теоретичні основи формування та реалізації тактичних операцій у криміналістиці» (2013, В. М. Шевчук); «Реалізація рішень Європейського суду з прав

людини та норм міжнародно-правових актів у кримінальному процесі України» (2014, В. Г. Уваров), «Теоретичні основи кримінального процесуального доказування» (2018, В. В. Вапнярчук), «Доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (2019, А. В. Шевчишен), «Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи» (2020, Г. Р. Крет) тощо.

Особлива увага в цей час звертається не лише на збирання доказів в процесі міжнародного співробітництва з іншими країнами, а і на взаємодію з міжнародними та європейськими інституціями, які виявляються як у перейнятті їх практики, зокрема, збирання доказів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, враховуючи практику Європейського суду з прав людини, так і виконанні прохань Міжнародного кримінального суду у збиранні доказів для нього.

Висновки. Таким чином, розгляд генези наукових досліджень проблем збирання доказів сторонами кримінального провадження крізь призму наук криміналістики та кримінального процесу дозволяє нам виділити такі періоди:

I. Донауковий (часи до н.е – серед. XIX ст.), який включає в себе наступні підперіоди: 1. *Виникнення окремих знань зі збору речей, документів та отримання показань, що слугували доказами вчинення протиправних дій в окремих країнах світу (часи до н.е. – кін. XIII ст.)*. Його можна розподілити за країнами виникнення окремих знань з інституту збирання доказів на два етапи: 1) Стародавні країни (Вавилонія, Стародавня Індія, Стародавній Рим, Стародавня Греція тощо) (часи до н.е. – V ст.); 2) країни Європи (Німеччина, Франція, Польща, Київська Русь тощо) – (V ст. н.е. – кін. XIII ст.); 2. *Становлення інституту збирання доказів на територіях України, що знаходились під протекторатом інших держав та державно-політичних утворень (поч. XIV до серед. XIX ст.)*. Цей підперіод умовно можна розподілити за частинами території України, яка в той час знаходилась під протекторатом інших держав та державно-політичних утворень: 1) Північно-західна частина території України (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Польща тощо) – (поч. XIV – серед. XIX ст.); 2) Північно-східна частина території України (під гнітом Московської держави та Російської імперії).

II. Післянауковий (кін. XIX ст. – до т.ч.): 1. Становлення інституту збирання доказів, що наближений до сучасної класичної форми (кін. XIX ст. – кін. 1922 р.); 2. Становлення та розвиток інституту збирання доказів за радянської доби (кін. 1922 р. – кін. 1960 р.); 3. Розвиток інституту збирання доказів за нового часу радянської доби (кін. 1960 р. – кін. 1991 р.); 4. Розвиток інституту збирання доказів та його увідповіднення новому законодавству за часів незалежної України (кін. 1991 р. – поч. 2012 р.); 5. Удосконалення інституту збирання доказів відповідно до міжнародних та європейських стандартів (поч. 2012 р. – по т.ч.).

Література:

1. Кримінальний процес: мультимедійний навч. посіб. / О. Ю. Хабло, Я. Ю. Конюшенко, І. В. Чурикова. Київ : Нац. акад. внутр. справ. 2016. [сайт]. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lections/lection1_1.html.
2. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туман та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Пр; 2013. 824 с.

3. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін. ; за заг. ред. В. В. Пясковського // 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Право, 2020. 752 с.
4. Черноус Ю. М. Криміналістика: напрями розвитку та вдосконалення. Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. С. 188–190.
5. Батюк О. В. Історичний аспект розвитку криміналістичної тактики. *Часопис Київського університету права*. Вип. № 1. 2009. С. 244–249.
6. Сас В. А. Організація і тактика слідчих дій при розслідуванні злочинів, вчинених засудженими до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 219 с.
7. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник / за заг. ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 1998. 376 с.
8. Гвоздюк В. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій з урахуванням практики Європейського суду з прав людини : дис. ... доктора філософії: 081 – Право. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. 294 с.
9. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
10. Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, Арт-Прес, 2002. 415 с.
11. Судебник Казимира (1468 г.) / под ред. А. Тила ; подготовка к печати, введ. и пояснение д-ра ист. наук Ю. Юрчиниса. Вильнюс : Минтис, 1967. С. 26–32. [сайт]. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/sudebnik_kazimira_1468_god.pdf.
12. Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст. / за заг. ред. П. Музиченка. Одеса : Астропринт, 2000. 136 с.
13. Другий (Волинський) Статут Великого Князівства Литовського 1566 року. *Ізборник* [сайт]. URL: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>.
14. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / С. В. Ківалов (ред.). Одеса : Юридична література, 2002. Т. 3; Кн. 1. 666 с.
15. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Львів : Вид. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 904 с.
16. Усенко І., Чехович В. Литовські статути. Укра-їнське державотворення: невitreбуваний по-тенціал: Ред. О. М. Мироненка, Київ: Либідь, 1997. 559 с.
17. Малярченко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика : дис. ... докт. юрид. наук. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2004. 459 с.
18. Сас В. А. Історія виникнення криміналістичної тактики як етап у її розвитку. *Вісник ЛІВС при НАВС України*. Львів, 2000. № 2. С. 114–121.
19. Кузьмичев В. С. Теория и практика следственной деятельности: монография. Киев : НВТ «Правник», 1997. 246 с.
20. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження) : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 564 с.
21. Процесуальне право. Електронна бібліотека освітньої літератури. [сайт]. URL: <http://lua.pp.ua/2/226390.html>.
22. Мирошниченко Ю. М. Тактика суду в системі криміналістики: структурно-функціональний аналіз: монографія. Харків, 2019. 228 с.
23. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков, І. Б. Усенко та ін. НАН України. Ін-т держ. і права ім. В. М. Корещького; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.
24. Саліхова І. Ю. Подія кримінального правопорушення як обставина, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Кривий Ріг, 2016. 167 с.
25. Крушинський А.С. Подання доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3 (39). С. 320–328.
26. Статут кримінального судочинства 1864 р. *Історія України: державно-правовий контекст : курси за тематикою «Право»*. Нац. ун-т «Острозька академія». [сайт]. URL: <https://moodle.oa.edu.ua/mod/resource/view.php?id=555>.
27. Костицький М.В. Про науку кримінального процесу, кримінальне процесуальне право і законодавство (філософський погляд). *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. Вип. № 1. С. 31–37
28. Циганюк Ю. В. Системність науки кримінального процесу України. *Jurnalul Juridic național: Teorie și Practică*. 2020. № 1. С. 143–146.
29. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: утв. Всеукр. центр. исп. комитетом 12 сент. 1922 г. Харьков УССР, 1922. 60 с.
30. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. вид.: Тацій В. Я. та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. 846 с.
31. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (України) : Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>.
32. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : Закон України від 16 черв. 2011 р. № 3529-VI. [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-17/ed20110616#Text>.
33. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. Вип. 850. С. 553–562.
34. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
35. Черноус Ю. М., Гвоздюк В. В. Засади проведення слідчих (розшукових) дій у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (19). С. 95–101.

Dulskyi O. The genesis of the problems of gathering evidence by parties to criminal proceedings: criminal procedural and forensic aspects

Summary. The scientific article is devoted to the genesis of scientific studies of the problems of gathering evidence by parties to criminal proceedings. The relevance of the chosen topic is indisputable, because the objectivity of the study of any object is supported by its history of origin, formation and development. The study shows the origin of the institution of evidence collection even before the time of our era, when its understanding was simple enough to be considered full-fledged, which corresponds to the modern one. Over time, with the emergence of new states, this institution expands, acquires new forms and properties. After the recognition of Ukraine's independence, this institute is rapidly developing and improving

The purpose of the article is to carry out a comprehensive study of the historical aspect of the institution of evidence

collection (historical origins and key development milestones) by parties to criminal proceedings through the prism of the sciences of criminology and the criminal process.

In the course of the study, both scientific works on the chosen subject and many legal monuments were analyzed, depending on the period of the emergence and development of the institute of evidence collection.

According to the results of the research, the following periods of origin and development of the selected object of research were established: I. Pre-scientific (1) the emergence of separate knowledge of collecting things, documents and obtaining testimony that served as evidence of the commission of wrongdoing in certain countries of the world (times B.C. – end of the 13th century), 2) formation of the institute of evidence collection in the territories of Ukraine that were under the protectorate of other states

and state-political entities (beginning 14th – middle of the 19th century.); II. Post-scientific (1) formation of the evidence collection institute, which is close to the modern classical form (end of the 19th century – end of 1922), 2) formation and development of the evidence collection institute during the Soviet times (end of 1922 – end of 1960), 3) development of the institution of evidence collection during the new era of the Soviet times (end of 1960 – end of 1991), 4) development of the institution of evidence collection and its compliance with new legislation during the time of independent Ukraine (end of 1991 – beginning of 2012), 5) improvement of the institute of evidence collection in accordance with international and European standards (beginning of 2012 – nowadays).

Key words: interrogation, investigative actions, history, crime, legal monument.

Чорноус Ю. М.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ***Лісіцький А. В.,***здобувач ступеня доктора філософії кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ШЛЯХОМ ПІДПАЛУ

Анотація. Кримінальні правопорушення, вчинені шляхом підпалу, характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, викликають серйозне занепокоєння громадськості та підвищену увагу правоохоронних органів. Ефективність розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, залежить від умілого вирішення найрізноманітніших організаційних завдань розслідування: від планування та проведення слідчих (розшукових) дій до використання спеціальних знань. Окреслене коло питань потребує детального вивчення, що і є метою нашої наукової статті.

Попри значну кількість злочинних діянь, посягання на різні групи суспільних відносин, досліджувані кримінальні правопорушення можуть бути об'єднані за такою ознакою як «спосіб вчинення», що реалізується шляхом підпалу. Дана ознака впливає на організацію досудового розслідування.

Організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, включає прийняття рішень організаційного характеру; забезпечення ефективної роботи слідчо-оперативною групою; налагодження систематичного обміну інформацією; контроль за діяльністю з розслідування кримінальних правопорушень; аналіз її результатів; матеріальне, науково-технічне, кадрове та інше ресурсне забезпечення. Організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, є динамічною діяльнісною системою, яка за керівної ролі слідчого, передбачає залучення й інших компетентних суб'єктів. Кожний реалізовує визначені КПК України, Законами України та підзаконними нормативно-правовими актами завдання.

Обґрунтовано важливість використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу. Розкрито, що нормативно-правовими актами регламентовано залучення: інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) Національної поліції України; працівника Експертної служби МВС України; спеціаліста територіального органу Державної служби з надзвичайних ситуацій; кінолога зі службовим собакою; спеціаліста-вибухотехніка; інших осіб, які володіють спеціальними знаннями і залучаються як спеціалісти (спеціалісти газового господарства, енергонагляду та технічного нагляду, з контролю за устаткуванням та ін.). Підкреслено, що залучення спеціалістів належить до організаційної діяльності слідчого. Вона реалізується, починаючи від прийняття рішення про залучення спеціаліста, охоплює власне порядок залучення та визначення повноважень спеціаліста, координацію його діяльності,

обумовлює порядок використання отриманих даних тощо. Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, використання спеціальних знань є обов'язковим, адже сприяє пізнанню події кримінального правопорушення і є підґрунтям наступного ефективного досудового розслідування та судового розгляду.

Ключові слова: розслідування, слідчі (розшукові) дії, пожежа, організаційні заходи, спеціальні знання, спеціаліст, кримінальне провадження, сліди.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення, вчинені шляхом підпалу, характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, викликають серйозне занепокоєння громадськості та підвищену увагу правоохоронних органів. За сучасних умов життя нашої держави, відсічі збройній агресії РФ, запровадженням з 24 лютого 2022 року в Україні воєнного стану [1], розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, набуло особливої актуальності, адже значна частина суспільно-небезпечних діянь, вчинених за умов воєнного стану, пов'язана із застосуванням такого способу злочинної діяльності як підпал. Ефективність розслідування кримінальних правопорушень залежить від належної організації діяльності. Окреслене коло питань потребує детального вивчення, що і є метою нашої наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, розглядали в своїх дисертаційних дослідженнях М.Ю. Бузинарський «Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу» (Київ, 2011) [2], Г.М. Степанова «Особливості предмету доказування у справах про підпали з метою приховування злочинів» (Київ, 2004) [3], В.М. Кіцелюк «Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки» (Київ, 2017) [4]. Однак, питання організації розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, не були предметом окремого наукового дослідження. Нині гальною є потреба в комплексному висвітленні цієї тематики.

Мета дослідження. Розкрити особливості організації розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пожежі є найбільш руйнівними стихійними лихами, що завдають не тільки матеріальних збитків, а й призводять до людських жертв. Вони можуть виникати в силу різних причин, однією з яких є нав-

мисний підпал. Для того, щоб визначити точну причину виникнення загоряння, а також знайти винних у його вчиненні, необхідно провести розслідування кримінального правопорушення.

Види кримінальних правопорушень, що вчиняються шляхом підпалу, можна виокремити шляхом аналізу диспозицій відповідних статей Кримінального кодексу України. Це ст. 113 КК України «Диверсія», ст. 258 КК України «Терористичний акт», ст. 411 КК України «Умисне знищення або пошкодження військового майна» та багато інших [5]. Аналіз статистичної звітності, оприлюдненої на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, свідчить про невтішну ситуацію. Для прикладу наведемо дані про кримінальні правопорушення, що були вчинені шляхом підпалу за 2021 рік /11 місяців 2022 року, розслідування котрих відносяться до підслідності Національної поліції України:

1) умисне знищення або пошкодження майна, вчинене шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194 КК України) – зареєстровано 733/377 кримінальних правопорушень. Вручено 192/108 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 141/71 кримінальних проваджень;

2) умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ч. 2 ст. 252 КК України) – зареєстровано 36/2 кримінальних правопорушень. Вручено 3/0 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 3/0 кримінальних проваджень;

3) порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) – зареєстровано 367/407 кримінальних правопорушень. Вручено 8/1 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 3/0 кримінальних проваджень;

4) масові заворушення (ст. 294 КК України) – зареєстровано 5/4 кримінальних правопорушень. Вручено 0/2 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 0/0 кримінальних проваджень [6] та ін.

Даний перелік можна продовжувати, але й наведені статистичні показники засвідчують недостатню ефективність засобів і методів, які використовують правоохоронні органи під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу. Водночас за результатами анкетування працівників правоохоронних органів, більшість респондентів (слідчих та інспекторів-криміналістів Національної поліції України) зауважили про проблеми розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, які полягають у: відсутності актуальної інформації щодо розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, за умов воєнного стану (77,7% слідчих, 62,2% інспекторів-криміналістів); складнощях організації розслідування цієї групи кримінальних правопорушень (відсутність належної взаємодії між слідчими й оперативними працівниками, недоліки взаємодії слідчих і спеціалістів, значне навантаження тощо) (60,2% слідчих, 62,2% інспекторів-криміналістів); складнощях в пошуку й опрацюванні наукової, навчально-методичної літератури (55,7% слідчих, 42,2% інспекторів-криміналістів); прогалинах та колізіях законодавства, підзаконних нормативно-правових актів, що спричиняють складнощі правозастосування (50,5% слідчих, 40,0% інспекторів-криміналістів). Виокремлено необхідність підвищення ефективності залучення спеціальних знань у різних формах, з метою розслідування кримінальних

правопорушень, вчинених шляхом підпалу, в різних формах (78,6% слідчих, 64,4% інспекторів-криміналістів). Отже, ефективність розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, безпосередньо залежить від умілого вирішення найрізноманітніших завдань розслідування: від планування та організації до проведення слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань.

Попри значну кількість протиправних діянь, посягання на різні групи суспільних відносин, дані кримінальні правопорушення можуть бути об'єднані за такою ознакою як «спосіб вчинення», що реалізується шляхом підпалу. Дана ознака впливає на організацію та методику розслідування, особливості використання спеціальних знань, без використання котрих неможливо досягти завдань кримінального провадження.

За умов відсічі збройної агресії РФ, в умовах нових викликів вітчизняній правоохоронній системі, нагальною є потреба врахування нових засад організації розслідування воєнних злочинів, у тому числі які вчинені шляхом підпалу. Досить часто саме підпал, як особливо суспільно небезпечний спосіб, використовується для реалізації злочинних діянь у ході війни. Такі факти мають систематичний характер [7]. Однак, враховуючи масштабність проблематики, особливості розслідування воєнних злочинів, вказана проблематика буде безпосереднім предметом дослідження у наступних публікаціях.

Повернемося до визначення поняття «організація розслідування» та його змісту під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу.

Поняття «організація розслідування» по різному тлумачиться у науковій літературі. У підручнику «Криміналістика» за редакцією В.Ю. Шепітька під організацією розслідування пропонується розглядати комплекс необхідних заходів на різних етапах розслідування, що забезпечують діяльність органів з розкриття, розслідування і профілактики злочинів [8, с. 32–33]. Г.А. Хань зазначає, що поняття «організація» описує динамічну складову системи, спрямовану на виконання функцій координації і субординації [9, с. 98].

О.В. Олішевський, за результатами проведених досліджень, доходить до висновку, що виділяються такі підходи до визначення місця організації розслідування злочинів у структурі криміналістики як: 1) елемент криміналістичної тактики; 2) елемент криміналістичної методики; 3) окрема теорія, що входить до загальних положень криміналістики; 4) окремих, самостійний розділ криміналістики; 5) головна частина криміналістики, що повинна включати в себе криміналістичну методику; 6) частини розділів криміналістики, де вона діє; 7) частина нового розділу криміналістики – криміналістичної стратегії; 8) елемент криміналістичної теорії управління розслідуванням [10, с. 161–162]. Не вдаючись до наукової дискусії щодо місця та значення організації розслідування у структурі науки криміналістики, звернемо увагу на практичний зміст організації при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу.

Варто погодитися і з думкою, що організація як наукова категорія означає «внутрішню упорядкованість, узгодженість взаємодії ... частин цілого». Організувати – «внести у щось певний порядок, планомірність, узгодити». Всі наведені у словниках значення терміну «організація» логічно входять до криміналістичного визначення поняття організації, але не висчерпують його змісту [11, с. 396].

Організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, поєднає зусилля не лише слідчого, але й інших компетентних суб'єктів, які діють з метою спільного результату – досягнення завдань кримінального провадження.

Початок розслідування кримінального правопорушення у літературі визначають, виходячи із моменту початку досудового розслідування. Згідно із ст. 214 КПК України, досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР, що, в свою чергу, має відбутися невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення слідчим, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, законодавець пов'язує початок кримінального провадження (першою стадією якого є досудове розслідування) із моментом внесення відомостей до ЄРДР [12, с. 241]. Однак, дане положення викликає ряд роздумів.

У контексті власного дослідження, а саме розгляду розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, вважаємо, що організаційна діяльність за даних умов розпочинається з моменту отримання заяви чи повідомлення про пожежу / підпал і застосування системи дій щодо реагування на подію. Так, згідно Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України, затвердженої наказом МВС від 16 лютого 2018 року № 111 [13], до обов'язків посадової особи, уповноваженої на здійснення прийому, опрацювання та реєстрації заяв і повідомлень громадян про правопорушення або події, у разі надходження за скороченим номером телефону "102" заяви або повідомлення про правопорушення або подію, належить застосування ряду дій організаційного характеру. Алгоритм орієнтовних невідкладних дій працівника чергової служби Національної поліції України включає з'ясування таких обставин: 1) час, місце та обставини пожежі; адресу та назву об'єкта, на якому сталася пожежа; наявність жертв або потерпілих, стан їх здоров'я та місце перебування; установчі дані та місце перебування заявника; 2) зареєструвати повідомлення в установленому порядку; 3) негайно поінформувати диспетчера (чергового) територіального органу (підрозділу) ДСНС; 4) негайно направити на місце події слідчо-оперативну групу та інші наряди поліції для охорони місця події та публічного (громадського) порядку в районі пожежі, рятування людей, матеріальних цінностей та забезпечення їх збереження; 5) негайно доповісти начальнику органу (підрозділу) поліції, його заступникам (відповідно до розподілу функціональних обов'язків), відповідальному органу (підрозділу) поліції (начальнику СРПП) та до чергової служби вищого рівня; 6) за наявності потерпілих викликати на місце пожежі бригаду екстреної медичної допомоги та, за необхідності, аварійно-рятувальні служби; 7) у разі виникнення масштабних пожеж або пожеж із людськими жертвами повідомити чергових прокуратури, територіального органу (підрозділу) СБУ, інших органів державної влади та місцевого самоврядування; 8) надіслати до чергової служби вищого рівня інформацію про обставини масштабних пожеж та пожеж із людськими жертвами [13]. Попри те, що суб'єктом досудового розслідування є слідчий, який буде керувати проведенням досудового роз-

слідування у визначеній кримінальній процесуальній формі, відомості, які були зафіксовані невідкладно на місці події, до початку кримінального провадження, також будуть використані для аналізу слідчої ситуації, висуненні версій, плануванні проведенні слідчих (розшукових) дій.

З даного приводу ми поділяємо точку зору А.П. Лапкіна, що початок кримінального провадження у значенні кримінальної процесуальної діяльності відбувається раніше – з моменту надходження до слідчого, прокурора з будь-яких джерел інформації про кримінальне правопорушення [12, с. 244].

Якщо звернутися до «ключової» частини організації досудового розслідування, діяльності слідчо-оперативної групи на місці події, слід навести положення Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, що затверджена наказом МВС України від 07 липня 2017 р. № 575 [14].

За змістом розділу XIV вказаної Інструкції розкриваються особливості організації взаємодії, у тому числі при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень за фактами повідомлення про загрозу безпеці людей, знищення чи пошкодження об'єктів власності, про незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами, вибуховими речовинами. Визначено, що складу слідчо-оперативної групи, яка виїздить на місце події у разі повідомлення про підготовку вибуху, підпалу або інших дій, які загрожують загибеллю людей, знищенням чи пошкодженням об'єктів власності, іншими тяжкими наслідками, про незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами, вибуховими речовинами, крім власне слідчо-оперативної групи у затвердженому складі (слідчий (дознавач), працівник оперативного підрозділу, інспектор-криміналіст (технік-криміналіст)), слід включати кінолога зі службовим собакою з пошуку вибухівки, спеціаліста-вибухотехніка (групу спеціалістів-вибухотехніків), які діють згідно визначених повноважень [14].

Також до виконання важливих завдань розслідування, пов'язаних із збиранням криміналістично значущої інформації, можуть залучатися працівники Експертної служби МВС у складі спеціалізованої пересувної лабораторії, які володіють спеціальними знаннями та можуть надавати консультації під час досудового розслідування з питань, що потребують спеціальних знань і навичок та залучені як спеціалісти для надання безпосередньої технічної допомоги сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування. Зокрема, спеціалізована пересувна лабораторія Експертної служби МВС може залучатися до участі у проведенні огляду місця події у кримінальному провадженні за письмовим (як виняток за усним з подальшим оформленням у письмовій формі) клопотанням керівника органу досудового розслідування або особи, що виконує його обов'язки, у разі виникнення об'єктивних обставин, пов'язаних зі вчиненням тяжких кримінальних правопорушень, зокрема, пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб; вибуху, загрози вибуху або виявлення саморобних вибухових пристроїв [15].

Організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, включає прийняття рішень організаційного характеру; забезпечення ефективної роботи слідчо-оперативною групою; налагодження систематичного обміну

інформацією; контроль за діяльністю з розслідування кримінальних правопорушень; аналіз її результатів; матеріальне, науково-технічне, кадрове та інше ресурсне забезпечення. Таким чином, організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, є динамічною діяльністю системою, яка за керівної ролі слідчого, передбачає залучення й інших компетентних суб'єктів. Кожний реалізує визначені КПК України, Законами України та підзаконними нормативно-правовими актами завдання.

Як вже підкреслювалося, важливе значення для організації розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, має залучення спеціальних знань у різних формах.

На підставі вивчення думок вчених з досліджуваного питання, поняття «спеціальні знання» можна охарактеризувати як знання та навички їх застосування, з-поміж яких окремі правові, у вузькій (спеціальній) галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отримані в процесі фахової підготовки та професійної діяльності, якими володіють особи-спеціалісти і відповідно до норм кримінального процесуального законодавства, використовують для успішного виконання завдань кримінального провадження [16, с. 100].

КПК України регламентує використання спеціальних знань у формах: 1) залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій (ст. 224, 226, 227, 228, 236, 237, 240, 245); 2) залучення спеціаліста до проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 262, 266); 3) залучення експерта і проведення експертизи (ст. 242, 243); 4) надання консультацій спеціалістом (ст. 71), зокрема, надання письмових пояснень спеціалістом, який брав участь у проведенні відповідної процесуальної дії (згідно з п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України) [17]. Важлива й непроцесуальна форма використання спеціальних знань, переважно – у формі усних консультацій. Особливістю є використання складеного посадовою особою територіального органу ДСНС акту про пожежу.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підпалами, типовим є залучення таких спеціальних знань із наступних галузей: криміналістичних знань (балістичних, вибухотехнічних, трасологічних, матеріалів, речовин та виробів); інженерно-технічних, пожежно-технічних; безпеки життєдіяльності; економічних та товарознавчих; психологічних тощо. Їх використання сприяє пізнанню події кримінального правопорушення, формуванню її криміналістичної характеристики.

Також в організації розслідування важливе значення має використання криміналістичних обліків та інформаційних баз даних, які формуються із використанням спеціальних знань. Зокрема, мова йде про використання криміналістичних обліків Експертної служби МВС України. Джерелами формування криміналістичних обліків є об'єкти або відомості про них, які мають криміналістичне значення, які виявляються, вилучаються та досліджуються правоохоронними органами відповідно до їх повноважень. Криміналістичні обліки створюються з метою використання їх для запобігання, виявлення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, а також з метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень. Серед різноманітних криміналістичних обліків [18], використовуються дані пожежно-технічного, вибухотехнічного обліку, а також обліку

матеріалів, речовин та виробів, трасологічного, дактилоскопічного, балістичного та інших видів обліків.

Розкриємо для прикладу організаційні засади використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, й зокрема – під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Так, під час огляду місця події, з метою встановлення характеристики пожежі, визначення ознак, які свідчать про підпал, слідчий залучає спеціалістів, які вивчають його характерні ознаки. Для участі в огляді місця пожежі обов'язково залучаються спеціалісти з гасіння, ліквідації та дослідження пожежі, за потреби можуть залучатися відповідні спеціалісти газового господарства, енергонагляду та технічного нагляду, з ремонту побутової техніки, з контролю за устаткуванням, ремонтом та експлуатацією систем пічного опалення тощо. Керівництво територіальних органів поліції та Державної служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС), узгоджує з керівниками відповідних підприємств, установ та організацій, де працюють такі спеціалісти, порядок їх виклику та прибуття на місце пожежі [19].

Специфічним учасником огляду місця події під час розслідування пожеж є працівник ДСНС. Він набуває статусу спеціаліста, що фіксується у протоколі слідчої (розшукової) дії. Під час проведення огляду місця події його завдання полягають у допомозі слідчому щодо планування проведення слідчої (розшукової) дії, висуненні версій та їх перевірки, передусім, що стосуються причин виникнення пожежі. Спеціаліст з дослідження пожеж встановлює осередок пожежі, механізм її розвитку, виявляє, попередньо досліджує, фіксує, вилучає зразки, технічну та іншу документацію та предмети, що мають відношення до події кримінального правопорушення і й майбутньому будуть визнані речовими доказами.

Також спеціаліст з дослідження пожеж надає допомогу у складенні протоколу та додатків до нього, адже володіє необхідною термінологією, надає слідчому допомогу у фіксації в протоколі огляду місця події інформації щодо виявлених зразків, об'єктів, речовин тощо. Окрема увага звертається на дослідження системи протипожежного захисту. Оцінюється її наявність, справність, відповідність встановленим вимогам.

Спеціаліст з дослідження пожеж також реалізує профілактичну функцію, адже повідомляє слідчому, керівництву ДСНС інформацію про недоліки в системі протипожежного захисту, зазначає (письмово і усно) про заходи, які необхідно вжити.

Також даний спеціаліст проводить попереднє дослідження щодо стану справності систем протипожежного захисту чи їх окремих елементів. За результатами проведених досліджень, спеціаліст з дослідження пожеж готує і надає слідчому «акт про пожежу». Вказаний документ має важливе значення для кваліфікації кримінального правопорушення, надалі може використаний судовим експертом пожежно-технічної експертизи.

Таким чином, можна зробити висновок про важливість використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, й нормативно-правовими актами регламентовано залучення: інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) Національної поліції; працівника Експертної служби МВС України; спеціаліста територіального органу ДСНС; кінолога зі службовим собакою; спеціаліста-вибухотехніка; інших осіб, які володіють спеціальними знаннями і залучаються як спеціалісти (спеціалісти газового господарства, енергонагляду та технічного нагляду,

з контролю за устаткуванням та ін.). Слід підкреслити, що залучення спеціалістів пов'язано із реалізацією організаційної діяльності слідчого: починаючи від прийняття рішення про залучення спеціаліста, власне залучення та визначення повноважень спеціаліста, координації його діяльності, використання отриманих даних тощо. Тобто, можна зробити висновок, що організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, крім низки завдань пов'язаних із забезпеченням ефективної роботи слідчо-оперативною групою, налагодженням систематичного обміну інформацією, контролю за діяльністю та аналізу її результатів, матеріального, науково-технічного, кадрового та іншого ресурсного забезпечення – включає й організацію використання спеціальних знань із різних галузей знань у процесуальних та непроцесуальних формах.

Висновки. Ефективність розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, безпосередньо залежить від умілого вирішення найрізноманітніших завдань розслідування: від планування та організації до проведення слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань.

Організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, поєднує зусилля не лише слідчого, але й інших компетентних суб'єктів, які діють з метою спільного результату – досягнення завдань кримінального провадження. Таким чином, організація розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, є динамічною діяльнісною системою, яка за керівної ролі слідчого, передбачає залучення й інших компетентних суб'єктів. Кожен реалізовує визначені КПК України, Законами України та підзаконними нормативно-правовими актами завдання. Важливе значення для організації розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, має залучення спеціальних знань у різних формах. Залучення спеціалістів пов'язано із реалізацією організаційної діяльності: починаючи від прийняття рішення про залучення спеціаліста, власне залучення та визначення повноважень спеціаліста, координації його діяльності, використання отриманих даних тощо. Під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, використання спеціальних знань є обов'язковим, адже сприяє пізнанню події кримінального правопорушення і є підґрунтям наступного досудового розслідування та судового розгляду.

Література:

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
2. Бузинарський М.Ю. Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 16 с.
3. Степанова Г.М. Особливості предмету доказування у справах про підпали з метою приховування злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 17 с.
4. Кіцелюк В.М. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 20 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за 2021 та 2022 роки. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://>
7. mvs.gov.ua/news/policija-vidkryla-30-kriminalnix-provaden-za-faktami-vojennix-zlociniv-rosiiskix-okupantiv-na-xersonshhini
8. Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений: учебник для студентов юридических вузов и факультетов / под ред. проф. В. Ю. Шепитько. Х.: Одиссей, 2001. – 528 с.
9. Хань Г.А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2007. 221 с.
10. Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів у системі криміналістики. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 160-168. https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/856/organizaciya_rozsliduvannya_zlochivnu_sistemi_kriminalistiki.pdf?sequence=2&isAllowed=y
11. Криміналістика : підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Пяковського. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Право, 2020. – 752 с.
12. Лапкін А.В. Деякі проблеми визначення початкового моменту кримінального провадження. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 241-244. https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/76.pdf
13. Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 лют. 2018 р. № 111. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0371-18#n7>.
14. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%85#w1_1.
15. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : Затверджена наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text>
16. Гусаченко Є. О. Слідчий експеримент: використання спеціальних знань та умови їх нормативного застосування. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. С. 98–103. (Серія «Юридичні науки»).
17. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
18. Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 10 верес. 2009 р. № 390. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text>.
19. Порядок спільних дій Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних з пожежами : затверджений Наказом МВС України від 24.07.2017 року №621. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-17#Text>

Chornous Yu., Lisitskyi A. Peculiarities of the investigation of criminal offenses committed by arson

Summary. Criminal offenses committed by arson are characterized by increased public danger, cause serious public concern and increased attention of law enforcement agencies. The effectiveness of the investigation of criminal offenses committed by arson depends on the skillful solution of the most diverse organizational tasks of the investigation: from planning and carrying out investigative (search) actions to the use of special knowledge. The outlined range of issues requires detailed study, which is the purpose of our scientific article.

Despite a significant number of criminal acts, encroachment on various groups of social relations, the investigated criminal offenses can be united by such a feature as the "method of commission", which is implemented by arson. This sign results in the organization of a pre-trial investigation.

The organization of the investigation of criminal offenses committed by arson includes decision-making of an organizational nature; ensuring the effective work of the investigative and operative group; establishment of systematic exchange of information; control of criminal investigation activities; analysis of its results; material, scientific and technical, personnel and other resource support. The organization of the investigation of criminal offenses committed by arson is a dynamic activity system that, under the leading role of the investigator, involves the involvement

of other competent subjects. Everyone implements the tasks defined by the Code of Criminal Procedure of Ukraine, Laws of Ukraine and subordinate legal acts.

The importance of using special knowledge during the investigation of criminal offenses committed by arson is substantiated. It was revealed that normative legal acts regulate the involvement of: forensic inspector (criminologist technician) of the National Police of Ukraine; employee of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine; specialist of the territorial body of the State Emergency Service; cynologist with a service dog; explosives specialist; other persons who have special knowledge and are involved as specialists (specialists of gas management, energy supervision and technical supervision, equipment control, etc.). It is emphasized that the involvement of specialists belongs to the organizational activity of the investigator. It is implemented starting with the decision to engage a specialist, covers the actual procedure for engaging and defining the specialist's powers, coordinating his activities, determining the procedure for using the received data, etc. During the investigation of criminal offenses committed by arson, the use of special knowledge is mandatory, because it contributes to the knowledge of the event of the criminal offense and is the basis for the subsequent effective pre-trial investigation and trial.

Key words: investigation, investigative (search) actions, fire, organizational measures, special knowledge, specialist, criminal proceedings, traces.

Акіменко Ю. Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Белогубова О. О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНИ ЯК КРАЇНИ-КАНДИДАТ НА ВСТУП У ЄС: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті представлено результати дослідження щодо участі України, Молдови та Грузії у ініціативах та політиках ЄС щодо добросусідства та східного партнерства, та надані висновки щодо необхідності перегляду форматів співпраці ЄС із третіми країнами та країнами, які вже мають статус кандидата. У статті надається аналіз результатів дії ЄС щодо інтеграції країн західнобалканського регіону, східноєвропейського регіону та третіх країн, та їхню неспроможність бути застосованим для сучасних реалій.

Вибір країн для аналізу виходив з того, що євроінтеграційні реформи, які проводяться в Україні, Грузії та Молдові, відбуваються у схожих політичних, економічних, соціальних умовах. Проведене дослідження дозволило виокремити позитивні зрушення в поступі держав. Знаковим новим етапом став 2014 р. у відносинах між Україною, Молдовою, Грузією та ЄС, де були не тільки підписані Угоди про асоціацію, а й країни-члени ЄС та їхні партнери об'єдналися навколо сильного політичного гасла про підтримку територіальної цілісності України. Переломним моментом автори визначають Версальську декларацію, яка є по суті політичним документом, який сьогодні має вагомий вплив на законодавчий процес у ЄС. Попри наявні труднощі та розбіжності для підтримання статусу кандидата на вступ у ЄС всі три країни об'єднуються спільними потребами у забезпеченні ефективної імплементації положень угод про асоціації в правові системи України, Молдови та Грузії, однаковим інституційним механізмом щодо наближення законодавства. Поряд із спільними рисами при дослідженні правового статусу України, Молдови та Грузії як кандидатів на вступ у ЄС питому вагу мають різні умови від Комісії, які повинні бути дотримані державами для отримання схвальної відповіді щодо членства в ЄС адже перед країнами різна кількість умов.

Також у статті наводиться аналіз процесу набуття статусу кандидата Україною, Молдовою та Грузією через необхідні три складові: переосмислення зовнішньої політики та політики безпеки, реформування наявних політик та створення нових ефективних механізмів у військовій та оборонній сферах із залученням третіх країн. Автори стверджують, що процес інтеграції України, Молдови та Грузії створює нові правові засади особливої форми політичної асоціації та економічної інтеграції, які відзначаються комплексним й обумовленим характером.

Ключові слова: Політика Східного партнерства, Європейська політика добросусідства, Угода про Асоціацію, Європейський Союз, інтеграція, зовнішня політика, наближення законодавства.

цію, Європейський Союз, інтеграція, зовнішня політика, наближення законодавства.

Постановка проблеми. Відносини між ЄС та Україною незважаючи на більш ніж тридцятирічну історію насичені яскравими подіями політичного, економічного та культурного характеру, які пов'язані як з регіональним та і глобальним контекстом світової історії. Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, яка набула чинності у 1998 р., чітко визначила механізм співробітництва, консультативні механізми та партнерство у економічній сфері, проте без жодних посилань або зауважень майбутнього членства або обговорення зміни правового статусу України по відношенню до ЄС.

Підписання Плану дій Україна-ЄС у 2005 р. ознаменував початок нового трирічного етапу розвитку відносини між ЄС та Україною. Метою як зазначено у документі було посилення інтеграції між Україною та ЄС, включаючи участь у внутрішньому ринку ЄС та участь в політиках і програмах ЄС. Однак такі перспективні цілі як створення зони вільної торгівлі із можливим доступом до Внутрішнього ринку ЄС, запровадження безвізового режиму вимагали чітких та навіть жорстких реформ, які не були проведені. У цей момент вихід з глухого кута було знайдено через політичне рішення – укладання Порядку денного асоціації Україна-ЄС у 2009 р. Межі нового документу були визначені як Угода про асоціацію, яка включала б посилене політичне та економічне співробітництво між сторонами, створення зони вільної торгівлі без винятків і винятків між ЄС і Україною. Знаковим новим етапом став 2014 р. у відносинах між Україною та ЄС, де була не тільки підписана Угода про асоціацію, а й країни-члени ЄС та їхні партнери об'єдналися навколо сильного політичного гасла про підтримку територіальної цілісності України та засудження анексії Криму.

Україна узгодила та підписала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами у два етапи: політичну частину Угоди було підписано 21.03.2014 р., а економічну частину 27.06.2014 р. Саме в цей день були підписані відповідні Угоди про асоціацію із Молдовою та Грузією. Можна вважати, що з цього моменту ці три країни виступають разом у розумінні їхнього наближення до вступу в ЄС. Проте кожна країна проходила та нині перебуває на своєму шляху для здо-

буття статусу члена ЄС. Оскільки певної мірою ці країни об'єднують прагнення до якісних змін, колишній радянський спадок, соціальне напруження, територіальні конфлікти вважаємо за доцільне досліджувати правовий статус цих країн на цьому шляху у порівняльно-паровому вимірі.

11 березня 2022 року президент Франції Еммануель Макрон прийняв 27 голів держав і урядів Європейського союзу (надалі – ЄС) у Версальському палаці для обговорення європейської безпеки, результатом якої є Версальська декларація. Версальська декларація є орієнтиром для формування майбутніх реформ у внутрішньо інституційній системі та новою стратегією для змін у зовнішній політиці та політиці безпеки. Лідери ЄС назвали вторгнення Росії в Україну «тектонічним зрушенням в європейській історії». [1] Версальська декларація, на нашу думку, є тим документом, що знаменує новий етап у відносинах між Україною та ЄС, та є відправною точкою для створення нових механізмів та інструментів з потенційними членами ЄС та третіми країнами, які залишаються партнерами ЄС.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням розвитку взаємовідносин між Європейським Союзом та третіми країнами, які підписали з ним угоду про асоціацію або схожу за змістом угоду у науковій літературі приділяють увагу у різних галузях, зокрема правознавстві, економіці, політології, міжнародних зносинах тощо. Зокрема, слід відзначити аналіз проведений Р. Петровим, Ю. Шемшученком, Ван Елсуwege П., Г. ван Дер Лу, які у своїх публікаціях приділяють увагу саме Угоді про асоціацію як ефективного інструменту для зміни законодавства України. Також треба відмітити публікації Л. Жарової щодо змін у законодавстві Молдови у зв'язку із підписанням Угоди про асоціації, аналітичні розвідки С. Капанадзе щодо схожої тематики, але у Грузії.

Мета дослідження. Автори ставлять за мету розкрити як саме змінюється правовий статус України від асоційованої країни з ЄС до країни-кандидата на вступ у ЄС. Вважаємо, що в цьому контексті важливим є порівняння існуючих напрямів політик ЄС щодо зближення з потенційними кандидатами, а також з тими країнами, які зараз проходять аналогічні стадії розвитку взаємовідносин з ЄС. Порівняльний огляд набутого досвіду цих країн може виявитись корисним у визначенні стратегічних та програмних пріоритетів для наукових досліджень та для практичних запроваджень. Політична, економічна, соціально-культурна асоціація відбувається паралельно та значним чином впливає та прискорює іноді події, що дає підстави спрогнозувати, що ЄС зараз не зможе дотримуватись своїх власних правил та традицій щодо вступу нових країн, а можливо віднайде новий сценарій, такий як європейське політичне співтовариство або оновлений економічний простір.

Виклад основного матеріалу. ЄС виступає заінтересованою стороною у встановленні тісних економічних та політичних зв'язків із третіми країнами, особливо із сусідами. Ця співпраця є взаємовигідною, однак відбувається поступово та потребує багато внутрішніх реформ для майбутнього кандидата. ЄС віднайшов модель співпраці з майбутніми кандидатами через укладання угод про стабілізацію. Такі угоди були укладені із країнами західнобалканського регіону Європи, та передбачають три головні цілі: політична стабілізація країн та заохочення їх швидкого переходу до ринкової економіки; сприяння регіональному співробітництву; потенційне членство

в ЄС. При виконання цих умов та отримання схвального відгуку від інституцій ЄС країні пропонується перспектива членства. Однак вказана модель співпраці не поширюється на Україну, Молдову та Грузію.

Започаткована в 2004 р. Європейська політика сусідства (ЄПС), мала на меті досягнення якомога тіснішої політичної асоціації з максимально можливим ступенем економічної інтеграції. До участі у ЄПС запрошувались 16 найближчих сусідів ЄС – Алжиру, Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Єгипту, Грузії, Ізраїлю, Йорданії, Лівану, Лівії, Молдови, Марокко, Палестині, Сирії, Тунісу та Україні. На підставі цього із зазначеними країнами узгоджувався План дій з ЄС, спрямований на сприяння внутрішнім реформам у політичній, економічній та адміністративній сферах, а в обмін на це країни отримують фінансову підтримку у вигляді кредитів; економічну інтеграцію з ЄС у формі доступу до ринків ЄС, спрощення візового режиму, технічну та політичну підтримку. В рамках ЄПС необхідно було розділити країни за механізмами та інструментами взаємодії, оскільки очевидно, що розбіжності між країнами вимагали перегляду ЄПС у бік регіоналізації. Слід зазначити, що і ця модель співпраці також не показала необхідних результатів.

Ініціатива Східного партнерства була започаткована у 2009 р. та спрямована на шість пострадянських країн Східної Європи та Кавказу – Вірменію, Азербайджан, Білорусь, Грузію, Молдову та Україну. Вважалося, що Східне партнерство буде сприяти розвитку демократії та належного управління; зміцнить енергетичну безпеку; буде сприяти реформуванню галузі та захисту навколишнього середовища; заохотить контакти між людьми; буде підтримувати економічний і соціальний розвиток через додаткове фінансування для проектів, спрямованих на зменшення соціальної нерівності та підвищення стабільності у регіоні. Однак, на сьогодні лише половина цих країн продовжує свій шлях і напрямку взаємодії із ЄС. Зовнішня політика ЄС саме у Європейській політиці сусідства та ініціативі Східного партнерства не досягла заявлених результатів через низку факторів: конституційна криза, фінансова криза та політична розрізненість країн-членів ЄС.

З моменту свого заснування у 2009 році Східне партнерство було поділено на дві групи країн: одна група країн – Білорусь, Вірменія та Азербайджан встановили обмеження щодо політичної або економічної інтеграції з ЄС, проте інша група країн – Грузія, Молдова та Україна продемонстрували впевнені кроки на шляху до внутрішнього реформування, з урахуванням цінностей та принципів Європейської спільноти, та як наслідок підписали Угоди про асоціацію.

Молдова перша серед усіх згаданих країн погодилась на підписання Угоди про асоціацію з ЄС на саміті у Брюсселі 29 листопада 2013 р. та перша країна із вищенаведених встановила безвізовий режим з ЄС. [2] Вже наступного року 27 червня Україна та Грузія підписали угоди про асоціацію, проте для набуття чинності Україні знадобилось більш за всіх часу. Для Грузії Угода про асоціацію почала діяти з 1 вересня 2014 року [3], а для України – з 1 вересня 2017 року. Як слушно зазначає Р. Петров з Україною, Молдовою і Грузією були підписані найбільш прогресивні угоди з ЄС, підписання яких раніше ніколи не пропонувалось країнам-партнерам. [4, с. 16] Для надання належної правової оцінки Угод про асоціації, які були укладені у 2014 р. з Україною, Молдовою та Грузією вважаємо доречним характеристику цих угод, яку надав Ван Елсуwege П., харак-

теризуючи їх як угоди, що належать до окремої групи «інтеграційних угод», тобто угод, які містять принципи, поняття та положення права ЄС, що тлумачиться і застосовуються таким чином, ніби третя держава є його членом. [5, с. 11] Угоди цього типу є винятковими у практиці зовнішньої діяльності ЄС, фактично є новим видом співпраці порівняно з іншими країнами, які вже мають статус кандидата, можливо навіть, що саме такий вид співпраці з майбутніми членами ЄС отримає своє відображення у новому установчому договорі про ЄС, оскільки цього потребує час та виклики сучасності.

У відповідь на військове вторгнення РФ в Україну ЄС зазнав нового виклику і мусив почати переосмислення власної зовнішньої політики та політики безпеки. Саме через події пов'язані із Україною було ухвалено рішення у 2017 р. про можливість третім країнам долучатись до Програми постійного структурованого співробітництва (PESCO). [6] На нашу думку, саме шляхом надання доступу диференційовано до проектів ЄС щодо інтеграції та співпраці у сфері оборони та безпеки для третіх країн, PESCO plus, ЄС демонструє перші ознаки адаптації до середовища безпеки, яке швидко змінюється. Як зазначається у Версальській декларації «неспровокована та невинуватена військова агресія Росії проти України грубо порушує міжнародне право та принципи Статуту ООН, а також підриває європейську та глобальну безпеку і стабільність», [Версальська декларація] що на думку вчених призведе до усвідомлення необхідності бути повноправною жорсткою силою серед акторів на міжнародній арені, при чому ця сила буде побудована на створенні інституцій спільної оборони у ЄС. Україна поки є єдиною країною порівняно з Грузією та Молдовою, яка долучилась до Програми постійного структурованого співробітництва (PESCO).

Інституції Європейського Союзу та багато держав-членів давно обговорюють питаннями чи підтримувати військові дії – чи то з власної ініціативи, чи то спільно – з державами-партнерами. Але після вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року ідея надання прямої військової підтримки, включаючи зброю сусіднім країнам швидко стає частиною публічних дебатів про те як само вже існуючі правовідносини вписати у систему установчих договорів.

28 лютого 2022 року Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі, Молдова та Грузія у свою чергу подали заявку на членство 3 березня 2022 р., а вже 7 березня 2022 року Рада ЄС направила запит до Європейській комісії надати Раді свій висновок на ці заявки щодо можливості членства. У своєму висновку Європейська комісія надала аналіз заявці України, Молдови та Грузії на основі спроможності країн відповідати Копенгагенським критеріям 1993 року. У той же час, як визначено самітом у Мадриді 1995 р., очікується, що Україна та інші країни-кандидати повинні надати докази спроможності розвивати систему державних органів на той рівень, де є можливість інтеграції між державними органами країн-кандидатів та членів ЄС вийде на ефективний рівень взаємодії. Також Європейська комісія аналізує наскільки державне регулювання певних галузей співпадає за головними принципами та параметрами стандартів ЄС та надає один з головних висновків щодо можливості впровадження саме «європейського доробку» – *acquis communautaire*.

17 червня Європейська комісія опублікувала свої висновки щодо заявок на членство України, Молдови та Грузії. [7] Основні тези полягають у тому, що для України та Молдови Рада пропонує «європейську перспективу» та негайний статус «кандидата» при виконанні умов, які визначає Рада, а для Грузії

пропонується «європейська перспектива», але статус «кандидата» відкладено до виконання переліку умов. Цей документ не ставить під сумнів право трьох країн подати заявку на членство в ЄС. Вірніше, це так передбачається юридичне визнання перспективи членства для трьох країн, що визначена в статті 49 Договору про ЄС. Однак для цього має бути вироблено спільне консолідоване політичне рішення, оскільки тлумачення статті 49 може відрізнитись у краях-членах.

Для схвалення заявки на вступ у ЄС Комісія надала свої умови Україні, а саме реформа Конституційного суду України, продовження судової реформи, продовження становлення антикорупційних органів та призначення їхніх керівників, встановлення чіткої відповідальності за відмивання грошей за стандартами FATF, узгодження законодавства про аудіовізуальні медіа послуги із стандартами ЄС, внесення змін до законодавства про захист національних меншин та втілення законодавства щодо впливу олігархів на економічне, політичне та суспільне життя. Для збереження статусу кандидата на вступ у ЄС для Молдови було висунуто дев'ять умов, які включають в себе також економічні складові. Щодо необхідних змін у законодавстві, то вчені все частіше використовують термін апроксимація правових положень, оскільки в деяких галузях наявна ситуація, коли необхідне правове регулювання було відсутнє комплексно та потребує не внесення змін, а створення за моделлю, яку пропонує ЄС, особливо зараз це стосуються інструментів фіскального регулювання. [8, с. 171]

Щодо Грузії Комісія надала менш схвальний відгук, зазначивши «європейську перспективу», однак лише при відповідності 12 умовам, які висуває ЄС до Грузії, вона зберігає за собою право на подання заявки про вступ до ЄС. Причини такої диференціації полягають у гальмуванні певних реформ, політична поляризація та неефективність багатьох урядових програм та ініціатив. [7]

Такий висновок можна вважати геополітичним переломом для Європи, оскільки до процесу розширення ЄС долучаються східноєвропейські країни із радянським минулим, ще не розвинутою демократією та з збройними конфліктами. Таке широке геополітичне просування сприятливо розглядається більшістю громадян ЄС та його основними міжнародними партнерами, оскільки це відкрите протистояння агресивній зовнішній політиці Росії. Сьогодні порядок денний Ради має навіть ширше значення, через те, що це геополітичне рішення та розширення вимагає обговорення і внутрішніх реформ у ЄС. Заявки на членство України, Молдови та Грузії та набуття цими країнами статусу кандидатів на вступ піднімають екзистенційне питання про майбутній склад та оформлення ЄС.

Не слід також забувати, що країни, які вже мали статус кандидатів на вступ до ЄС також будуть наполягати на якісних змінах своїх домовленостей. Незважаючи на рішучу підтримку України, Молдови та Грузії, розширення ЄС має відбуватись за досить чітким планом, який має містити ефективні програми взаємодії, підтримки не лише у економічному та соціальному аспекті, а й у військовому. Метою нової зовнішньої політики ЄС та політики безпеки можливо буде нова інтегрована спільнота країн, які поділяють спільні цінності та принципи, приймають участь у безпекових проектах та є заінтересованими у співробітництві із НАТО. Лише поєднання трьох елементів – переосмислення власної зовнішньої політики та політики безпеки, реформування наявних політик та створення нових ефективних механізмів у військовій та оборонній сферах із

залученням третіх країн може принести стратегічно важливий ефект для майбутнього ЄС.

Висновки. У контексті можливого розширення ЄС та отримання статусу кандидата на вступ Україні, Молдові та Грузії можна стверджувати, що ЄС буде не просто дотримуватиметься звичайного сценарію по вступу нових країн. Натомість ЄС буде координувати три важливих площини співпраці з цими країнами: майбутні переговори про вступ, поточний процес асоціації та потенційні нові формати, такі як Європейське політичне співтовариство або Європейська політична та економічна зона. Через різні умови, які висунуто країнам щодо майбутнього членства, можна стверджувати, що фактичне наповнення узгоджувальних процедур буде різним, проте створення розширеного інституційного механізму щодо наближення законодавства буде однаковим.

Література:

- 1 European Council, Statement of the heads of state or government, meeting in Versailles, on the Russian military aggression against Ukraine, 10 March 2022, para.4. Versailles Declaration 10 and 11 March 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://www.consilium.europa.eu/media/54773/20220311-versailles-declaration-en.pdf>
- 2 Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part (OJ L 260, 30.8.2014, pp. 4–738).
- 3 Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part OJ L 261, 30.8.2014, p. 4–743
- 4 Petrov R. Association agreements between the EU and Ukraine, Moldova and Georgia: Legal and constitutional challenges of implementation. *Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини.* 2014. – Вип. 36(2). – С. 15–24.
- 5 Ван Елсуwege П. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом як інноваційний правовий інструмент. *Право України.* – Вип. 8. – 2015 р. – С. 9–16.
- 6 Council Decision (CFSP) 2017/2315 of 11 December 2017 establishing permanent structured cooperation (PESCO) and determining the list of participating Member States Official Journal, L 331, 14.12.2017, p. 57–77
- 7 Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. 17.6.2022 COM(2022) 407 final [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2022:1261:FULL&from=EN>
- 8 L. Zharova, N. Eremeeva. Comparative analysis of EU membership candidate countries legal framework (Ukraine, Georgia, Moldova). *Marketing and Management of Innovations.* · February 2015, 2015(2). – P. 170-181

Akimenko Yu., Belogubova O. The legal status of Ukraine as a candidate for membership in the EU: a comparative legal analysis

Summary. The article presents the results of a study on the participation of Ukraine, Moldova and Georgia in EU initiatives and policies regarding neighborhood policy and the Eastern Partnership, and provides conclusions on the necessity to review the formats of EU cooperation with third countries and countries that already have candidate status. The article provides an analysis of the results of EU action on the integration of the countries of the Western Balkan region, the Eastern European region and third countries, and their inability to be applied to modern realities.

The choice of countries for analysis was based on the fact that the European integration reforms carried out in Ukraine, Georgia and Moldova take place in similar political, economic and social conditions. The research made it possible to point positive shifts in the progress of the states. 2014 was a significant new stage in the relations between Ukraine, Moldova, Georgia and the EU, where not only Association Agreements were signed, but also EU member states and their partners united around a strong political slogan of supporting the territorial integrity of Ukraine. The authors define the Versailles Declaration as a turning point, which is essentially a political document that today has a significant impact on the legislative process in the EU. Despite the existing difficulties and disagreements for maintaining the status of a candidate for EU accession, all three countries are united by the common needs to ensure the effective implementation of the provisions of the association agreements into the legal systems of Ukraine, Moldova and Georgia, the same institutional mechanism for the approximation of legislation. Along with common features, when examining the legal status of Ukraine, Moldova and Georgia as candidates for EU membership, different conditions from the Commission, which must be complied with by the states in order to receive a positive response regarding EU membership, have a specific weight, because the countries face a different number of conditions.

The article also provides an analysis of the process of acquiring candidate status by Ukraine, Moldova, and Georgia through the necessary three components: rethinking foreign and security policy, reforming existing policies, and creating new effective mechanisms in the military and defense spheres with the involvement of third countries. The authors define that the process of integration of Ukraine, Moldova and Georgia creates new legal foundations of a special form of political association and economic integration, which are characterized by a complex and conditional nature.

Key words: European Neighborhood Policy, Association Agreement, European Union, Eastern Partnership Policy, integration, foreign policy, approximation of legislation.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Грекул-Ковалик Т. А., Донченко О. П.

«ПРАВО СИЛИ» ЧИ «СИЛА ПРАВА»: ДЕНИС КВІТКОВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ САМОВИЗНАЧЕНІСТЬ..... 4

Дашковська Н. К.

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА..... 8

Дем'янчук Т. Д.

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИПРАВНИХ УСТАНОВ УРСР..... 12

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Афанасьєва М. В.

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕКОНСТИТУЦІЙНИМИ АКТАМИ:
ТЕОРІЯ, СУДОВА ПРАКТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО 18**

Шеремета С. А.

**БЕЗПОСЕРЕДНЄ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ СУДАМИ: ДОСВІД КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ
У КРАЇНАХ ЄВРОПИ..... 24**

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Горя Ю. І.

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗІ СТВОРЕННЯ, ВПРОВАДЖЕННЯ
ТА ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УКРАЇНІ..... 28**

Чех Л. Л.

**ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОВАДЖЕННЯ
У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ..... 32**

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Гуйван П. Д.

**ВІДНОСИНИ З ПОСТАВКИ: СУТНІСНІ ТА ТЕМПОРАЛЬНІ ВИМІРИ. Ч. 2. НАЛЕЖНЕ
ТА СВОЄЧАСНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ..... 38**

Чупрун Є. В.

**РЕЛІГІЙНИЙ ІМУНІТЕТ
У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ..... 43**

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Дорошенко К. К.

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРЕДСТАВНИЦТВО В СУДІ БЕЗ ПОВНОВАЖЕНЬ:
ПИТАННЯ НЕОБХІДНОСТІ ТА РИЗИКІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ..... 50**

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

Hrekul-Kovalyk T., Donchenko O.

«THE LAW OF FORCE» OR «THE FORCE OF LAW»: DENYS KVITKOVSKYI
ON UKRAINIAN SELF-DETERMINATION.....7

Dashkovska N.

LEGAL NATURE THAT ESSENCE OF AN ENVIRONMENTAL POWER:
THE LEGAL THEORETICAL CHARACTERISTIC.....11

Demianchuk T.

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE MAIN TYPES OF PENAL INSTITUTIONS
OF THE UKRAINIAN SSR.....15

CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

Afanasieva M.

REIMBURSING FOR DAMAGE INFLICTED BY UNCONSTITUTIONAL ACTS:
THEORY, CASE LAW AND PROSPECTIVE LEGISLATION.....22

Sheremeta S.

DIRECT EFFECT OF THE CONSTITUTION BY COURTS: EXPERIENCE
OF CONSTITUTIONALIZATION IN EUROPEAN COUNTRIES.....26

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

Tiuria Yu.

SOME ASPECTS OF RESEARCH OF SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE
AND LEGAL REGULATION OF ACTIVITIES RELATED TO THE CREATION,
IMPLEMENTATION AND USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UKRAINE.....31

Chekh L.

PROBLEMS OF LEGAL ENTRENCHMENT OF THE PRINCIPLES ENSURING THE PROCEEDINGS
IN THE CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENCES35

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Guivan P.

SUPPLY RELATIONS: SUBSTANTIVE AND TEMPORAL DIMENSIONS. P. 1. PROPER
AND TIMELY PERFORMANCE OF THE CONTRACT.....41

Chuprun Ye.

RELIGIOUS IMMUNITY FOR PRIESTS IN THE CURRENT CIVIL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE.....47

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Doroshenko K.

CRIMINAL LIABILITY FOR REPRESENTATION IN COURT WITHOUT AUTHORITY:
THE QUESTION OF NEED AND RISKS OF IMPLEMENTATION.....54

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік
№ 59, 2022

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.
Комп'ютерна верстка Ковальчук Ю.В.

Підписано до друку 11.11.2022 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 11,05, ум. друк. арк. 10,46.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0123/072.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua